

Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Інститут археології Національної Академії наук України
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Управління культури Полтавської облдержадміністрації

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

2015

Збірник наукових праць

Київ
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
2015

УДК 902.2.94 (477)

ББК 63.4 (4 УКР) 46 С 77

*Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства
НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
(протокол № 8 від 11 червня 2015 р.), Плану роботи Управління культури
Полтавської облдержадміністрації на 2015 р.*

Редколегія:

Івакін Г. Ю., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;
Ковальова І. Ф., доктор історичних наук, професор; **Кулатова І. М.**; **Михайлина Л. П.**,
доктор історичних наук; **Моргунов Ю. Ю.**, доктор історичних наук; **Мурзін В. Ю.**,
доктор історичних наук, професор; **Нестуля О. О.**, доктор історичних наук, професор;
Обломський А. М., доктор історичних наук; **Пуголовок Ю. О.** кандидат історичних наук;
Скорий С. А., доктор історичних наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник (*науковий і відповідальний редактор*); **Терпиловський Р. В.**,
доктор історичних наук, професор; **Тигова О. М.**, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник; **Фасій Г. І.**, начальник Управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Рецензенти:

Гаврилюк Н. О., доктор історичних наук, професор.
Моця О. П., член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

С 77 Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015 = Antiquities of the Dnieper Left Bank Regions – 2015 : збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Інститут археології НАН України; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол. : Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. – 208 с. + IV вкл.

ISBN 978-966-8999-68-0

Вміщені статті і публікації археологів – дослідників старожитностей Дніпровського Лівобережжя і Криму. Видання включає наукові праці з археології доби енеоліту, бронзи, раннього залізного віку, розвинутого і пізнього середньовіччя, козацької епохи, що присвячені проблематиці вивчення поселень і городищ, скарбів, випадкових знахідок, які вдалося зберегти і передати до музейних колекцій.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, працівників музеїв і краєзнавців.

УДК 902.2.94 (477)
ББК 63.4 (4 УКР) 46

ISBN 978-966-8999-68-0

- © Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015.
- © Інститут археології НАН України, 2015.
- © Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2015.
- © Автори статей, 2015.

ЕНЕОЛІТИЧНІ ПОХОВАННЯ В КУРГАНІ ПОБЛИЗУ кол. с. ЛАВРИКІВКИ НА КРЕМЕНЧУЧЧИНІ

Публікуються два поховальні комплекси доби енеоліту, виявлені під час науково-рятивних досліджень кургану поблизу колишнього с. Лавриківки Кременчуцького району Полтавської обл., з одного із яких походять срібні прикраси.

Ключові слова: Кременчуччина, Лавриківка, Пришиб, Сухий Кобелячок, енеоліт, поховання, прикраси, срібні кільця.

У 2010 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України і Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології дослідила залишки групи курганів І на південній околиці колишнього с. Лавриківки Пришибської сільської ради Кременчуцького р-ну Полтавської обл., в зоні розширення Східних відвалів кар'єрів ВАТ «Полтавський ГЗК» [5; 6]. Свого часу група нараховувала 5 насипів заввишки 0,5–3,5 м і діаметром 12–50 м, знаходячись у південній частині знесеного села (лівий берег рр. Лизька — вододіл Псла і Сухого Кобелячка — Дніпро), над коліном стариці «Кругляк». Вона розміщувалася поряд із рештками хутора на південний схід від села, спорудженого на місці поміщицького маєтку кін. XVIII – поч. XIX ст. Кургани тяжіли до підвищення краю піщаного мису, висотою 4,5– 6,0 м над рівнем заплави, з абсолютною висотою 72,5– 73,0 м, тобто, з порівняно низькою топографією, були витягнуті близьким до широтного ланцюжком на відстань 0,3 км.

Група виявилася пошкодженою піщаним кар'єром і звалищем с. Пришиб. 3-поміж насипів краще зберігся курган № 1, що був майже наполовину зрізаний кар'єром [4, с. 107, рис. 148]. Останець іншого кургану займав не ушкоджену частину основи пагорба, на якій свого часу існував порівняно великий, висотою 2,6 м і діаметром близько 50 м, курган № 4, знищений

кар'єром і влаштуванням звалища. Він знаходився на стрільчастому відрозі новоутвореного мису, з обох широтних боків обрізаного кар'єром. На вузькій ділянці перемички між заглибинами від вибирання піску містилася північно-західна частина основи цього насипу, із залишками розтягнутих бульдозерами хатищ села XIX ст., рештками млина і вирівняними під час розпланування звалища ділянками масивів невеликих курганів, що не були позначені на детальній топографічній карті випуску 1955 р.

На перешийку вдалося виявити рештки двох невеликих курганів, зайнятих на поч. 1950-х рр. забудовою і не позначених геодезистами на карті, котрі отримали умовні номери №№ 2 і 2а вже за розкопок. Їх насипи «зрослися» полами, а в останній чверті XX ст. неодноразово підрізалися під час загортання сміттєвих відходів. Останець більшого, діаметром близько 20 м і висотою понад 1 м (№ 2), саме й став об'єктом досліджень.

Це була не пошкоджена частина масиву первинного насипу і похованого ґрунту у центральній, північній та північно-східній ділянках поховальної споруди. Південна половина кургану виявилася знесеною нижче рівня залягання передматерика. Центр насипу позначений скупченням 6-ти поховань і 2-х ям, а ближче до південної поли залишилися збереженими ще 2 захоронення. 3-поміж них — основне та впускне енеолітичні (поховання 1 та 8), катакомбне, здійснене у південно-західній полі (поховання 2), бабинське (поховання 10), три зрубних (поховання 6, 7, 9), а також впускне дитяче черняхівське ранньогунської епохи (поховання 5), розмішене у північно-західній полі (рис. 1) [8; 9]. Вірогідно, курган був споруджений в один етап і саме над енеолітичним поховальним комплексом 1. Всі останні захоронення впускалися до його масиву без здійснення додаткових досипок. Західна й східна поли були знищені кар'єром, а на північно-західну ліг масив насипу ще однієї невеликої поховальної споруди, зведеної з північно-західного боку, можливо, у скіфський час.

Отже, суто стратиграфічно перші 20–30 см збереженого масиву останця в північно-західній частині містили чорно-сірий дернистий поверхневий супісок масиву насипу кургану № 2а.

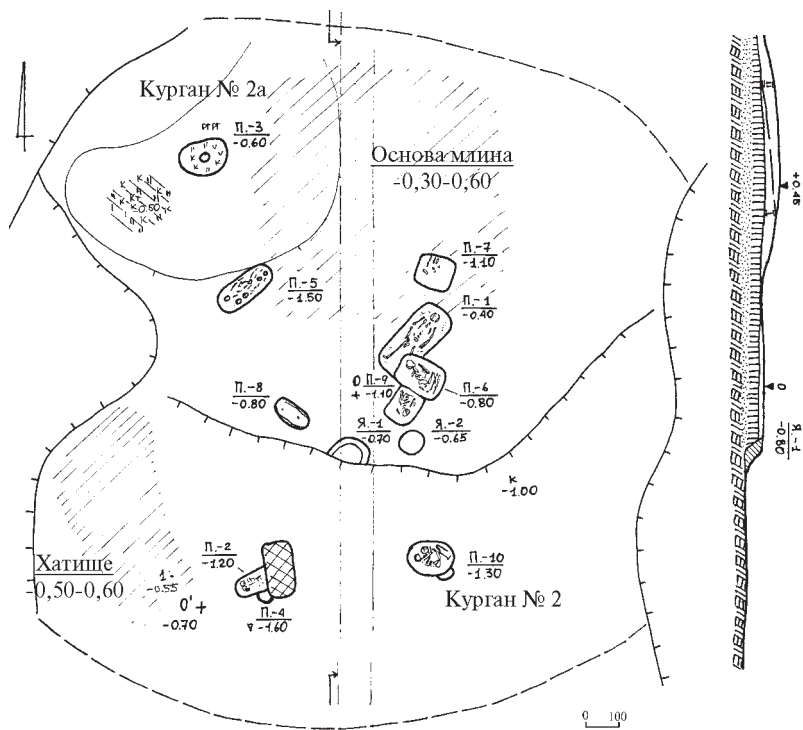

Рис. 1. Лавриківка, кол. с., група I, кургани №№ 2 і 2а. План.
 1 – уламок бронзового нахрапника скіфського часу.

Він здіймався над рівнем похованого на 0,45 м. Під ним залягали залишки сіро-супіщаного ґрунту насипу енеолітичного кургану № 2. Похований ґрунт був шаром чорно-сірого гумусованого супіску потужністю в 0,35–0,45 м, який підстилався з глибини 0,55 м тонким прошарком передматерика — жовто-палевого піску, завтовшки 0,20–0,25 м. Під ним (з рівнів 0,60–0,70 м) лежав потужний шар материкового світло-палевого піску стародавніх повеневиц наливів Псла (рис. 1).

Умовний центр кургану (далі – УЦ) визначений за обрисами решток насипу, отже нульова відмітка опинилася на 10 см вище рівня залягання стародавнього похованого ґрунту.

Рис. 2. Курган № 2.
Поховання 1.
З південного сходу.

Метою цієї публікації є введення до наукового обігу двох енеолітичних комплексів кургану № 2.

Поховання 1 (енеолітичне, основне) досліджене у північно-східному секторі кургану, за 1,0 м на північ і 0,55 м на схід від УЦ (рис. 1: п. 1) з глибини 0,25 м — рівня залягання похованого ґрунту (рис. 2).

Влаштоване зі стародавньої поверхні у незначній заглибині в похованому ґрунті, що містилася у центрі майбутнього насипу. Для поховання у дерні була споруджена неглибока прямокутна в плані, зорієнтована з північного сходу на південний захід, яма з трохи скругленими кутами. Слідів викиду не простежено, певно, шматки дерну використані для закладання поховання. Яма мала розміри 0,92–0,98 × 2,15 м, площу — 1,9 м², глибину від УЦ — 0,40 м. Заповнення в цілому не відрізнялося від похованого сіро-чорного гумусованого ґрунту, інколи в ньому траплялися включення темно-червоної вохри (рис. 3).

Посеред ями, вздовж її довгої вісі, лежав скелет похованої — жінки, у віці 25–30 років (визначення канд. мед. наук. *А. В. Артем'єва*), кістки якої збереглися в зотлілому стані зі втратами, в т. ч. від перекопу у південно-східній частині, проте, в анатомічному порядку. Це дозволило встановити позу як випростану на спині горілиць, головою на північний схід, з руками, трохи зігнутими в ліктях і розташованими вздовж тулуба, розведеними ногами (рис. 2; 3).

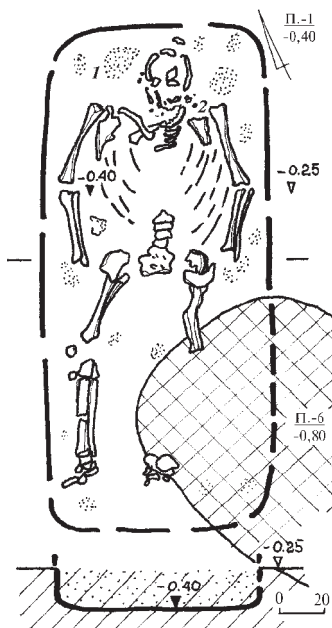

Рис. 3. Курган № 2.
Поховання 1. План
і перетин: 1 – тонкі плями
вохри; 2 – срібні кільця.

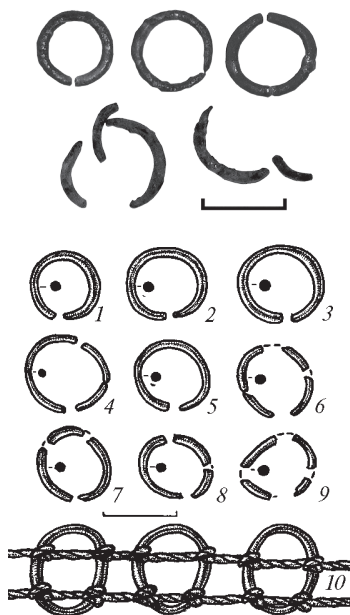

Рис. 4-5. Курган № 2. Поховання 1.
Фото кілець та їх уламків. Срібло.
Прорисовка (1-9), реконструкція
разка намиста (10).

Частина дна ями в оголів'ї похованої, кістки скелету, ділянки навколо останків небіжчиці були всипані тонкими прошарками темно-червоної вохри. Як здавалося, вохру у порошковому стані набирали долонею руки й акуратно зсипали своєрідними лінзочками-скупченнями до могили (рис. 3: 1). Серед таких «плям» відзначалися кілька крупинок яскраво-червоної фарби, в тому числі добре помітних на черепі і шийних хребцях. Решток підстилки та вуглин не виявлено.

Під нижньою щелепою похованої виявлені залишки низки прикрас — дев'ять зотлілих невеликих тонкодротяних срібних кілець (рис. 3: 2), більша частина з яких була повністю знищена корозією і розсипалася від дотику (рис. 4).

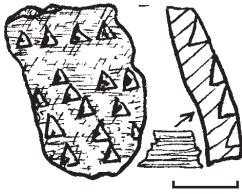

Рис. 6. Курган № 2.
Фрагмент ліпного
горщика.

Кільця — деталі намиста або прикраси головного убору, що менш імовірно, срібні тонкодротяні, зі зведеними кінцями, країв яких акуратно зрізані чи дещо потоншені (рис. 5: 1–9). Вони лежали вигнутим рядочком, а на них збереглися відбитки чотирьох вузликів від нитки (по два — з кожного боку), що дозволяє розглядати деталі прикраси як разок своєрідного намиста чи включаючу металеві елементи текстильну прикрасу головного убору (рис. 5: 10).

Діаметри кілець — 0,7–0,9 см, діаметр дроту — 0,08–0,10 см. Маса в окисленому стані — 0,5–0,7 г. Троє кілець цілі, 4 — в уламках, останні розсипалися (рис. 5: 1–9).

Подібні кільця і схожі на них у півтора оберти виявлені в похованні могильника Танькин та захороненні 4 кургану № 3 групи VIII поблизу м. Костянтинівська на Дону, мідні — в похованні 2 кургану № 3 групи II у Чкалівці та ін. підкурганних енеолітичних комплексах [3, Taf. 112: 3; 291: 2; 335: 2; 539: 4].

Зі влаштуванням цього поховання пов'язується спорудження насипу кургану. Південно-східна частина ями на 20 відсотків площі була пошкоджена перекопом зрубного впускного захоронення 6 (рис. 2; 3).

За 2 м на північ у стародавньому похованому ґрунті (глибина — 0,35 м від УЦ), виявлений фрагмент плічка енеолітичної ліпної посудини, прикрашеної подвійним горизонтальним рядком відбитків підтрикутного штампу, від якого вниз опущені відступаючі навкісні ряди вправо таких же наколів (рис. 6). Поверхня посудини підлискована, сірого кольору; тісто сіро-чорне щільне, з вигорілою органікою, внутрішня поверхня має залишки горизонтального гребінцевого загладжування. Розміри уламка — 1,6 × 2,4 см.

Поховання 8 (енеолітичне, впускне) виявлене у південно-західному секторі кургану, за 0,1 м на південь та 2,1 м на захід від

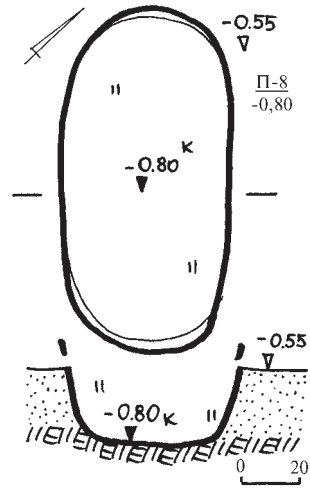

Рис. 7-8. Курган № 2. Поховання 8.
З північного сходу. План і перетин.

УЦ (рис. 1: п. 8). Вивчалоя з глибини 0,55 м від УЦ — рівня залягання похованого ґрунту (рис. 7).

Впушене з поверхні насипу, неподалік від його центру. Неглибока підпрямокутна в плані, зі значно скругленими кутами яма, зорієнтована з північного заходу на південний схід, мала розміри — $0,6 \times 1,2$ м, глибину — 0,80 м від УЦ, площу — понад $0,6 \text{ м}^2$ (рис. 8). Стінки незначно звужувалися до рівного дна. Слідів викиду не простежено. Заповнення складалося з сіро-чорного незначно гумусованого супіску, інколи в ньому траплялися окремі дрібні вуглини та сліди темно-червоної вохри. У заповненні виявлений незначний уламок стінки ліпного горщика з домішками «білих волосків» та рослинності в щільному тісті сіро-оливкового кольору, розміром $0,6 \times 0,9$ см (рис. 8: к).

Решток похованого чи супутнього інвентарю не виявлено.

Поховання, з огляду на розміри ями, належало до числа дитячих, за часом влаштування — до кола випростаних енеолітичних.

За рядом ознак, досліджені захоронення належить до числа найдавніших випростаних енеолітичних, котрі пов'язуються із започаткуванням підкурганного обряду поховання у степових просторах Лівобережжя Дніпра і Дніпро-Донського межиріччя. Традиційно такі старожитності відносять до кола поховальних пам'яток постмаріупольської [1, с. 16–50] або квітянської [2] степових енеолітичних культурних спільнот. Вони вже добре відомі за дослідженнями курганів у басейні Нижнього Псла [7, с. 321–324].

Наголосимо, що з комплексу поховання 1 походять другі, за фактом виявлення, знахідки найдавніших срібних виробів у межах історичної Полтавщини і всього Дніпровського лісостепового Лівобережжя, які надають уявлення про характер жіночих прикрас населення фінальної доби середнього енеоліту. Виявлені речові знахідки зберігаються у колекції Комсомольського історико-краєзнавчого музею.

Джерела та література

1. **Ковалёва И. Ф.** Север Степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке / И. Ф. Ковалёва; Дн. ГУ. – Днепропетровск : РИО Дн. ГУ, 1984. – 116 с.
2. **Рассамакин Ю. Я.** Квилянская культура: источники и современное состояние проблемы / Ю. Я. Рассамакин // *Stratum plus*. – Кишинёв – СПб. – Одесса, 2000. – № 2. – С. 117–177.
3. **Рассамакин Ю. Я.** Азово-Понтийские степи в эпоху меди: Погребальные памятники середины V – конца IV тыс. до н. э. / Юрий Я. Рассамакин // *Archäologie in Eurasien: Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung*. – Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 2004. – Band 17. – Teil II: Katalog. Tafeln. – 277 s., 546 Taf.
4. **Супруненко О. Б.** Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. Козак Д. Н.]. – К. – Полтава : Техсервіс, ВЦ «Археологія», 2006. – 146 с.
5. **Супруненко О. Б.** Звіт про науково-рятвнві археологічні дослідження курганів на території колишнього с. Лавриківка Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської обл. у 2010 р. / Супруненко О. Б., за участю Шерстюка В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // ІА НАНУ. – Ф. е. – 2010; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 648. – Т. I і II. – 351 арк.
6. **Супруненко О. Б.** Дослідження курганів на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, В. В. Шерстюк // АДУ – 2010: зб. наук. ст. / ІА

- НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. — К. — Полтава : Археологія, 2011. — С. 333–335.
7. Супруненко О. Б. Кургани Нижнього Припсілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. С. А. Скорий]. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. — 472 с., XXIV кол. вкл.
8. Супруненко О. Б. Унікальний поховальний комплекс початку гунського часу в кургані в околицях Комсомольська / О. Б. Супруненко, В. В. Лямкін, О. В. Сидоренко // Археологія і давня історія України. Вип. 5: Археологія: від джерел до реконструкцій: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; [ред. кол.: Отрошенко В. В. (відп. ред.) та ін.]. — К. : ПП «Дніпрокварц», 2011. — С. 168–176.
9. Супруненко О. Б. Дівочий костюм фінального етапу черняхівської культури (за матеріалами поховання в Лавриківці) / О. Б. Супруненко, О. В. Гопкало // Від венедів до Русі: зб. наук. пр. на пошану докт. іст. наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / НАНУ, Ін-т археол.; [відп. ред. Г. Ю. Івакін]. — К. — Харків: Майдан, 2014. — С. 205–224.

А. Б. Супруненко

Энеолитические погребения в кургане у бывшего с. Лавриковка на Кременчугщине

Резюме

В ходе научно-спасательных работ 2010 г. исследованы остатки группы курганов I на южной окраине снесенного с. Лавриковка Пришибского сельского совета Кременчугского района Полтавской обл. В разрушенном кургане № 2 изучены два энеолитических захоронения.

Более выразительное и основное погребение 1 находилось в неглубокой прямоугольной грунтовой яме, ориентированной по линии северо-восток — юго-запад, размерами 0,92–0,98 × 2,15 м. Посредине ямы лежал скелет женщины в возрасте 25–30 лет. Она была погребена в вытянутой на спине позе, головой к северо-востоку, с руками, согнутыми в локтях и выложенными вдоль туловища, разведенными ногами. Дно ямы и кости скелета были усыпаны тонкими прослойками темно-красной охры.

Рядом с черепом обнаружены 9 небольших тонких проволочных серебряных колец диаметром 0,7–0,9 см, на которых сохранились отпечатки четырех узлов нити (по два с каждой стороны), что позволяет рассматривать украшения как детали ожерелья.

Комплексы относятся к числу древнейших вытянутых энеолитических захоронений постмариупольской (квитянской) культуры, которые связываются с началом распространения подкурганного обряда погребения в степях Левобережья Днестра и Днепро-Донского междуречья. Находка древнейших серебряных изделий является второй в пределах исторической Полтавщины и всего Днепро-Донского лесостепного Левобережья.

Ключевые слова: Кременчугщина, Лавриковка, Сухой Кобелячек, энеолит, погребения, серебряные кольца, украшения.

A.B. Suprunenko

Eneolithic burial mound near the former village Lavrikovka on Kremenchugschina

Resume

During rescue excavation in 2010, investigated the remains of the group I of burial mounds in the southern outskirts of the demolished village Lavrikovka Prishib village council Kremenchug district Poltava region. In the ruined mound, No.2, investigated two Eneolithic burial.

More expressive and the main was burial 1 in a rectangular pit grave, oriented line northeast - southwest, dimension 0,92-0,98 × 2.15 m. In the middle of the pit lay the skeleton of a woman aged 2530 years. She buried in the extended position on the back, head to the northeast, with his hands, bent at the elbows and laid out along the trunk, spread legs. The bottom of the pit and the bones covered with thin layers of dark-red ocher.

Next to the skull found nine small thin wire silver rings with a diameter of 0,7-0,9 cm, which have been preserved imprints of four thread knots (two on each side) that can be considered as a decoration details necklace.

Complexes are consider to the oldest elongated Eneolithic burial of Postmariupil'ska (Kvityans'ka) culture, which bind to the beginning of the spread beneath barrows burial rites in the steppes of the Left bank of the Dnipro and Dnipro-Don interfluve. The find of ancient silverware is the second within the entire history of Poltava and the Dnipro steppe Left Bank.

Keywords: Kremenchugschina, Lavrikivka, Sukhyi Kobelyachek, Eneolith, burial, silver rings, jewelry.

ЛИВАРНА ФОРМА ПІЗЬНОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ З с. ІЛЛІНКА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Публікується ливарна форма завадівського металургійного центру з Нижнього Подніпров'я.

Ключові слова: Іллінка, Дніпропетровська область, заключний етап пізнього бронзового віку, завадівський осередок металообробки.

У фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. академіка Д. І. Яворницького зберігається половинка двостулкової двосторонньої кам'яної ливарної форми, яка походить з с. Іллінка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. (КП: № 198243; А: № 13705). У 1989 р. вона була передана до збірки музею гр. І. М. Дубачинським. За записами у «Книзі надходжень» та інформацією, отриманою при особистому спілкуванні з І. М. Дубачинським 2015 р, з'ясовано, що форма знайдена у воді під час огляду ділянки берегової смуги Каховського водосховища завдовжки 200–300 м — між с. Іллінкою та ур. Калита, де протягом багатьох років розмивається багатошарове поселення з матеріалами пізнього бронзового віку і раннього середньовіччя. Ливарна форма була зламана навпіл. Її частини знайдені на відстані не менше 100 м одна від одної.

Негативи вирізані на пласкій плитці талькового сланцю трапецієподібної у плані форми. Довжина плитки — 16,1 см, максимальна ширина — 5,8 см, мінімальна — 3,7 см, товщина — 1,5–1,4 см. Одна зі сторін та бічні грані рівні, ретельно зашліфовані. Другий бік зберігся гірше, його поверхня на деяких ділянках вищерблена. На одній з бічних граней простежуються сліди послідовної розмітки, надрізу та надлому плитки (рис. 1: 3).

Розглядаючи техніку виготовлення ливарних форм Північного Причорномор'я за доби пізнього бронзового віку, І. Т. Черняков дійшов висновку щодо двох головних способів формуван-

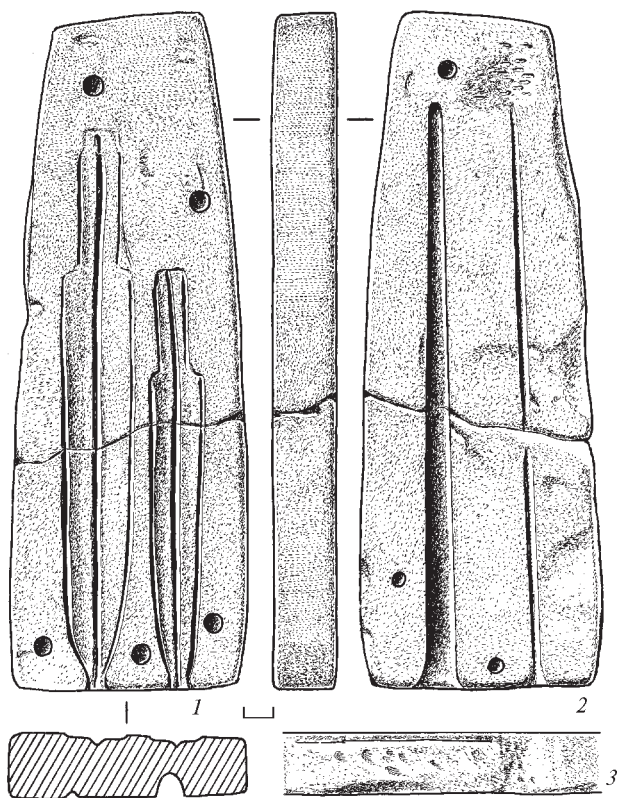

Рис. 1. Іллінка, с. Ливарна форма з поселення пізнього бронзового віку: 1 – негативи кинджалів; 2 – негативи заготовок чекана-пробійника (?) та булавки (?); 3 – бічна сторона плитки зі слідами надрізання і зламу.

ня талькових брусків-заготовок. Плитки незначної товщини розпилювалися бронзовими пилками. Процес виготовлення плитки значної товщини був дещо складнішим. За наміченою лінією свердлилися в ряд заглиблення, вздовж яких плитка потрібного розміру відламувалася [12, с. 179–180]. У випадку, що розглядається, була застосована спрощена технологія. Плитка незначної товщини була надрізана з плоских сторін і зламана. Нерівна лінія зламу була акуратно пришліфована.

На боці, що краще зберігся (рис. 1: 1), розміщені негативи двох різновеликих черешкових кинджалів з паралельними лезами та тонкою кругло-трикутною у перетині неврюрою по всій їх довжині, вздовж клинка і черешка. Ливники вирізані з боку вістер. Довжина клинка більшого кинджалу — 10 см, черешка — 3,5 см, загальна довжина відповідно — 13,5 см. Ширина клинка — 1,6 см, черешка — 0,9 см. Довжина клинка меншого кинджалу становить 8,3 см, черешка — 2,3 см, загальна довжина відповідно — 10,6 см. Ширина клинка — 1,2 см, черешка — 0,7 см.

З обох боків від нижньої частини клинків та між ними розташовані три отвори штифтового з'єднання. Ще два отвори вирізані над черешками кинджалів. Діаметр отворів — 0,3–0,4 см, їх глибина — 0,7–0,9 см.

На протилежному боці розміщені негативи двох виробів (рис. 1: 2). Один з них є матрицею потоншеного з одного боку круглого, чи, швидше, овального у перетині стрижня завдовжки 13,8 см. Ширина негативу у нижній, потовщеній частині становить 0,7 м, глибина — 0,6 см, його ширина зверху — 0,3 см, глибина — 0,4 см. Ливник — воронкоподібне розширення потовщеної частини виробу — знаходиться з торцевого боку ливарної форми.

Другий негатив вирізаний для відливки тонкого, круглого у перетині стрижня довжиною 13,8 і діаметром 0,2 см. Ливник — воронкоподібне розширення стрижня — знаходиться з торцевого боку форми. З двох боків від розширеної у великого стрижня та біля його потоншеної частин містяться три отвори штифтового з'єднання діаметром 0,3–0,4 см, глибиною 0,6–0,9 см.

Черешкові кинджали з паралельними лезами широко розповсюджені в культурах Східної Європи заключного етапу пізнього бронзового віку. Залежно від наявності ребра по лезу та його форми вони поділені Є. М. Черних на три типи: Н-18, 20, 22 [9, с. 117, табл. XXXIII; XXXV: 11–14]. Вирізані на ливарній формі з Іллінки кинджали, за морфологічними характеристиками, близькі до типу Н-20 — черенкові кинджали з паралельними лезами і ребром по клинку. За визначеннями Є. М. Черних, вони наявні на ливарних формах з Кардашинки I, II, Завадівки, Цюрюпінська та Раденська. Цей список

можна доповнити ливарними формами зі Старої Ігрени, Птахівки, Миколаєва [14, taf. 10: 83c, 84b; 11: 88a, 93; 14: 142, 148c; 15: 149d, 151b]. Тобто, донедавна вважалося, що однотипні кинджали відливалися майстрами як кардашинського, так і завадівського осередків металообробки (табл. 1).

У цьому контексті важливою видається запропонована В. І. Клочком диференціація цих кинджалів на дві групи. Кинджали першої виділені у тип «Кардашинка» і пов'язані з Центральноукраїнською (білозерсько-білогрудівською) групою озброєння населення України доби пізнього бронзового віку. До неї належить більшість з вищеперелічених ливарних майстерень. До другої групи віднесені тільки кинджали Завадівської майстерні, вироби якої належать до Східноукраїнської групи озброєння, характерної для племен пізньозрубної (у нашому розумінні — богуславсько-білозерської) та бондарихинської культур. Специфічною ознакою завадівських кинджалів з паралельними лезами дослідник вважає розташування суцільної нервюри не тільки по клинку, а й по черешку [4, с. 210–211, 214]. Негативи кинджалів саме з таким оформленням нервюри нанесені на ливарній формі з Іллінки. Це дозволяє віднести її до виробів майстрів завадівського осередку металообробки.

Негативи, схожі за формою, розмірами та пропорціями до великого стрижня, вирізаного на другому боці ливарної форми, відомі на матрицях з кількох ливарних майстерень пізнього бронзового віку. Зокрема, глибокий негатив стрижня довжиною 12 см і завширшки 1 см міститься на одній з ливарних форм Дніпрово-Кам'янської майстерні [1, с. 581–582, рис. 6: 1; 8, с. 245, рис. 4: 2]. Подібні негативи довжиною 11–12 см, шириною 0,6–0,7 см є на ливарній формі з Красномаяцької майстерні [11, с. 102, рис. 7: 7; 15: 3, 4; 14, taf. 6: 47]. Негативи стрижнів довжиною 8,5–10,5 см і шириною 0,5–1,0 см присутні на ливарних формах з Ново-Олександрівки [3, с. 167–168, табл. I; рис. 10; 14, taf. 9: 73a, 74b, 76b], негатив стрижня завдовжки 8,8 см — на формі з Миколаєва [14, taf. 15: 151a]. Негативи стрижнів дещо менших розмірів є на ливарних формах Кардашинки III, Раденська, Ржаного [14, taf. 11: 94; 14: 148d; 15: 154c] (табл. 2).

Табл. 1.

**Ливарні форми з негативами кинджалів типу Н-20
Кардашинського та Завадівського осередків металообробки**

Ливарні майстерні	Кількість ливарних форм з негативами кинджалів	Кількість негативів, розміщених на одному боці ливарної форми	Розміри кинджалів (см)	Належність кинджалів до осередків металообробки Східної Європи
Іллінка	1	2	13,5 × 1,6 10,6×1,2	Завадівський
Завадівка	3	1 1 2	13,3×1,7* 16,0×1,7* 11,7×1,7* 9,5×1,4*	Завадівський
Кардашинка I	1	2	11,5×1,5 9,3×1,1	Кардашинський
Кардашинка II	1	1	10,1×1,3	Кардашинський
Цюрюпинськ	1	1	11,4×1,8	Кардашинський
Стара Ігрень	1	1	10,0×1,7	Кардашинський
Миколаїв	1	1	?(8,0)**×2,0	Кардашинський
Раденськ	1	1	10,0×14	Кардашинський

* Метричні характеристики кинджалів надані за В. С. Бочкарьовим і А. М. Лесковим [14]. У публікації Я. П. Гершковича та В. І. Клочка наведена інша довжина виробів: 14,5; 13,5; 11,0; 9,0 см [2].

** У дужках наводиться довжина негативу, що зберігся на уламку ливарної форми.

У літературі існує кілька точок зору щодо можливого функціонального призначення подібних знарядь та їх використання населенням пізнього бронзового віку Східної Європи. Зокрема, А. В. Добровольський інтерпретує негатив стрижня з Ново-Олександрівської майстерні як матрицю для відливки шила [3, с. 168].

На думку І. Т. Чернякова [11, с. 102, 120], негативи з Красномаяцької майстерні використовувалися для виготовлення шил чи заготовок браслетів, аналогічних браслетам з Інгульського скарбу [7]. Обґрунтовуючи останню тезу, він припускав, що красномаяцький виріб мав у перетині трикутну форму. Таке можливе тільки, якщо погодитися з тим, що стрижень відливався в одностулковій односторонній формі. Зауважимо, що на

Табл. 2.

**Ливарні форми з негативами стрижнів-заготовок
з Північного Причорномор'я**

Ливарні майстерні	Кількість ливарних форм з негативами стрижнів-заготовок	Кількість негативів, розміщених на одному боці ливарної форми	Розміри стрижнів-заготовок (см)	Належність до осередків металообробки Східної Європи
Іллінка	1	1	13,8×0,7	Завадівський
Кардашинка III	1	2	6,1×0,5 6,5×0,5	Кардашинський
Ново-Олександрівка	3х	1	?(7,5)×0,7* 8,5×0,5 10,5×1,0	Кардашинський
Раденськ	1	1	6,4×0,8	Кардашинський
Миколаїв	1	1	8,8×?	Кардашинський
Дніпрово-Кам'янка	1	1	12,0×1,0	Інгуло-краснонаяцький
Красний Маяк	1	2	11,0×0,6 12,0×0,7	Інгуло-краснонаяцький
Ржане	1	1	?(5,0)×0,6*	Інгуло-краснонаяцький

* Ливарні форми репрезентовані уламками, верхня частина виробів відсутня. У дужках наведена довжина негативів, що збереглася.

наведеному у публікації малюнку-реконструкції краснонаяцькі стрижні («заготовки браслетів») мають сегментоподібну у перетині форму [11, рис. 15: 3, 4]. А наявність штифтів на ливарній формі з їх негативами свідчить про обов'язкове існування другої ступки, на якій повинна бути розміщена матриця другої частини знаряддя. Виходячи з цього, доцільно вважати, що відлиті стрижні могли мати прямокутний чи круглий перетин.

Прибічники другої точки зору вважають знаряддя, про які йдеться, долотами. Зокрема, так визначає негатив стрижнеподібного виробу з Дніпрово-Кам'янки Я. П. Гершкович. Одночасно він зауважує, що остаточній його ідентифікації заважає відсутність другої ступки, на якій, імовірно, були якісь додаткові деталі конструкції виробу [1, с. 587].

Згідно зі ще однією точкою зору, такі вироби вважаються чеканами. Показово, що таким чином С. І. Теліженко та

О. В. Богун визначають той же самий негатив з Дніпрово-Кам'янки, котрий віднесений Я. П. Гершковичем до числа доліт [8, с. 245]. Припущення, що негатив, вирізьблений на ливарній формі з Іллінки, як і схожі негативи зі згаданих вище комплексів, могли слугувати для виготовлення чеканів, певною мірою спирається на присутність цієї категорії знарядь у культурах пізнього бронзового віку Євразії. Зокрема, відомі вони у сейминсько-турбінських бронзах. Є. М. Черних та С. В. Кузьмініх вважають, що чекани (або чекани-пробійники), спочатку відливалися, а остаточна форма їм надавалася шляхом холодного проковування. Слід зазначити, що у більшості випадків ці знаряддя мають прямокутну у перетині форму, але відомі й круглі та овальні. Довжина північноєвразійських чеканів становить 14,5–27,2 см [10, с. 125, рис. 69]. Вироби, які виготовлялися ливарниками Північного Причорномор'я у вище згаданих майстернях, як вже зазначалося, відрізняються дещо меншими розмірами (12,0–13,8 см).

В. С. Бочкарьов та А. М. Лесков, свідомо уникаючи спроби визначення функціонального призначення цих виробів, визначають їх термінами «Stäbchen» та «Stäbchen-Werkstücken», перший з яких перекладається з німецької як «паличка», «стрижень», другий – «стрижень-заготовка» [14, с. 16, 20–21, 25–26, 34–35]. Такий підхід здається доцільним, бо, якщо навіть погодитися з тезою, що вироби, про які йдеться, були чеканами, то конфігурація їх робочої частини могла набути остаточної форми тільки у результаті постливарної обробки шляхом холодної ковки.

Визначення категорійної належності тонкого стрижня, який відливався у ливарній формі з Іллінки, не менш проблематичне. На наш погляд, він може бути інтерпретований як шило чи, швидше, як заготовка шпильки, на кшалт посохоподібних (або шпильок зі скрученою в рурочку голівкою), віднесених Є. М. Черних до типу У-6/8. Їх знахідки відомі в багатьох похованнях і на поселеннях пізньосабатинівського та білозерського часу [9, с. 126, табл. XL: 3–15; 13, с. 72–73, рис. 2: 11, 13, 15]. Цілком імовірно, що ці прикраси могли виготовлятися саме з таких стрижнів, в яких один із кінців скручувався у кільце чи спіраль.

Таким чином, ливарна форма з с. Іллінка доповнює невелике коло майстерень завадівського осередку металообробки, до яких відносяться сама Завдівська майстерня [2, с. 101–114, рис. 1–6; 14, taf. 9: 78, 79; 10: 80–85], Солоха [14, taf. 8: 71, 72] та Златополь [14, taf. 12: 105, 106, 108].

Література

1. **Гершкович Я. П.** Днепровскокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья / Я. П. Гершкович // *Stratum plus*. – 2005–2009. – № 2. – С. 578–590.
2. **Гершкович Я. П.** Связи племен Нижнего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам Завадовской литейной мастерской) / Я. П. Гершкович, В. И. Клочко // *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины: сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. И. И. Артеменко]. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 104–114.*
3. **Добровольський А. В.** Талькові ливарні матриці бронзової доби з Херсонщини / А. В. Добровольський // *Археологія*. – К., 1950. – № 4. – С. 163–170.
4. **Клочко В. І.** Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.) / Клочко В. І.; НДІ пам'яткоохорон. досліджень. – К. : АртЕк, 2006. – 336 с.
5. **Кривцова-Гракова О. А.** Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы / О. А. Кривцова-Гракова; АН СССР, ИИМК; [отв. ред. К. Ф. Смирнов] // *МИА*. – М.; Л., 1955. – № 46. – 166 с.
6. **Лесков А. М.** О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы / А. М. Лесков // *Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР / АН УССР, Ин-т археол.; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. А. М. Лесков, Н. Я. Мерперт]. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 143–178.*
7. **Сыманович Э. А.** Ингульский клад / Э. А. Сыманович // *СА*. – М., 1966. – № 1. – С. 127–142.
8. **Теліженко С. А.** Нові знахідки ливарних форм пізньої бронзи у Середньому Подніпров'ї (попередня публікація) / С. А. Теліженко, О. В. Богун // *Матеріали та дослідження з археології Східної України: зб. наук. пр. / Східноукр. НУ; ІА НАНУ; [редкол.: С. М. Санжаров (гол. ред.) та ін.]. – Луганськ: Вид-во Східноукр. НУ, 2005. – Вып. 4. – С. 243–257.*
9. **Черных Е. Н.** Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР / Е. Н. Черных; АН СССР, Ин-т археол. – М. : Наука, 1976. – 302 с.
10. **Черных Е. Н.** Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен) / Е. Н. Черных, С. В. Кузьминых; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Н. Я. Мерперт]. – М. : Наука, 1989. – 320 с.
11. **Черняков И. Т.** Краснояцкий клад литейщика / И. Т. Черняков // *КСОГАМ за 1963 г. – Одесса, 1965. – С. 87–123.*
12. **Черняков И. Т.** Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы / И. Т. Черняков // *Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части*

- СССР / АН УССР, Ин-т археол.; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. А. М. Лесков, Н. Я. Мерперт]. — К. : Наукова думка, 1967. — С. 179—184.
13. **Шарафутдинова И. Н.** Бронзовые украшения сабатиновской культуры: (к вопросу о контактах) / И. Н. Шарафутдинова // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины: сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. И. И. Артеменко]. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 69—86.
14. **Bočkarev V. S.** Jund- und Spätbronzezeitliche Gußformen in nördlichen Schwarzmeergebiet / V. S. Bočkarev, A. M. Leskov // Prahistorische Bronzefunde / International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences; International Council for Philosophy and Humanistic Studies. — München : C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1980. — Abt. 19. — Band 1. — 97 s.

В. А. Ромашко

**Литейная форма позднего бронзового века из с. Ильинка
Днепропетровской области**

Резюме

Публикуется литейная форма из с. Ильинка, найденная на многослойном поселении, разрушаемом Каховским водохранилищем. Форма с 1989 г. хранится в Днепропетровском национальном историческом музее. Она предназначена для отливки двух кинжалов с параллельными лезвиями и ребром по клинку и черенку, и еще двух изделий, предположительно, чекана-пробойника и заготовки булавки с посоховидной головкой.

Морфологические особенности кинжалов обосновывают возможность датировки литейной формы в хронологических рамках XII—X вв. до н. э. и отнесения ее к кругу мастерских заводовского центра металлообработки.

Ключевые слова: Ильинка, Днепропетровская область, заключительный этап позднего бронзового века, заводовский центр металлообработки.

V.A. Romashko

**Casting form of the Late Bronze Age from the village Il'inka
of Dnipropetrovsk region**

Summary

It is published the casting form from the village Il'inka which was found in the multilayered settlement destroyed by Kakhovskoye reservoir. The form has been kept in Dnipropetrovsk national historical museum since 1989. It was used for casting two daggers with parallel blades and an edge on the blade and handle, and two more articles supposedly a coin punch and a halffinished product for a pin with a crooked head.

Morphological characteristics of the daggers give proof of the possibility to date the casting form in the chronological frames of the XII — X centuries BC and referring it to the circle of the workshops of zavadovsky centre of metalworking.

Key words: Il'inka, Dnipropetrovsk oblast, final stage of the Late Bronze Age, zavadovsky centre of metalworking.

ЗНАХІДКИ З НИЖНЬОГО ПООРІЛЛЯ

*Про добірку знарядь доби бронзового віку з ур. Ігнатівка,
навпроти с. Шедієве Новосанжарського району
Полтавської обл.*

Ключові слова: бронзовий вік, Оріль, Шедієве, вироби з бронзи, ножі, серп, шила.

До колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського була передана невелика колекція знахідок доби бронзового віку [ПКМВК, КВ. 86 609–86 616, А. 13 041–13 049], зібрана лівенським краєзнавцем І. В. Бовкуном у 2010–2012 рр. вздовж краю підвищень другої надзаплавної тераси лівого берега р. Орелі, на межі Полтавської і Дніпропетровської областей, неподалік ур. Ігнатівка. Предмети виявлені на стерні чи ріллі мисоподібних утворень, здебільшого навесні, у двох випадках – поряд з дуже пошкодженими курганами, в одному – на дюні в основі мису, навпроти с. Шедієве Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Всі знахідки зібрані у неширокій смузі (50–90 м) вздовж схилів тераси, на ділянці завдовжки 1,8–2,0 км у південно-західний бік від згаданого урочища. Лише у випадках з уламками бронзових бритв і ножів на місцях знахідок спостерігалися окремі скупчення фрагментів ліпної кераміки зрубної культури, які були пов'язані з існуванням невеликих стійбищ чи периферією поселення. Знахідки трапилися на відстані 20–170 м одна від одної й є випадково загубленими або втраченими речами – фрагментами знарядь, предметами особистого вжитку чи побуту. Проте навіть за такого контексту виявлення добірка цих речей заслуговує на увагу і має бути оприлюднена друком, з огляду на не надто велике число задокументованих фактів виявлення бронзових знарядь у Нижньому Пооріллі [4, с. 90–98].

Добірку складають уламки трьох бронзових ножів, двох бритв, серпа, зігнутий рибальський гачок і два великих стрижневих шила (рис. 1).

1. *Фрагмент* невеликого черешкового *ножа* з пологими плічками і, вірогідно, прямо звуженими до вістря лезами (рис. 1: 1), групи V, типу 5, за Л. А. Черних, — характерного знаряддя ямно-катакомбного часу доби раннього бронзового віку. Короткий його черешок дещо розширений до кінця і розклепаній, утворюючи підтрикутне загострення для закріплення у руків'ї. Збережена частина леза має сліди заточування. Зламаний ніж дуже патинований, що засвідчує тривале перебування у поверхневому ґрунті.

Довжина уламка — 6,2 см, довжина черешка — 4,7 см, його ширина — 0,7–0,9 см, ширина леза — 1,3 см, товщина знаряддя — 0,15–0,20 см.

2. *Уламок* лезової частини невеликого, напевне, черешкового *ножа* з майже паралельними лезами і чітко вираженим ребром, ближче до типу Н-10 за Є. М. Чернихом (рис. 1: 2), — знаряддя зрубного часу доби пізнього бронзового віку [10]. Лезо зі слідами заточування має сплющено-ромбоподібний перетин. Частина переламаного плугом ножа вкрита благородною патиною.

Довжина фрагмента — 4,4 см, ширина леза — 1,8 см, найбільша товщина — 0,3 см.

Подібні, дещо більші ножі, відомі у Середньому Подніпров'ї за знахідками зі Стецівки на Черкащині [5, с. 140, рис. 98: 3] і Градизька на Полтавщині [7, с. 16–17, рис. 52, 56, 57]. Шедіївський ніж виглядає дещо пізнішим, типово зрубним знаряддям.

3. *Фрагмент* невеликого *ножа* з коротким широким черешком, невеликим рівномірно звуженим до вістря лезом, з ребром, що переходить на черешок, типу Н-12 за Є. М. Чернихом (рис. 1: 9), — ще одне знаряддя сабатинівського етапу зрубної культури, на кшталт ножів з Лобойківського скарбу [10, с. 115, табл. XXXIV: 24, 30]. Збережена частина руків'я і леза з виділеними похилими плічками має сліди заточування і вищербини на ріжучих краях, сплющено-ромбоподібний перетин. Уламок досить давній, злам вкритий щільною патиною.

Довжина фрагменту — 4,8 см, довжина черешка — 1,9 см, його ширина — 1,2 см, товщина — 0,3 см, ширина леза в основі черешка — 2,0 см, найбільша товщина — 0,3 см.

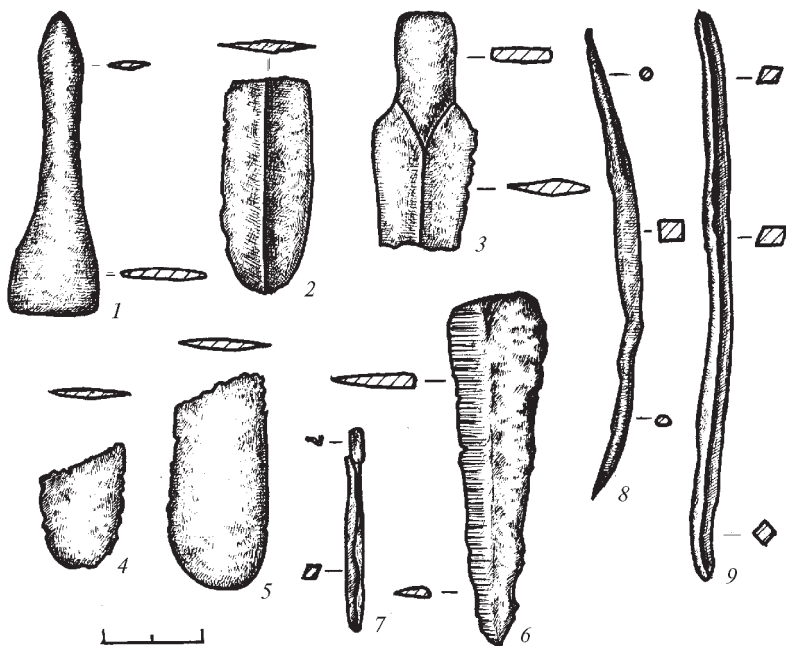

Рис. 1. Шедієве, с., Ігнатівка, ур. Знаряддя та їх уламки. *Бронза*.

Більші, в цілому подібні ножі з Подніпров'я, відомі за знахідками у вже згаданому Лобойківському комплексі, Перевольщині кол. Полтавської губ. та Худяках на Черкащині [2, рис. 11: 6, 12; 5, с. 140, рис. 98: 8].

4–5. *Уламки бритв* з, вірогідно, паралельними лезами. Кінці лез закруглені, перетин сплющено-лінзоподібний (рис. 1: 4, 5). Це – деталь побуту населення пізнього етапу бронзового віку [5, с. 142, рис. 98: 30], на нашу думку, постзрубного часу.

Довжина першого фрагменту – 2,7 см, його ширина – 1,7 см, товщина – 0,15–0,20 см; довжина другого – 4,5 см, ширина – 1,8–2,0 см, товщина – 0,25 см.

У літературі такі знаряддя відомі як безчерешкові ножі з паралельними лезами (тип Н-14/16) [10, с. 115–116; 12, Taf. 3: 48]. На Полтавщині подібні бритви виявлені неподалік с. Хитці Лубенського р-ну в Посуллі [3, с. 57, рис. 8: 3] та в ур. 1-й Узвіз у смт Градизьку [6, с. 168].

6. Уламок кінця леза середньодніпровського варіанту *серпа* типу Ібракаєве, за В. А. Дергачовим і В. С. Бочкарьовим, або С-12, за Є. М. Чернихом. Це частина слабко вигнутого вузького характерно заточеного сільськогосподарського знаряддя з гострим носком, що, вірогідно, мав гак для закріплення руків'я [5, с. 138]. На фрагменті наявний старий патиноаний злам. Уламок знаряддя втрачений під час жнив населенням зрубної культури (рис. 1: 6).

Довжина – 7,1 см, максимальна ширина – 2,0 см, товщина – 0,30 см, ширина смуги заточування – до 0,8 см.

Такі серпи відомі за знахідками у Смілянському і Корсунь-Шевченківському р-нах на Черкащині, поблизу с. В'юнці кол. Полтавської губ. [1, табл. 21: 287, 289, 299; 10, с. 143, рис. 94: 3–5].

7. Зігнутий рибальський *гачок*, виготовлений із тонкого литого стрижня ромбічного перетину шляхом розковування, заточування і згинання (рис. 1: 7). Проблематично встановити, чи мала розкована частина зверху вушко, чи гачок був лише зі сплющеною профільованою голівкою для прив'язування ліски. Принаймні, останні гачки невідомі для старожитностей доби пізнього бронзового віку Подніпров'я. Жало певною мірою загострене, без шипа, зі втратами, сліди давнього згину спостерігаються на місці піддіву близько другої третини довжини. Гачок виявлений на дюні в основі схилу, ближче до русла Орелі.

Довжина у зігнутому стані – 4,1 см, перетин стрижня – 0,25 × 0,30 см, ширина розкованої, незначно профільованої голівки – 0,25 см, її висота – 0,6 см.

Рибальські гачки відомі серед старожитностей пізнього бронзового віку, зокрема й на Дніпровському Лівобережжі [5, с. 142].

8. Загострене з обох майже симетричних кінців мідне стрижнеподібне знаряддя без упору для прикріплення до руків'я, з плавним розширенням («лінзоподібним» у вертикальному перетині) стволем – *шило* (рис. 1: 8), виготовлене з литого стрижня прямокутного перетину. Нерівномірна загостреність позначає ймовірну робочу частину і потоншене вістря для насаджування на дерев'яне руків'я. Група I, тип 1, за Л. А. Черних [11, с. 41, рис. 1: 1–14]. Знаряддя незначно, хоча неодноразово, згиналося та виправлялося у давнину.

Довжина у зігнутому стані – 9,2 см, реконструйована довжина – 10,1 см, перетин стрижня – 0,45 × 0,50 см, довжина заточених кінців – 3,1 та 4,2 см.

Такі знаряддя мали поширення у багатьох культурах епох неоліту – середнього бронзового віку – від Уралу до Балкан. Проте, більшість аналогій походить з ямно-катакомбних старожитностей Середнього і Степового Подніпров'я [11, с. 40]. На нашу думку, «масивна» поорільська знахідка мала належати носіям однієї з катакомбних культур, вірогідно, донецької.

9. Ледь загострене з обох кінців, порівняно масивне бронзове *стриженеподібне знаряддя* без упору для руків'я, з рівним стволом (рис. 1: 9), виготовлене на литому стрижні ромбічного перетину. Краї трохи вигнуті.

Довжина – 11,6 см, реконструйована довжина – 12,0 см, перетин стрижня – 0,4 × 0,5 см, довжина ледь підточених кінців – близько 0,2 см.

У плані припущення, можемо віднести цю масивну стрижневу знахідку до кола знарядь населення доби пізнього бронзового віку. До речі, з питань атрибуції подібних виробів існує чимало версій, в т. ч. висловлених і в одній зі статей цього збірника [див.: 8].

Таким чином, невелика колекція знарядь бронзового віку з Нижнього Поорілля певним чином доповнює джерельну базу вивчення металообробки й асортименту продукції стародавніх ремісників на теренах Дніпровського Лівобережжя.

Література

1. **Дергачёв В. А.** Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы / В. А. Дергачёв, В. С. Бочкарёв; Высш. Антропол. школа; Ин-т археол. и этногр. АН РМ; [отв. ред. В. М. Массон]. – Кишинев, 2002. – 348 с.
2. **Клочко В. І.** «Лобойківська металургія» (до проблеми східного кордону Східнотшинецької культури) / В. І. Клочко // «Trzciniec» – sistem kulturowy czy interkulturowy? – Poznan : Wydawnictwo Poznańskie, 1998. – С. 217–237.
3. **Кулатова И. Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области / И. Н. Кулатова // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. / ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Онипко М. Д., Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава : Изд-во «Полтава», 1989. – С. 54–58.

4. **Кулатова І. М.** Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // СЛП — 2013: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. і наук. ред.) та ін.]. — К. — Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. — С. 82–105.
5. **Куштан Д. П.** Південь лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи / Д. П. Куштан; НАНУ, Ін-т археол., Крим. філіал; Дон. КМ; [гол. ред. В. П. Чабай та ін.]. — Донецьк : Донбас, 2013. — 232 с. — (АА, № 29).
6. ПАЗ: зб. наук. ст. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. — Полтава : Полтав. літератор, 1995. — 248 с.
7. Памятники материальной культуры древней и средневековой Потавщины: Каталог выставки / Гороховский Е. Л., Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Моргунов Ю. Ю., Супруненко А. Б.; Полтав. обл. управл. культуры; ПКМ; [редкол.: Онипко М. Д. (отв. ред.), Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.]. — Полтава, 1985. — 56 с.
8. **Ромашко В. А.** Ливарна форма пізнього бронзового віку з с. Іллінка Дніпропетровської області / В. А. Ромашко /// СЛП — 2015: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. і наук. ред.) та ін.]. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. — С. 13–21.
9. **Тереножкин А. И.** Предскифский период на Днепровском Правобережье / А. И. Тереножкин; АН УССР, Ин-т археол. — К. : Изд-во АН УССР, 1961. — 247 с.
10. **Черных Е. Н.** Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР / Е. Н. Черных; АН СССР, Ин-т археол. — М. : Наука, 1976. — 302 с.
11. **Черных Л. А.** Стержневидные орудия («шилья») из памятников ранней и средней бронзы степных культур Украины (опыт морфологической характеристики) / Черных Л. А. // Проблеми гірничої археології: Мат-ли ІХ міжнар. Картамиського польового археол. семінару (с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської області, 15–16 липня 2010 р.) / Донбас. ДТУ; Воронежськ. ДУ; [наук. ред. Ю. М. Бровендер]. — Алчевськ, 2013. — С. 39–63.
12. **Leskov A. V.** Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet (Depots mit einheimischen Formen) / A. V. Leskov. — München, 1981. — XX, Bd. 1. — 113 s. — (Prähistorische Bronzefunde).

І. В. Бовкун, А. В. Коверко

Знахідки з Нижнього Поорілля

Резюме

Характеристика небольшой коллекции коллекций орудий эпохи бронзового века из урочища Игнатовка, напротив с. Шедиево Новосанжарского района Полтавской области, в составе нескольких обломков и целых форм ножей, бритв, серпа, рыболовного крючка и стержневых шильев, изготовленных из бронзы.

Ключевые слова: бронзовый век, Орель, Шедиево, бронзовые изделия, ножи, серп, шилья.

I. V. Bovkun, A. V. Koverko
Finds from Nyzhnie Poorillya

Summary

Article presents materials of a small collection of the Bronze Age tools from urochische Ignatovka, contrary to village Shedieve Novosanzharskiy district Poltava region. It composed of several fragments and whole forms of knives, razors, sickle, fishing hook and rod awls made of bronze.

Key words: Bronze Age, Shedieve, Oril', bronze ware, knives, sickle, awls.

СКИФСКИЙ МЕЧ ИЗ КУРГАНА В ПОСУЛЬЕ: НОВЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ОФОРМЛЕНИИ ОРУЖИЯ

О находке обломков меча с простым антенным навершием и бабочковидным перекрестием V в. до н. э. в кургане в Нижнем Посулье. Особенностью этого образца являлось использование кожи для обмотки его рукояти.

Ключевые слова: скифское время, Посулье, Мацкова Лучка, курган, погребение, меч.

Меч, которому посвящена настоящая публикация, обнаружен одним из авторов при осмотре ограбленного кургана высотой более 3 м и диаметром до 30 м в составе группы II у с. Мацкова Лучка Лубенского р-на Полтавской обл. Этот курган расположен на мысообразном выступе плато правого коренного берега р. Сула, у истоков оврага, и является одним из наиболее крупных в составе микрогруппы из четырех задернованных насыпей, выстроившихся цепочкой с северо-запада на юго-восток по гребню плато между сс. Мацкова Лучка, Мацковцы Лубенского р-на и к северу от с. Колодная Оржицкого р-на. Хорошо сохранившаяся насыпь известна по картографическим материалам, начиная с середины XIX в. Курганы упоминаются Г. А. Сидоренко в справочнике по археологическим памятникам Полтавской области [16, с. 69], энциклопедическом справочнике «Полтавщина» [15, с. 520]. Группа обследована И. Н. Кулатовой и А. Б. Супруненко в 1988 г. в ходе подготовки материалов к «Своду памятников истории и культуры Украины» [3, с. 12, рис. 15; 4, с. 57–58].

При археологической экспертизе соседних участков сельскохозяйственных угодий в окрестностях с. Мацкова Лучка в 2004 г. в очередной раз представилась возможность проверить состояние сохранности выразительного задернованного кургана. С юго-запада у его центра в насыпи был обнаружен осы-

павшийся, почти круглый глубокий грабительский колодец, диаметром 1,6 × 2,0 м, который на уровне 1,5 м от вершины перерезал мощный суглинковый материковый выкид из погребения скифского времени. В заполнении лаза, под отвалом, и были выявлены мелкие обломки развала меча и несколько более крупных фрагментов, взятых для изучения. В настоящее время стенки колодца обрушились, и его место обозначено на насыпи оплывшим углублением. Констатируя факт мародёрства в отношении объекта историко-культурного наследия и распространение подобных действий грабителей всюду по территории Украины, всё же вернемся к находке, ибо она оказалась интересной по ряду причин.

Таким образом, оружие сохранилось в девяти фрагментах (рукоять с верхней частью клинка и обломки последнего). Меч — железный, возможно, стальной, сохранность металла — средняя. Реконструируемая длина оружия — не менее 80 см.

Общая длина рукояти — 15,4 см. Сверху она снабжена простым антенновидным навершием с округло загнутыми краями, овальным в сечении. Навершие закреплялось на ручке с помощью отверстия, в которое входил узкий шпинёк. Ширина навершия — 6,9 см; высота — 4,2 см.

Ручка меча — прямая плоская, овальная в сечении. Её длина — 7,7–7,8 см; ширина — 2,4 см; толщина — 0,7 см. Особенностью оформления ручки являются имеющиеся на ней остатки кожи.

Перекрестие — бабочковидное, с двух сваренных по краям частей, довольно массивное. Его ширина — 8,1 см; высота — 4,6 см.

Меч двулезвийный, с довольно широким клинком в верхней части (у перекрестья — 6,1 см) и сужающимся в виде вытянутого треугольника к острию. В сечении клинок имеет линзовидную форму. В верхней части на нём сохранились остатки мелких фрагментов окрашенной кожи, следы серебряной фольги, вероятно, от ножен. На клинке, особенно в верхней и средней частях, просматриваются, по меньшей мере, 4 параллельные каннелюры (рис. 1).

По классификации А. И. Мелюковой, меч относится ко II-му отделу, 1-му подотделу, 2-му типу мечей и кинжалов — с

простым антенным навершием и бабочковидным перекрестьем. Датируется оружие этого типа в пределах VI — V вв. до н. э. [13, с. 53–54]. Особенности устройства клинка и его длина позволяют отнести меч к кругу клинкового оружия колюще-рубящего действия.

Мечи с подобным или близким устройством рукояти и формой клинка довольно хорошо представлены на территории Восточно-европейской Скифии — в Северо-Причерноморской Степи [напр.: 6, с. 115, рис. 4: 7; 13, табл. 20: 1; 22, с. 177, 180, рис. 1: 1; 23, табл. 35: 5] и Крыму [напр.: 2, с. 126–127, 180, рис. 20: 2; 220, рис. 60: 6; 232, рис. 72: 7], Восточноевропейской Лесостепи [напр.: 1, с. 199, рис. 58: 7; 5, с. 130, рис. 147; 8, с. 115, рис. 36: 9; 11, с. 152, рис. 2: 2; 14, с. 104, рис. 51: 13], на Нижнем Дону [напр.: 7, с. 131, 133, рис. 1], Северном Кавказе [напр.: 9, с. 55, рис. 21: 15; 57, рис. 22: 6] и пр. Оружие с

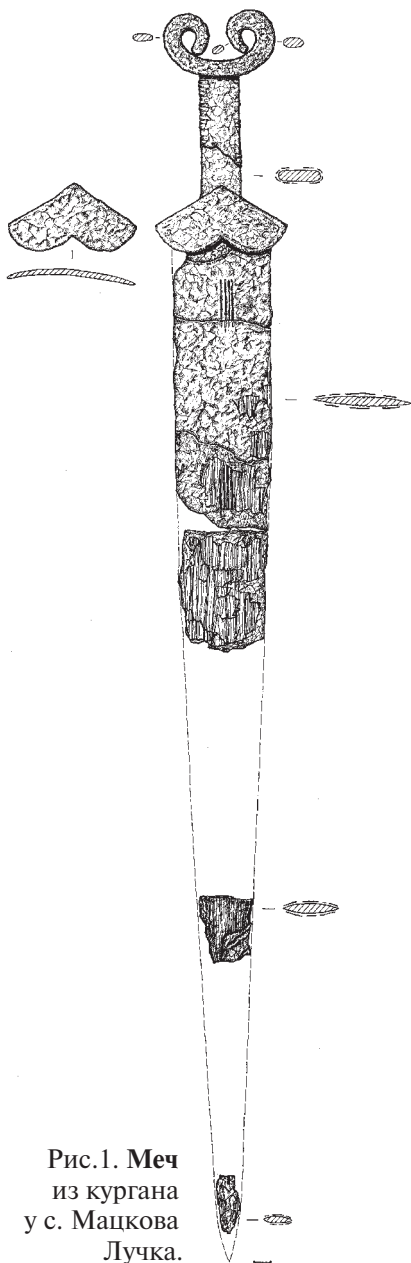

Рис. 1. Меч
из кургана
у с. Мацкова
Лучка.

Рис. 2. Рукоять со следами кожаной обмотки.

указанной рукоятью и клинком в виде вытянутого треугольника, украшенного каннелюрами, свойственно именно для V в. до н. э. [6, с. 114–115, рис. 4: 7; 8, с. 69; 22, рис. 1: 1]. Следует заметить, что по параметрам публикуемый меч вполне сопоставим с мечом из с. Орание на Киевщине [8, с. 69], хотя слегка отличается деталями рукояти.

Как уже указывалось выше, на рукояти меча имеются остатки кожи (рис. 2). По нашей просьбе они подвергались специальному изучению*. В результате установлено следующее. Металл покрывался кожаной полосой, шириной около 1,0–1,2 см, с наклоном относительно вертикали 15–18°.

Кожа была хорошо обработана, равномерно тонкая, высокого качества, возможно, окрашенная. Такое качество кожаных деталей достигалось с помощью повторной обработки материала, включавшей вторичное замачивание, с целью придания мягкости, тонкости и пластичности.

Как представляется, использование этого органического материала на рукояти отнюдь не случайно. Кожаная обмотка выполняла не столько роль некоего декора, сколько имела утилитарную функцию, создавая большие возможности для удобного удерживания и использования оружия в боевых условиях. Вряд ли подобное оформление ручек кинжалов и мечей являлось чем-то из ряда вон выходящим. Иное дело, зафиксировать археологически подобные детали, в силу чаще всего неудов-

* Изучение материала, приводимого в статье, принадлежит С. В. Маевской, которой мы выражаем искреннюю благодарность. См. Приложение к публикации.

летворительной сохранности оружия эпохи раннего железа, в частности в погребениях, весьма сложно. Скорее всего, покрытие ручки обмоткой практиковалось для мечей и кинжалов с простой гладкой ручкой. Есть основания думать, что эта традиция в определённой степени имела место еще в предскифское время. Во всяком случае, у ряда биметаллических мечей и кинжалов с бронзовыми литыми рукоятями, на стержне ручки показана рельефная лжеобмотка. На территории Восточной Европы такая деталь зафиксирована, например, на кинжале из с. Софиевка [19, с. 103, рис. 11: 4; 21, с. 82–83, рис. 17: 1; 18: 2], мече, найденном в составе клада на Суботовском городище (бассейн р. Тясмин, Черкасская обл.) [21, с. 84–85, рис. 49: 1; 50: 1]. Особенно реалистично «обмотка» представлена на рукояти суботовского меча. Есть основания полагать, что практика использования органических материалов, в том числе обмотки, на рукоятках клинкового оружия в раннем железном веке имела достаточно широкое распространение. Во всяком случае, элементы лжеобмотки ручек имеются, к примеру, на ряде бронзовых кинжалов карасукской культуры в Сибири [21, с. 107, рис. 67: 1; 24, табл. 1: 25; 2: 24; 4: 13; 6: 1; 10: 20].

Не исключено также, что появление на металлических рукоятях у целого ряда скифских мечей, начиная с эпохи архайки, горизонтальных насечек есть некое подобие обмоток, а, возможно, и реминисценция более ранней традиции оформления подобным образом рукоятей клинкового оружия.

К слову сказать, использование органических материалов, в частности — кости, для оформления рукоятей ряда скифских мечей, но в основном IV в. до н. э., известно очень хорошо.

В заключение отметим, что в последние 2–3 десятилетия наблюдается весьма существенный рост источниковой базы по скифским мечам и кинжалам Восточной Европы, число которых, по некоторым сведениям, приближается ныне уже к тысяче. Примечательно, что в свете учёта недавних опубликованных скифских материалов по Крыму [17, с. 19–43], количество известного науке этого вида оружия только на полуострове насчитывает уже не менее сотни находок. Сказанное даёт основания предполагать, что в нашем распоряжении со временем могут оказаться экземпляры, имеющие в определённой степени оригиналь-

ные, неизвестные ранее черты исполнения. Подтверждением этому, например, является открытие в последнее время, вследствие тщательного изучения клинкового вооружения, на рукоятках ряда мечей и кинжалов, найденных в Лесостепи, гравированных изображений животных, выполненных в зверином стиле [10, с. 101, рис. 4: 2; 12, с. 102, рис. 1: 1-2; 18, рис. 1].

Литература

1. **Бандуровский А. В.** Курганы скифского времени Северскодонецкий вариант / А. В. Бандуровский, Ю. В. Буйнов; НАНУ, Ин-т археол. – К., 2000. – 244 с.
2. **Колтухов С. Г.** Скифы Северо-Западного Крыма в VII – IV вв. до н. э. (погребальные памятники). – Донецк : Донбасс, 2012. – 266 с. – (АА, № 27).
3. **Кулатова И. Н.** Отчёт о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 году / Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.; ПКМ // НА ИА НАНУ. – Ф. э. – 1988/136. - № 23172 – 23173. – 102, 56 с.
4. **Кулатова И. Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области / И. Н. Кулатова // Охрана и исследование памятников археологи Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. / ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Онипко М. Д., Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава : Изд-во «Полтава», 1989. – С. 54–58.
5. **Кулатова І. М.** Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 200 с., IV кол. вкл.
6. **Куприй С. А.** Скифский курганный могильник у с. Новофёдоровка на юге Херсонщины // Курганы Степной Скифии: сб. науч. тр. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 108–117.
7. **Лукьяшко С. И.** Мечи и кинжалы скифского времени Нижнего Дона // Война и военное дело в скифо-сарматском мире: Мат-лы Междунар. науч. конф., посвящ. А. И. Мелюковой (Кагальник, 26-29 апреля 2014 г.). – Ростов-на Дону, 2015. – С. 127–136.
8. **Максимов Е. В.** Древности скифского времени Киевского Поднепровья / Е. В. Максимов, Е. А. Петровская. – Полтава, 2008. – 126 с.
9. **Махортых С. В.** Скифы на Северном Кавказе / С. В. Махортых. – К., 1991. – 133 с.
10. **Махортых С. В.** Скифские мечи и кинжалы из собрания Национального музея истории Украины / С. В. Махортых, С. М. Иевлев // Древности Северского Донца: сб. науч. тр. – Луганск, 2001. – Вып. 5. – С. 100–107.
11. **Махортых С. В.** Воинские погребения на некрополях Бельского городища / С. В. Махортых, Р. Ролле // Terra Scythica. – Новосибирск, 2011. – С. 149–152.
12. **Махортых С. В.** «Парадный» меч V в. до н. э. из Перещепинского курганного могильника близ Бельского городища / С. В. Махортых, Р. Ролле // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. – К. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 100–105.

13. Мелюкова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелюкова // САИ. – Вып. Д 1-4. – М., 1964. – 90 с., 23 табл.
14. Медведев А. П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. / А. П. Медведев. – М., 1999. – 160 с.
15. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / [ред. кол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – К.: Укр. Енциклопедія, 1992. – 1024 с.
16. Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
17. Скорый С. Скифские древности Крыма: Материалы одной коллекции / Сергей Скорый, Роман Зимовец. – К., 2014. – 180 с.
18. Супруненко О. Б. Кинжал скіфського часу з-під Полтави / О. Б. Супруненко // АБУ 2000–2001 рр.: зб. наук. ст. – К., 2001. – С. 247–249.
19. Тереножкин А. И. Культура предскифского времени в Среднем Поднестровье / А. И. Тереножкин // Вопросы скифо-сарматской археологии: сб. науч. тр. – М., 1954. – С. 94–111.
20. Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье / А. И. Тереножкин. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 246 с.
21. Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин. – К.: Наукова думка, 1976. – 223 с.
22. Черненко Є. В. Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова / Є. В. Черненко // Археологія. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. XXIII. – С. 176–181.
23. Черненко Е. В. Скифские мечи и кинжалы: Свод источников. – К., 1985 / Черненко Е. В. // НА ИА НАНУ. – План. тема, № 107.
24. Членова Н. Л. Карасукские кинжалы / Н. Л. Членова. – М.: Наука, 1976. – 104 с., 12 табл. вкл.

С. А. Скорий, О. В. Сидоренко
**Скіфський меч з кургану в Посуллі:
 нові елементи в оформленні зброї**

Резюме

Про знахідку уламків залізного меча з простим антенним навершям і метеликоподібним перехрестям V ст. до н. е. в кургані у Нижньому Посуллі. Особливістю цього зразка озброєння є використання шкіри для обмотування руків'я.

Ключові слова: скіфський час, Посулля, Мацкова Лучка, курган, поховання, меч.

S. Skoryi, O. Sydorenko

Summary

**Scythian Sword from Barrow in Posullya:
 the New Elements in the Design of Weapons**

About the find of iron sword's fragments with a simple antenna pommel and butterfly-form crosshair by 5th century BC from the barrow in Lower Sula.

The feature of this sample of weapons is the use of leather for the wrapping its handle.

Keywords: Scythian time, Posullya, Matskova Lucka, barrow, burial, sword.

Приложение

УДК 903.227:085(477.53)"-04"

© С. В. Маевская
(м. Полтава)

ОТПЕЧАТКИ ОРГАНИЧЕСКИХ СТРУКТУР НА СКИФСКОМ МЕЧЕ С НИЖНЕГО ПОСУЛЬЯ

*Об остатках органики от декорирования меча из кургана
у с. Мацкова Лучка в Посулье и следах инвентаря ограбленно-
го погребения на нём.*

Ключевые слова: скифское время, Посулье, Мацкова
Лучка, погребение, дерево, кожа, меч.

Изучались фрагменты меча — обломок рукояти, 2 фрагмента перекрестия, 6 — лезвия.

Рукоять. Визуально при осмотре определены 2 отпечатка текстильных фрагментов и остатки кожаной обмотки. Текстиль двух видов: среднеструктурный и мелкоструктурный, условно поименованные как *ткань 1* и *ткань 2*. Первая текстильная структура наблюдалась на навершии, вторая — по всей поверхности рукояти.

Структура ткани 1. Тонина нити ок. 0,2 мм неравномерного прядения, возможно, из льна, о чём свидетельствует четкий отпечаток, без характерной для шерсти «размытости» и неравномерности структуры. На лён, как материал изготовления, указывает и сама структура нити. Нить первого порядка, достаточно равномерного S-кручения, с шагом прибл. 1 виток на 5 мм. Эти параметры указывают на ее изготовление с помощью веретена или простейшей прядки [5]. Отпечатки деформированы, несколько раз меняют направление, имеются незначительные фрагменты четкого вида. Возможности провести подсчеты нитей в квадрате 1 × 1 см не существует, а именно это помогло бы установить материал текстиля.

Сохранившаяся плотность ткани — средняя, то есть, промежутки между нитями почти соответствуют их тонине. Не исключена более значительная изначальная плотность материала.

Переплетение можно идентифицировать как простое полотняное. Направление нити основы прослеживается по характерной деформации и

визуально определяется как хаотично направленное на разных участках. Почти равное распределение нитей основы и утка указывает на использование ненапряжного станка — так называемого поясного или земляного [4, с. 32].

Ткань 2 представлена единственным фрагментом отпечатка неправильной формы посредине рукояти (размер 0,4 × 0,6 см), частично перекрытым полосой кожи. Структура тонковолокнистая, похожа на отпечатки шелковых тканей, описанных в более ранних находках, современных мечу [3]. Структура ткачества при этом очень плотная, указывающая на использование горизонтального ткацкого станка [4, с. 43]. Этот факт, в свою очередь, может свидетельствует в пользу китайского происхождения ткани, где в то время существовал станок такого типа [2, с. 37]. Четкий рисунок отпечатка, тона нити (0,15 мм) позволяют предположить принадлежность отпечатка шелку. Кручение нити не установлено.

На рукояти меча имеются также остатки *кожаной оплетки*. Это кожаная полоса, шириной ок. 1,0–1,2 см, с наклоном относительно вертикали 15–18°. Кожа хорошо обработана, равномерной толщины, высокого качества, возможно, крашенная. Ее тонкость хорошо заметна в мелких складках на верхней части рукояти у навершия. Такое качество кожаных деталей могло достигаться с помощью повторной обработки материала, проводившейся через определенное время после выделки и требовавшей вторичного замачивания. Часто этот процесс был совмещен с окрашиванием, делая кожу более мягкой, тонкой и пластичной.

На нижней половине рукояти различим прикипевший фрагмент *дерева*, скорее всего, от элементов погребального настила. Материал — яблоня или вишня (опред. препод. технологии обработки материалов ППК НТУ «ХПИ» *И. Л. Дегтяря*). Подобные фрагменты имеются и на некоторых других обломках меча.

Кроме отпечатков уже описанной ткани 1 на рукояти, наблюдался также среднеструктурный фрагмент ткани 3, которая размещалась только с нижней лицевой стороны, обращенной к дереву настила, и которым ткань частично перекрывалась.

Структура ткани 3. Тонина нити приблизительно 0,30 – 0,35 мм, нить неравномерного прядения, возможно, из шерсти, о чём свидетельствует «размытый» отпечаток неравномерной структуры. Нить первого порядка, достаточно равномерного S-кручения, с шагом кручения в 1 виток на 3–4 мм. Переплетение можно простое полотняное. Направление нити основы не прослеживается.

Для всех фрагментов лезвия меча характерен один и тот же набор отпечатков: дерево, ткань 1 (1 случай), ткань 2 или ее аналог (3 случая), ткань 3 (4 случая), остатки минерализованной кожи, не принадлежащей коже оплетки рукояти.

Кожа, накипевшая на фрагменты лезвия, покрывает их со всех сторон, имея остатки металлических вкраплений зеленоватого цвета. Идентифицирована как окислившиеся минерализованные следы ножен с возможными тонкими серебряными украшениями.

Сама кожа более груба, на разломах темнее, чем на ровных поверхностях, что указывает на окраску в процессе дубления. Качество вычинки — высокое, о чем свидетельствует равномерность толщины и оттенка материала [1].

Таким образом, на фрагментах меча сохранились не только следы деталей его декорирования, но и отдельные органические структуры, помещенные в погребение, которые более детально реконструировать проблематично.

Литература

1. **Крупа Т. М.** Застосування методів природничих наук при дослідженні текстилю IV ст. до н. е. — IV ст. н. е. (за матеріалами Криму) / Т. М. Крупа // Археологія. — К., 2000. — № 3. — С. 112–122.
2. **Кукин Г. Н.** Текстильное материаловедение (волокна и нити) / Г. Н. Кукин, А. Н. Соловьев, А. И. Кобляков. — М. : Легпромбытиздат, 1989. — 349 с.
3. **Маєвська С. В.** Текстиль та неткані матеріали з Першепінського курганного некрополя / Маєвська С. В. //АЛЛУ. — Полтава, 2006. — № 2. — С. 47–50.
4. **Садыкова Ф. Х.** Текстильное материаловедение и основы текстильных производств / Садыкова Ф. Х., Садыкова Д. М., Кудряшова Н. И. — М. : Легбытпромиздат, 1989. — 287 с.
5. **Сидоров А. С.** О витье волокнистых веществ / А. С. Сидоров // ИГАИМК. — Л., 1930. — Вып. 5. — Отд. оттиск. — 12 с.

С. В. Маєвська

Відбитки органічних структур на скіфському мечі з Нижнього Посулля

Резюме

Про залишки органіки від декорування меча з кургану біля с. Мацкова Лучка у Посуллі та сліди на ньому інвентарю пограбованого поховання.

Ключові слова: скіфський час, Посулля, Мацкова Лучка, поховання, дерево, шкіра, меч.

S. Mayevs'ka

The Prints of Organic Structures on the Scythian Sword in Lower Sula

Summary

About the organics remains of the sword decoration from the barrow near Matskova Lucka village in Posullya and traces of implements of robbed burial on it.

Keywords: Scythian time, Posullya, Matskova Lucka, burial, wood, leather, sword.

МАТЕРІАЛИ СЕЛИЩА ЦАРИНА У БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У 2011 р. в першому випуску збірника «Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2011» була вміщена стаття П. Я. Гавриша «Нові дослідження селища Царина у Більському городищі» (с. 60–78). Після кількох тематичних випусків пропонуємо читачеві її продовження.

Ключові слова: скіфський час, Більське городище, Царина, попелище, знахідки, селище.

Робота є продовженням публікації матеріалів розкопок 1996 р. селища скіфської доби в ур. Царина та території Великого укріплення Більського городища у Полтавській обл. [1]. Розкоп був закладений на попелищі № 1, охопив його центрально-західну та північно-західну частини (40 × 10 м) на загальній площі 290 м² (рис. 1).

У процесі розкопок для вивчення стратиграфії та фіксації матеріалів і об'єктів у культурному шарі ми виділяли окремі пласти завтовшки 0,20 м, ведучи їх рахунок від сучасної денної поверхні. Територія була розподілена на ділянки (5 × 5 м) і квадратні метри. Далі надається опис результатів розкопок за виділеними пластами.

Верхній пласт культурного шару попелища № 1 і всього селища зруйнований на глибину 0,20–0,25 м багаторічною оранкою. Нижче залягали здебільшого неперушені культурні відкладення скіфської доби.

У *другому пласті* (глибина 0,20–0,40 м) було чітко помітно, що в межах розкопу виділяються два масиви культурних нашарувань, що різняться між собою: 1) у межах попелища (довж. бл. 25 м), де в ґрунті є попіл і зрідка дрібні вуглини, причому їх концентрація у центрі вища, нашарування містять велику кількість артефактів; 2) поза попелищем (довж. бл. 15 м), де попіл в ґрунті відсутній, а речова насиченість менша. Між цими ділянками розкопу відмінності спостерігалися і в матеріальній культурі, і в

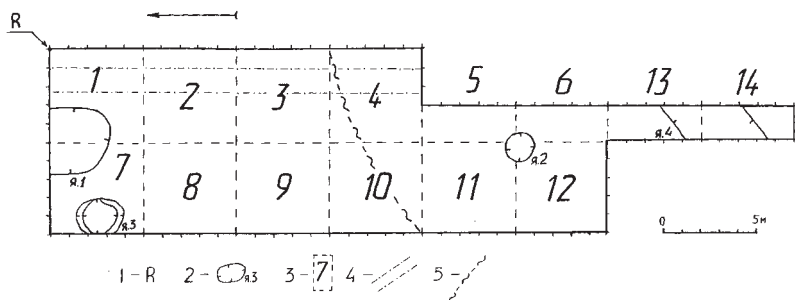

Рис. 1. Царина, селище. План розкопу 1996 р. на попелищі № 1.
 Умовні позначення: 1 – репер (нульова точка); 2 – ями; 3 – межі і номери ділянок; 4 – траншея трубопроводу; 5 – межа попелища.

хронології. На першій переважали архаїчні форми ліпленого посуду, знайдено бронзові цвяхоподібні шпильки, дволопатевиі наконечник стріли кін. VII – VI ст. до н. е. У центрі попелища спостерігалися контури якоїсь невеликої прямокутної будівлі, знищеної вогнем. У культурних відкладеннях на другій ділянці (поза попелищем) переважали матеріали більш пізнього часу – другої половини VI – V ст. до н. е.

Другий пласт розкопу характеризувався взагалі високою насиченістю культурними рештками – 7813 знах., у середньому 30 од. на 1 м², а в межах попелища – на третину більше.

Провідне місце за кількістю з-поміж речових матеріалів належило фрагментам (далі – фр-там) ліпленого посуду – 3159 од. Найбільшою кількістю представлені уламки (далі – ул.) горщиків. Серед фр-тів їх вінець можна виділити такі групи: 1) з прямим профілем, у більшості верхній край округлений (6 фр.); 2) профіль плавно вигнутий до середини посудини (1 од.); 3) профіль зі слабо виділеною шийкою (36 фр.), з них 15 вінець мають округлений верхній край, 8 – горизонтально зрізаний, 4 – край, зрізаний перпендикулярно стінці посудини, 5 – потовщений, 4 – загострений зверху; 4) профіль з добре виділеною шийкою (13 од.), верхній край в половині випадків або скруглений, або зрізаний перпендикулярно стінці.

Орнамент вінець горщиків досить різноманітний. Найчастіше траплявся сформуваиий чи зліплений вздовж верхнього

краю або на шийці валик, по якому з середини посудини наносилися круглі проколи, зверху — пальцеві вдавлення чи зачіпки. В інших випадках по краю здійснювалися круглі проколи або пальцеві зачіпки, зрідка — косі насічки. Найпоширенішим на вінцях горщиків (у 28-ми випадках) був такий орнамент: вздовж верхнього краю — ряд проколів, під ними паралельно розташований валик з пальцевими вдавленнями. У 12-ти вінець на шийці знаходився валик, по якому нанесені пальцеві вдавлення і круглі проколи. 9 вінець вздовж зовнішнього краю були прикрашені валиком, на якому містилися проколи та пальцеві вдавлення. Інші комбінації видів орнаменту відомі лише в поодиноких випадках. Вінця, що були зайняті лише одним видом орнаменту, трапилися лише один раз. Неорнаментованих вінець горщиків не виявлено. На окремих горщиках орнамент наносили і на стінки тулуба посудини. Це — наліплений валик з косими насічками або вдавленнями нігтем. До глиняної маси, з якої виготовляли горщики, додавали дрібний шамот і кварцовий пісок. Поверхня посудин шерехата, в кількох випадках дрібно-горбкувата. Лише одне вінце великого горщика діаметром (далі — дм.) до 35 см мало ретельно заглажену поверхню. У 18-ти фр-тів вінець горщиків встановлений діаметр. Половина з них — від 26 до 35 см, чверть — 20–22 см, ще одна чверть — від 12 до 16 см.

Миски з другого пласта представлені значно меншою кількістю знахідок, ніж горщики. На ділянці (далі — діл.) № 12 було виявлено розвал миски (рис. 2: 3). Зовнішній її діам. становив приблизно 35 см, висота — 10 см. Форма конусоподібна, краї вінця плавно загнуті всередину (до вертикального стану), горизонтально зрізані. На зовнішньому боці є два парно розташовані невисокі наліпи (до 3 мм).

Є 14 вінець мисок від посудин сферичної форми. У більшості з них край вінця загнутий усередину, в решти — прямий, з ледь виступаючим внутрішнім пружком. В одному випадку вінце мало два парні наліпи. Діаметри мисок становлять 32–35 см.

У глиняну масу для виготовлення мисок додавали переважно дрібно потовчений шамот і пісок. У більшості мисок поверхня гладенька, навіть лискована. Є також кілька фр-тів з шерехатою поверхнею.

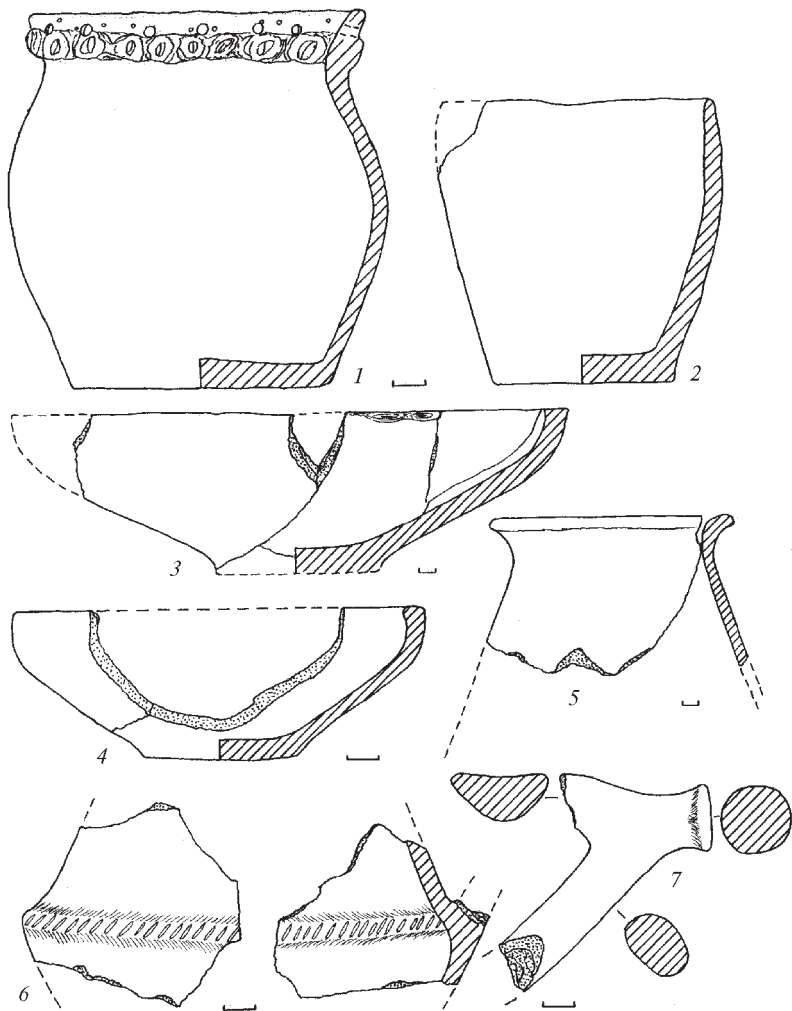

Рис. 2. Царина, селище. Ліплений посуд та його фрагменти.

Другий пласт містив кілька великих фр-тів корчаг з лискованою поверхнею. Один з них належав посудині з циліндричною горловиною і горизонтально відтягнутим назовні вінцем, дм. якого 24 см. Два інші фр-ти вінця представляли посудини

з конусоподібною горловиною, один — тулуб корчаги з чорною блискучою поверхнею, що мав два паралельні валикоподібні вертикальні наліпи заввишки до 1 см.

Кубки репрезентовані невеликим числом фр-тів — менше десятка. Один з них від стінки тулуба посудини, що прикрашена різьбленим геометричним візерунком: дві вертикальні лінії, між якими навскіс зверху прокреслено кілька ліній.

Черпаки також представлені незначною кількістю уламків — переважно вінець і ручок. Більшість з них на зовнішній поверхні мала різьблений геометричний узор і на верхньому згині невеликий відросток (рис. 2: 7).

З-поміж ліпленого посуду маємо фр-т конусоподібною чашки дм. 10 см з темною лискованою поверхнею.

Господарча і вжиткова кераміка представлені 6-ма кружалами для веретена різної форми й розмірів, одне з яких мало орнамент (рис. 3: 5), великою «котушкою» з дм. на краях бл. 8 см, маленьким «конусом» дм. 1,7 см і висотою 1,4 см, незвичайним виробом у вигляді цеглини округло-кубічної форми, висотою бл. 8 см, з гладенькою поверхнею.

Культову пластику репрезентує маленька старанно виготовлена фігурка, знайдена на діл. № 5, яка нагадує коника (рис. 3: 2): виділено гриву, круп, стрункі ноги, опущений донизу хвіст. Окремі деталі відбиті. Висота виробу — 2,5 см, довжина — 4 см, ширина — 2 см.

У другому пласті виявлено матеріали, що свідчать про заняття мешканців селища чорною металургією і ковальством. Практично по всьому розкопу траплялися уламки глиняних оплавлених стінок горну (40 ул.). На 15-ти з них добре помітні сліди залізних шлаків. Більшість таких знахідок походили з діл. №№ 11 (14 ул.) і 10 (7 фр.).

Серед виробів із заліза маємо такі: фр-т дуже зношеного ножа (діл. № 10) довж. 3,8 см (рис. 4: 26); ніж (діл. № 10) завдовжки 9,5 см (рис. 4: 7); шило з круглим стрижнем (діл. № 3) дм. 0,4 см і довж. 4,5 см (рис. 4: 29); шило з квадратним у перетині стрижнем (діл. № 2) товщиною 0,2 та довж. 5,8 см (рис. 4: 10); ул. втулки дротика (діл. № 9) дм. бл. 0,9 см і довж. 4 см (рис. 4: 25); фр-т дротяного браслету (діл. № 2) товщиною

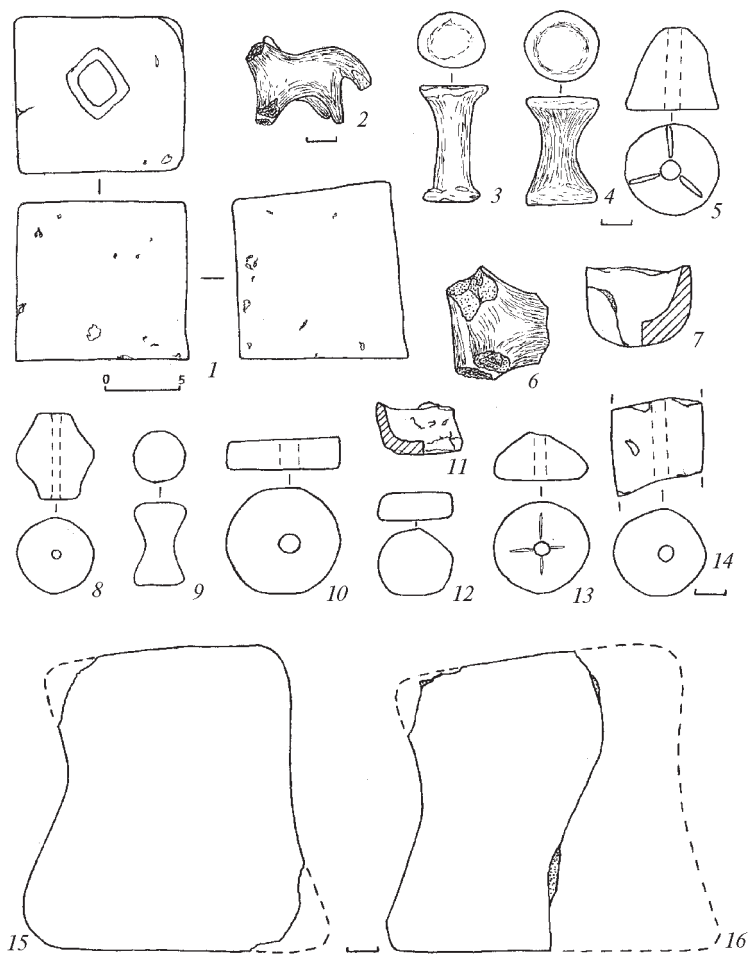

Рис. 3. Царина, селище. Керамічні вироби.

2,5 см і довж. 7,8 см (рис. 4: 24); тонку видовжену пластинку (діл. № 8) розміром $3,5 \times 0,3-0,7$ см.

Бронзові вироби з другого пласта представлені: цвяхоподібними шпильками (діл. №№ 6 і 4) з маленькими грибоподібними голівками довж. 7 см (рис. 4: 16) і 8,7 см (рис. 4: 14); шпильками посохоподібного типу (діл. № 12) довж. 10,5 см, з розкле-

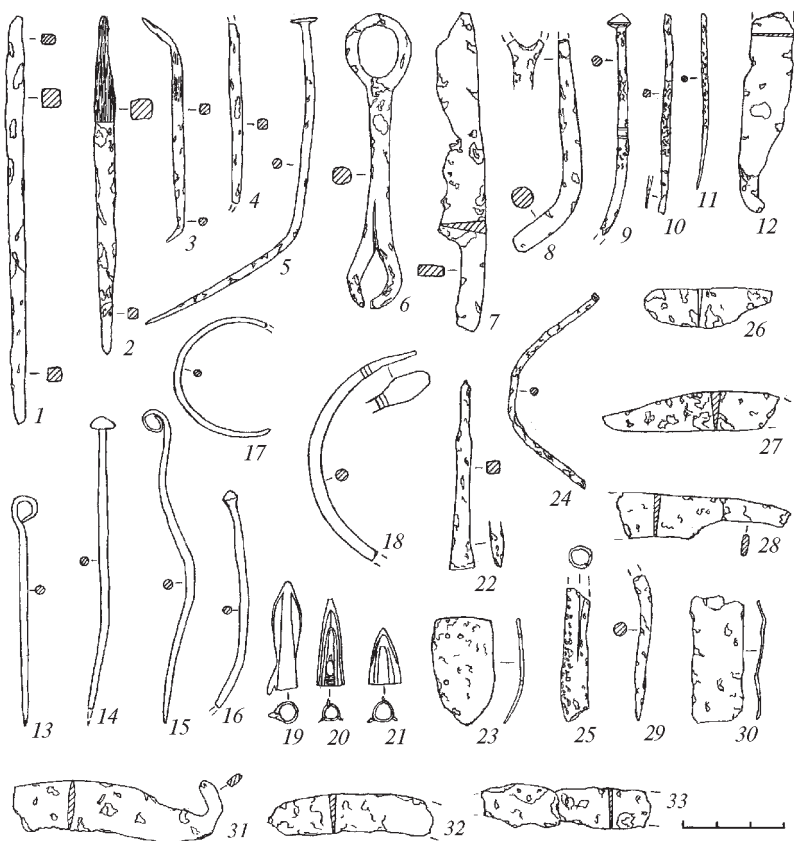

Рис. 4. Царина, селище. Металеві вироби.

1–12, 22–33 — залізо; 13–21 — бронза.

панім у верхній частині стрижнем, що скручений у спіральку, дм. 0,6–0,7 см (рис. 4: 15), та довж. 7 см з розкляпаним зверху стрижнем, скрученим у кільце (діл. № 11) дм. 0,8 см (рис. 4: 13); дволопатеvim наконечником стріли (діл. № 14) довж. 3,2 см з маленьким гачком під лопатями на втулці (рис. 4: 19); фр-том тонкої платівки (діл. № 2), можливо, від оковки дерев'яної посудини, довж. 3,8 і шириною 0,9 см.

Серед кам'яних виробів є 3 прашові камені округлої форми (дм. 5–7 см) (рис. 5: 4), прямокутний розтирач зі скругленими

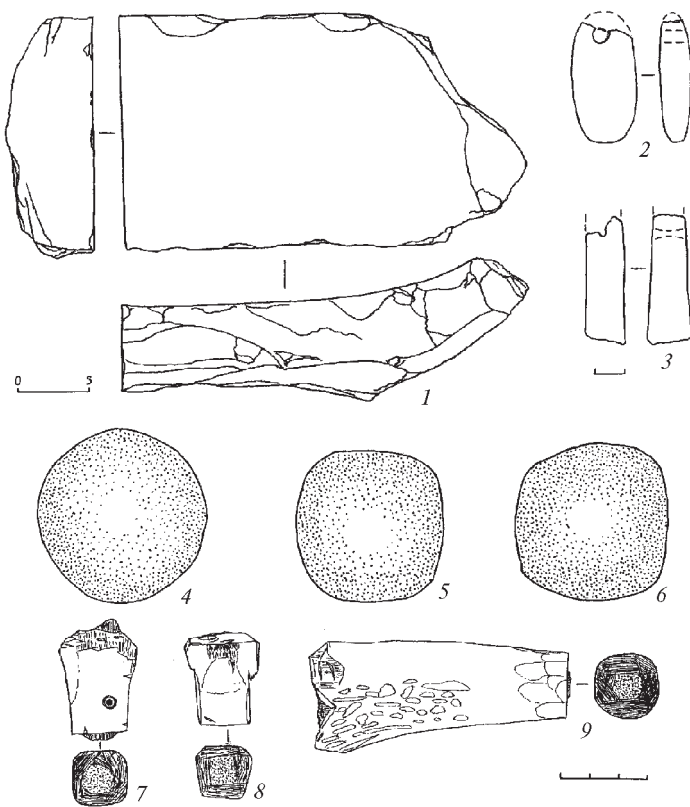

Рис. 5. Царина, селище. Вироби з каменю та рогу.
1–6 — камінь; 7–9 — ріг.

гранями, маленька куля, 4 плиткоподібних точила, шматок бурштину червоно-жовтого кольору, уламок обточеного шестигранного стрижня гірського кришталю з перетином $1,6 \times 2,7$ і довж. 3,2 см, один край якого похило підтесаний.

Артефакти з кісток і рогів тварин представлені обробленими фр-тами рогів великої рогатої худоби (2 знах.) та благородного оленя.

Античний імпорт (фр-ти амфор) найчастіше траплявся на діл. №№ 3, 4 і 14. Загалом таких ул. виявлено 124. Серед антич-

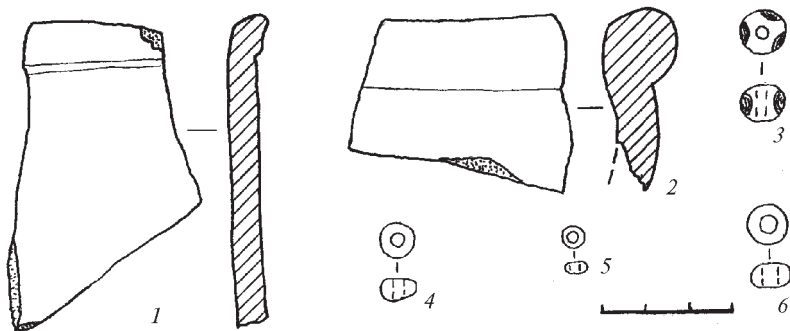

Рис. 6. Царина, селище. Предмети античного походження.
 1–2 — кераміка; 3–6 — склопаста.

ного посуду — вінце мисочки (діл. № 4) дм. 24 см, внутрішня поверхня якої вкрита бурим лаком, фрагмент вінця амфори дм. 12 см (рис. 6: 2). Також знайдене днище сіроглиняної миски з невисоким пружком по краю дм. 10 см. Цікава маленька намистина калачикоподібної форми (діл. № 12) з патиною перламутрового кольору (рис. 6: 6).

На діл. №№ 8 і 12 виявлені фр-ти черепа людини.

У другому пласті нашарувань зафіксовано 2154 шматків глиняної обмазки, в т. ч. з відбитками хворостин. Більше їх містилося у центральній частині попелища. Невеликих ул. каменів виявлено 206 од. Кісток тварин — 2138, в середньому 7,4 знах. на 1 м². Переважно остеологічні матеріали походили з попелища, наприклад, на діл. № 11 їх зафіксовано 380, на діл. № 4 — 196, на діл. № 10 — 175, на діл. № 12 — 163 знах. Густо остеологічні матеріали вкривали діл. № 14, де зафіксовані контури невеликої наземної споруди, на місце якої пізніше скидали харчові відходи.

Третій пласт культурних нашарувань розкопу залягав на глибині 0,40–0,60 м. У ньому спостерігалася картина, аналогічна другому пласту: виділялося попелище з матеріалами VII – VI ст. до н. е. і культурні відкладення поза ним — в основному VI ст. до н. е.

Серед артефактів переважали фр-ти ліпленого посуду. За польовою документацією їх 2748 од. До ул. горщиків належала

більша половина знахідок. Лише в одному випадку на діл. № 10 вдалося знайти розвал невеликої посудини. Її реконструкція (рис. 2: 1) показала, що висота горщика дорівнювала 12 см, дм: корпусу — 12,5 см, зовнішній вінця — 11 см, шийки — 10,5 см, денця — 8,5 см. Горщик належав до типу присадкуватих посудин з незначно виділеною шийкою, округлим тулубом і широким дном. Орнамент нанесений у верхній частині вінця, де вздовж краю зверху містилися круглі проколи, під ними на шийці розташовувався незграбно наліплений валик з щільними пальцевими вдавленнями. В тому місці, де кінці валика повинні зійтися, один з них навскіс опускався вниз. Над валиком, у проміжку між більшими проколами, були отвори, нанесені дуже тоненькою паличкою. Загалом горщик мав вигляд недбало виготовленої посудини з асиметричними пропорціями, шерехатою поверхнею, нерівномірним випалом, у глиняній масі якого були помітні домішки подрібненого шамоту і піску.

З 56-ти фр-тів вінець горщиків виділялися кілька груп: 1) прямі вінця банкоподібних горщиків (4 од.) із закругленим верхнім краєм; 2) вінця з плавним загином до середини (10 знах.); 3) вінця зі слабо виділеною шийкою (34 од.), більшість з яких мала закруглений верхній край; 4) вінця з добре виділеною шийкою (8 знах.).

Орнамент горщиків практично такий же, як і в другому пласті. Різниця полягала лише у кількісних показниках. Найбільш типовим (24 випадки) був орнамент: вздовж зовнішнього краю вінця — ряд проколів, під ними (в основному, на шийці) — наліплений валик з пальцевими вдавленнями. На другому місці за кількістю (8 од.): на шийці горщика — наліплений валик з пальцевими вдавленнями або щипками, а також круглими проколами. Третє (5 од.) займав орнамент: вздовж зовнішнього краю вінця розміщений валик, по якому — пальцеві вдавлення і круглі проколи. Інші комбінації орнаменту з наліпленим валиком, пальцевими вдавленнями і круглими проколами траплялися ще у 8-х варіантах. У одному випадку вздовж краю вінця нанесені лише проколи. 6 фр-тів вінець першого і другого видів профілювання зовсім не мали візерунків. За визначеними дм. вінця горщики поділялися на три

групи: великі – 25–30 см (5 фр.); середні – 18–24 см (7 ул.) та малі – 11–16 см (6 фр.).

Миски з третього пласта представлені 10-ти великими фр-тами вінець і денцем. Усі миски належали до посудин сферичного типу. 7 вінець мали трохи загнутий усередину профіль і догори прямий верхній край, у решти верх був плавно загнутий до середини. Орнаментоване лише єдине вінце першої групи: вздовж зовнішнього верхнього краю нанесений ряд круглих проколів, під ними – наліплений валик з пальцевими вдавленнями. Знайдене днище миски з піддоном висотою 0,5 см і дм. 12 см належить вазі. У більшості випадків поверхня мисок має чорну лисковану поверхню, в меншій мірі – сіру.

Корчаги представлені однаковою кількістю фр-тів з миска-ми. З 5-ти ул. вінець два належали посудині з циліндричною горловиною, відтягнутим назовні краєм вінця дм. 10 і 22 см. Три інші – мали конусоподібну горловину та дм. вінця від 22 до 28 см. Відзначимо фр-т корпусу корчаги великих розмірів (дм. бл. 35 см), посередині якого сформовано горизонтальний пружок в 1,4 см. Ул. корпусу другої чорнолискованої корчаги має дм. бл. 35–37 см. На третьому є різьблений геометричний орнамент: горизонтальний опоясок шириною 2,5–2,7 см, обмежений двома паралельними лініями, між якими накреслено ряд трикутників вершинами вгору і вниз, одні з них заштриховані косими паралельними лініями, в інших вміщено кілька трикутників один в одному.

Уламків черпаків трапилося досить мало. Серед них був фр-т ручки черпака з відростком, що нагадував риб'ячий хвіст. Виявлені фр-ти вінець і корпусу черпаків не мали орнаменту, за винятком одного випадку, де на стінці тулуба виділено пружок, по якому нанесені косі насічки.

До колекції знахідок долучено фр-т дископодібного виробу, можливо, покритишки, дм. 22 см. Нижній його бік плаский, з помітними відбитками зернівок проса. Верхній – опуклий, поверхня рівна і шерехата. Товщина диску по краях становить 1,5 см, а в середній частині – понад 3 см.

Інші керамічні вироби представлені 10-ма кружалами для веретена різних форм та розмірів; двома кружальцями, виточеними зі стінок горщика, дм. бл. 2,8 і 3,5 см; фр-тами виробів у

вигляді великих і менших «котушок» висотою 8–1,9 см та дм. 12–3,8 (рис. 3: 3) см і великим конусом, з дм. основи 12 см; уламком великого блоку кубічної форми.

У третьому пласті трапилися і кульгові предмети, виготовлені з глини. Це маленька «паляничка» (діл. № 14) дм. 5,0–5,5 см, товщиною до 2,1 см. Верхній бік виробу опуклий, а нижній плаский, на ньому є відбитки зернівок проса і слабке вдавнення круглою паличкою (бл. 1 см). Є фр-т зооморфної фігурки у вигляді тварини – ніжки або хвостика (діл. № 4).

У межах розкопу в третьому пласті виявлено 70 ул. глиняних стінок горнів, котрі мають оплавлену поверхню. Серед них на 30 добре помітні сліди залізних шлаків. У межах попелища їх знайдено лише одиниці, а переважна більшість трапилася поза ним, наприклад, на діл. №№ 1 – 12 од., 7 – 9 знахідок, 2 – 9 од.

Залізні вироби представлені: фр-тами ножів з горбатою спинкою (діл. №№ 9 і 4) довж. 5,3 см (рис. 4: 27) та з черешком, завдовжки 5,2 см (рис. 4: 28); шилом (діл. № 3) зі слідами дерев'яної ручки довж. 7,4 см (рис. 4: 3); фр-том подібного знаряддя (діл. № 9) довж. 5,5 см (рис. 4: 3); стамескою (діл. № 1) довж. 5,7 см з квадратним перетином, кінець робочої поверхні якої розширений до 0,8 см (рис. 4: 22); серпом (діл. № 1) з відламаним кінцем, черешком із загнутим угору гачком, загальною довж. 7 см; фр-том псалія (діл. № 2) довж. 6,5 см (рис. 4: 8); ланкою вудил (діл. № 4) довж. 8,8 см, з дм. кілець по краях 2,2 і 1,6 см (рис. 4: 6); цвяхоподібною шпилькою (діл. № 12) з грибоподібною голівкою, відламаним кінцем стрижня, де посередині містилися дві кільцеві заглибини, із загальною довж. виробу 6,6 см (рис. 4: 9); пластинкою (діл. № 7) розміром 3,7 × 1,5 см (рис. 4: 30).

Бронзові вироби з третього пласта – це трилопатевий базисний наконечник стріли (діл. № 8) довж. 1,15 см (рис. 4: 21); трилопатевий наконечник стріли (діл. № 8) з прихованою втулкою, одна лопать якого має загострений кінець у вигляді шипа на рівні краю втулки, довж. 2,6 см (рис. 4: 20); кільцеподібна сережка (діл. № 1) з дроту завтовшки 2 мм, з дм. прикраси 3,5 см (рис. 4: 17); частина дротяного кільцеподібного браслету (діл. № 10) з дм. 4 мм, один з кінців якого прикрашений

маленькою голівкою змії, інший – відламаний, довж. фр-ту 8,4 см (рис. 4: 18).

Кам'яні вироби представлені уламком кварцитової зерно-терки довж. 27 см, шир. 16,5 см і товщ. 6,3 см (рис. 5: 1). Поверхня знаряддя шліфована, краї підвищені на 2–3 см. Є 4 пращові камені, брускоподібні точила, оселок (рис. 5: 2).

Артефакти з кісток і рогів тварин мають вигляд заготовок: обрізана частина ікла дикого кабана, 2 фр-ти рогу оленя з обрубаними краями і підтесаними боками (рис. 5: 7), розщеплена навпіл трубчаста кістка тварини.

Античний імпорт у третьому пласті розкопу нечисленний: 49 маловиразних уламків амфор, по 2 фр-ти їх вінець і ручок, склопастова намистина (діл. № 11) дм. 1 см темносинього кольору з 3-ма білими вічками (рис. 5: 3).

На ділянках №№ 3 і 14 виявлено фр-ти розтрошеного людського черепа.

У культурних відкладеннях зафіксовано 2301 знахідку остеологічних матеріалів. Привертає увагу порівняно значна кількість рогів великої рогатої худоби (7 од.), копитні кістки коня, кози і великої рогатої худоби (6 од.). На діл. № 11 виявлено два черепи кози-вівці і череп собаки. Ще один череп собаки трапився на діл. № 4.

Досить багато у третьому пласті виявлено і залишків глиняної обмазки (824 од.). Найбільша її концентрація спостерігалася у центральній частині попелища. Загалом по розкопу до польової документації внесено 6088 знах. або 21 на 1 м².

Культурні нашарування *четвертого пласта* (глибина 0,60–0,80 м) мали певні особливості. Наведу спостереження по розкопу (з півночі на південь). На діл. №№ 1 і 7 – твердий ґрунт темного кольору з насиченістю 7-8 знахідок на квадратний метр. Значно більше речових матеріалів виявлено на межі цих двох ділянок у північній їх половині, з-поміж яких переважали фр-ти кераміки. Дещо відрізнявся тут і ґрунт: він темніший і м'якший. На діл. №№ 2 і 7 насиченість артефактами культурного шару менша, ніж на сусідніх з півночі. На діл. №№ 3 і 9 ґрунт був сипучішим, мав темносірий колір, був густо насичений знахідками – бл. 20 на квадратний метр, половина з яких належала фр-там ліпленого посуду. М'який темносірий чорно-

земний вміст був характерний для діл. №№ 4 і 10, на першій з яких помітно переважали домішки попелу. Ці ділянки входили до зони попелища. Насиченість культурного шару на них становила 14–15 знах. на 1 м². Трохи більше половини були фр-тами ліпленого посуду, серед якого частіше траплялися ул. чорнолискованого: черпаків, корчаг і мисок. На діл. №№ 3 і 11 залягав шар сірого м'якого ґрунту, дещо перемішаного з попелом, знахідки траплялися по 8–9 на 1 м². Але у північно-східному кутку цієї частини розкопу їх виявилось особливо багато — фр-тів посуду і кісток тварин. Насиченість культурного шару тут досягала 20 на квадратний метр. Кістки тварин залягали суцільними скупченнями, деякі у складі неповних кістяків, наприклад, майже цілий хребет корови. Ґрунт у цьому місці був дуже м'який. Діл. №№ 6 і 12 вкривав м'який сірий ґрунт з невеликою кількістю артефактів — по 4–5 на 1 м². На діл. №№ 13 і 14 залягав м'який бурого кольору ґрунт, місцями з'являвся шар чистого суглинку. Візуально спостерігалось, що на цьому місці знаходився невисокий природній пагорб. Насиченість культурного шару була незначною — 8–9 знах. на квадратний метр. З південного боку була помітна концентрація шматків глиняної обмазки.

З виявлених у культурному шарі речових матеріалів традиційно переважали фр-ти ліпленого посуду. У польовій документації їх зафіксовано 1784. Наймасовіше, звичайно, були представлені горщики. Серед відібраних на зберігання ул. вінець (46 од.) відсутні верхні частини з прямим профілюванням, що належні банкоподібним посудинам.

Вінця з плавно загнутим до середини профілюванням трапилися лише 4 рази, слабо виділеною шийкою — 20. Більше половини з них (14 од.) мали закруглений верхній край. Вінця горщиків з добре виділеною шийкою представлені 17-ма фр-тами.

Орнамент на горщиках четвертого пласта загалом мало відрізнявся від попереднього, хоча мав деякі особливості. Тут були відсутні неорнаментовані вінця. Провідне місце (18 од.) посідав орнамент з нанесених вздовж зовнішнього краю круглих проколів, наліплених валиків по верху шийки з пальцевими вдавненнями. В одному випадку край валика на місці

з'єднання звисав униз. На 7-ми вінцях наліплений валик розташований вздовж верхнього краю, а по ньому нанесено пальцеві вдавлення та круглі проколи. У 5-ти вінець валик з пальцевими відтисками і проколами розташований у верхній частині шийки посудини. Орнамент з одного елементу декору містився на 7-ми вінцях горщиків. Серед них є рідкісні для селища Царина: по внутрішньому верхньому краю розміщені скошені насічки. Всього у четвертому пласті нашарувань помічено 13 варіантів орнаменту вінець горщиків.

Горщики прикрашалися орнаментом не лише на вінцях, а й на стінках тулуба. Один з фр-тів тулуба (діл. № 2) належав посудині великих розмірів – з дм. до 35 см. У середній частині корпусу горизонтально розміщений масивний наліплений валик з пальцевими вдавленнями. На другому ул. тулуба горщика середніх розмірів є соскоподібний виступ.

Миски з четвертого пласта представлені лише 5-ма фр-тами вінець. Всі вони належали посудинам сферичної форми. 4 з них мали плавно загнутий всередину верхній край, а один – ледь загнутий всередину до верху, з внутрішнього боку якого виступав невисокий гострореберний бортик.

Від корчаг виявлені лише 2 фр-ти вінець посудин з циліндричною горловиною і відтягнутими назовні під кутом краями вінець, дм. яких становив 24 та 28 см.

Черпаки траплялися переважно на території попелища. Вирізнялися лише кілька фр-тів. На діл. № 10 знайдено 2 від посудини грушоподібної форми з горизонтальним ребром-потовщенням у середній частині корпусу. По ребру густо нанесені косі насічки з нахилом управо. До цього ребра на корпусі кріпилася нижня частина петлеподібної ручки, а верхня, – вірогідно, до краю вінця черпака (рис. 2: 6). Дм. корпусу черпака по ребру становив 14 см, вся поверхня посудини була чорно-лискованою.

Господарчо-побутова кераміка з четвертого пласта представлена знахідками 6-х кружал до веретен різних форм і розмірів, серед яких одне з солярним знаком у вигляді хреста (рис. 3: 13), двома круглими важками з отвором посередині (рис. 3: 10, 14), «котушкою» (рис. 3: 4), великим блоком дзвоноподібної форми висотою 9,5 см і дм. основи 11 см.

Виявлені у масиві пласта й кілька артефактів культового призначення. Зокрема, уламок вотивної чашечки (діл. № 10) дм. 5 см; культова посудинка чашкоподібної форми (діл. № 10) дм. 3,2 см і вис. 3 см (рис. 3: 7). Цікава знахідка трапилася на діл. № 11: ул. передньої частини невеликої зооморфної статуетки з відбитою головою, що нагадує бичка (рис. 3: 6). Висота фр-ту 3,3 см, шир. 3 см. Фігурку виготовлено з ретельно відмуленої глини, поверхня гладенька, де-не-де на ній помітні відбитки пальців та нігтів майстра, випал виробу якісний.

На діл. № 4 знайдено ул. ніжки вази з внутрішнім дм. бл. 15 см та товщ. стінок понад 3,5 см, поверхня якого була ретельно загладжена.

У четвертому пласті в межах розкопу виявлені численні знахідки, пов'язані з діяльністю металургів і ковалів. Це — ул. стінок металургійних печей та ковальських горнів. Зафіксовано 56 таких знахідок. З них на 20 добре помітні сліди залізних шлаків, решта мають оплавлену поверхню під дією високої температури. Більша концентрація знахідок таких слідів ремісничої діяльності спостерігалася в двох місцях: у західній частині діл. № 1 (9 знахідок) та на діл. №№ 3 і 9 (23 од.).

Залізні вироби представлені: ул. лез ножів (діл. № 3 і 11) завдовжки 4,7 і 4,9 см (рис. 4: 33); фр-тами ручки ножа (діл. № 7) з двома заклепками для кріплення накладок і маленьким серпом (діл. № 1) з гачком на руків'ї загальною довж. 6,2 см (рис. 4: 31).

3-поміж кам'яних виробів — 2 пращові камені (рис. 5: 5), точильний брусок, оселок з дірочкою для підвішування до паска, довж. 4,4 см (рис. 5: 3).

Заготовки кісток і рогів тварин поодинокі. Відзначимо кінчик рогу бика довж. 7 см, край у якого навскіс відпиляно. На поверхні наявні сліди ударів лезом ножа.

Антична кераміка траплялася зрідка: 30 маловиразних ул. амфор, фр-т вінця дм. бл. 14 см і 3 ул. ручок.

Антропологічні матеріали у вигляді фр-тів розтрошених черепів виявлено на діл. № 1 (2 знахідки), а також №№ 3, 7 і 8.

Остеологічні матеріали нараховували 1379 знахідок. Досить часто траплялися роги великої рогатої худоби: на діл. № 3 (5 од.), діл. № 8 (2 од.), ділянці № 9 (єдина знахідка). Череп

свині разом з окремими кістками скелету тварини виявлено на діл. № 8.

Під час розкопок четвертого пласта в польовій документації зафіксовано 654 шматки глиняної обмазки і 103 уламки каменів. Уся сукупність знахідок становила 3953 од., а на 1 м² припадало в середньому 13,6 предметів.

Спостереження за стратиграфією культурних нашарувань та аналіз здобутих артефактів у четвертому пласті розкопу підтверджували висновок, зроблений за досліджень верхніх прошарків. Первісний майданчик для попелища зайняв невисоке природне підвищення, де до того стояла невелика прямокутна наземна споруда, що загинула у вогні на рубежі VII – VI ст. до н. е. На місці згарища місцеві мешканці почали викидати побутові відходи, що дало початок формуванню насипу попелища. На глибині 0,80–0,85 м від поверхні культурні нашарування в центрі попелища практично вичерпувалися, натомість навколишня територія була густо насичена артефактами. Культурний шар у четвертому пласті навколо попелища датується VI – початком V ст. до н. е.

П'ятий пласт культурних нашарувань у межах розкопу залягав на суглинковій материковій поверхні на глибині від 0,80 до 1,15 м. У центральній частині попелища (діл. №№ 13 і 14) культурні нашарування практично вичерпувалися і знахідки тут майже не траплялися. На периферії попелища (діл. №№ 4–6 та 10–12) культурний шар п'ятого пласта поступово товщав і досягав глибини 0,95–1,10 м від поверхні розкопу. Далі на північ спостерігалось певне коливання за глибиною максимального рівня залягання культурних решток – від 0,85 до 1,15 м. Насиченість артефактами по всьому розкопу була приблизно однаковою.

Традиційно найбільш представницькою групою з-поміж знахідок були ул. ліпленої кераміки, яких виявлено понад 1200 од. У першу чергу, це фр-ти горщиків. 36 найбільш виразних вінець розподілялися таким чином: з прямим профілем – 3, з плавно загнутим до середини – 6, зі слабо виділеною шийкою – 16, з добре виділеною – 11 од. Орнамент на вінцях горщиків принципово не відрізнявся від декору у верхніх пластах розкопу, маючи деякі особливості. Майже половина вінець

(15 од.) була прикрашена вздовж верхнього краю рядком круглих проколів, на шийці розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями. Серед цих вінець було одне, де кінець валика звисав униз.

Другим за кількістю випадків (6) був такий орнамент: вздовж зовнішнього краю вінця розташовано наліплений валик, по якому нанесені пальцеві вдавлення і круглі проколи. У 3-х випадках наліплений валик з пальцевими вдавленнями і круглими проколами знаходився на шийці горщика, на одному з таких вінець — на місці з'єднання кінець валика звисав униз.

Траплялися також рідкісні для поселення Царина варіанти орнаментатії, наприклад: а) по зовнішньому краю вінця — відтиски нігтем, а паралельно нижче — круглі проколи; б) по зовнішньому краю вінця — пальцеві вдавлення, під ними паралельно — наліплений валик з пальцевими вдавленнями і круглими проколами; в) зсередини вінця вздовж верхнього краю — вдавлення круглою паличкою, вздовж краю ззовні — наліплений валик з пальцевими вдавленнями; г) по зовнішньому краю вінця — пальцеві вдавлення, а на шийці — круглі проколи; д) по верхньому зовнішньому краю — косі насічки, на шийці — кільце круглих проколів, а під ними паралельно — наліплений валик з пальцевими вдавленнями.

Зафіксовано 13 варіантів комбінацій орнаменту на вінцях горщиків. Вінець без орнаменту не виявлено.

За дм. вінець горщики поділялися на три групи: малі (12–16 см, 5 од.), середні (18–26 см, 4), великі (34–36 см, 2 вінця).

Наявний фр-т стінки тулуба великого горщика з двома просвердленими дірочками вздовж розлому, очевидно, нанесеними з метою реставрації пошкодженої посудини.

Поверхня всіх горщиків шерехата, за винятком двох випадків: старанно пригладжена, навіть дещо підлискована, і жорстка бугрувата.

Миски представлені одним неповним розвалом і 11-ма фр-ми вінець. Розвал належить мисці сферичної форми (діл. № 9). Дм.: її вінця — 13 см, денця — 4,5 см; висота посудини — 5 см, товщина стінок — 0,6–0,7 см. Вінця плавно закруглені всередину, дещо потовщені на краю. Поверхня, майже лиско-

вана, чорного кольору. Місцями на стінках, а переважно — денці є чіткі відбитки зернівок проса (рис. 2: 4).

Майже всі виразні ул. вінець належать мискам сферичної форми, лише в одному випадку — конусоподібній. Для останньої верхній край вінця горизонтально зрізаний, а назовні виступає округлий пружок, що до середини миски — загострений. Сферичні миски поділялися на дві групи: 1) стінки трохи вигнуті до середини, верхній край вертикально рівний, вздовж якого зсередини — маленький гострореберний пружок; 2) краї вінець круто закруглялися всередину, верх загострений. Перша група вінець представлена 3-ма ул., друга — 7-ма. За дм. виділяються малі (13–16 см, 2 посудини), середні (22–26 см, 2 од.) та великі (28–32 см, 4 миски). Їх поверхня досить різна: звичайна шерехата (3 од.), напівлискована (4 од.), сіра лискована (3 од.), чорна лискована (1 од.) та коричнева лискована (1 посудина). На 2-х фр-тах вінець із зовнішнього краю наліплені парні невисокі гульки. Одне з вінець орнаментоване на зразок горщика: вздовж зовнішнього краю розташований наліплений валик, по якому — пальцеві вдавлення і круглі проколи.

Корчагам належать лише 4 фр-ти вінець. Два з них від корчаг з циліндричною горловиною. В одного — верхній край відтягнутий назовні, а в другого — назовні виступає невеличкий округлий пружок. Третій фрагмент вінця репрезентує корчагу з конусоподібною горловиною і відтягнутим назовні верхом. Четвертий, з вінцем дм. 22 см, походить від великої корчаги з дугоподібно вигнутою горловиною.

Наявний і великий фр-т кухля (можна назвати і маленьким горнятком), що розламаний майже навпіл по вертикалі. Висота кухля — 9,2 см, дм.: вінця — 9 см, плавно звужених до денця стінок корпусу — 5,5 см; товщина стінок — 0,7 см; поверхня чорна, ретельно лискована (рис. 2: 2).

Кубку належить лише ул. тулуба посудини, на якому вирізьблено кілька трикутників, один в одному вершинами донизу.

Черпаки представлені 2-ма фр-ми верхніх частин ручок. На одній бічний відросток мав круглу форму, з розширенням на кінці, на другій — нагадував два кінські вуха.

Господарська і побутова кераміка включає 5 кружал до веретен, «котушку» висотою 2,8 см і дм. 1,7 см (рис. 3: 9), 2 виточені зі стінок горщика кружальця (рис. 3: 12), маленький «кубик» не зовсім правильних пропорцій висотою бл. 2,8 см, великий «куб» несиметричної форми заввишки 11–12 см (рис. 3: 1). Нижній бік «куба» рівний, краї гострі, знизу помітні відбитки зернівок проса. Бокові стінки також рівні, пригладжені, ребра між боками скруглені, на них також є відбитки зернівок і стебел проса. На верхньому боці посередині пальцем накреслено знак, схожий на ромб, розміром 4,0 × 3,5 см.

На діл. № 7 знайдено маленьку вотивну посудинку у вигляді чашечки. Її виготовлено недбало, зі всіх боків вона виглядає нерівною, перекошеною. Висота чашечки – 1,5 см, дм. вінця – 2,6 см (рис. 3: 11).

Є два фр-ти дуже обпалених глиняних виробів, що за формою нагадують дзвін. Їх висота – бл. 11 см, дм. середньої частини – 11–12 см (рис. 3: 15–16).

У п'ятому пласті виявлені 62 ул. металургійних печей чи ковальських горнів. Серед них на 23 шматках добре помітні сліди залізного шлаку. Переважали такі знахідки у західній частині діл. № 1 та східній частині діл. № 7. Тут на площі бл. 15 м² виявлені 22 знахідки. Виділяється ще одне місце, пов'язане з діяльністю майстрів залізобного ремесла. Це – на зближенні діл. №№ 2–3, 8–9, де на площі бл. 25 м² знайдено 23 ул. стінок горну.

Залізні вироби з п'ятого пласта: шила (діл. №№ 1 та 5) з квадратним перетином стрижня, довж. 12,3 см (рис. 4: 1) і 10,2 см, на останньому добре помітні сліди дерев'яної ручки (рис. 4: 2); фр-т маленького серпа (діл. № 10) довж. 6 см з ручкою із гачком (рис. 4: 12); голка (діл. № 1) дм. 1 мм і довж. 5,4 см (рис. 4: 11); пластина від панциру (діл. № 3) розміром 3,1 × 1,7 см, один з країв якої прямокутний, протилежний – скруглений, біля прямокутного краю пробито два отвори, а з бічного – один (рис. 4: 23); зігнута цвяхоподібна шпилька (діл. № 7) довж. 11,9 см (рис. 4: 5).

Коло бронзових виробів обмежувалося аморфними шматочками металу (діл. № 10) і шлаку (діл. № 9). Ул. кам'яних виробів належали зернотерці завтовшки 4,2 см, маленькому точилу та металюму каменю для праці.

На діл. № 10 знайдена оброблена частина рогу благородного оленя, яку зі всіх боків обрізано ножем та обламано (рис. 5: 9). Перетин рогу на цьому кінці овальний (4,1 × 2,9 см). Протилежний кінець заготовки (за 8,5 см) рівно надпиляно і відламано.

У розкопі виявлено 16 маловиразних фр-тів античних амфор. На діл. № 8 знайдено склопастову калачикоподібну намистину коричневого кольору дм. 7,5 мм (рис. 6: 4).

На діл. №№ 9 і 14 виявлені фр-ти розтрошеного черепа людини.

Остеологічні матеріали з п'ятого пласта нараховували трохи більше тисячі знахідок різних частин кістяків тварин. На діл. № 12 виявлені череп і копитну кістку свині, а також копитну кістку корови.

У польовій документації в пласті відзначено 492 шматки глиняної обмазки, 126 дрібних каменів. Загалом тут виявлено понад 3 000 знахідок, що становить бл. 11 на квадратний метр.

У підсумку можна стверджувати, що дослідження культурних нашарувань на попелищі № 1 дали можливість простежити початковий етап заселення цієї ділянки мешканцями селища Царина й уявити загальну картину їх подальшого життя за скіфської епохи.

Література

1. Гавриш П. Я. Нові дослідження селища Царина у Більському городищі / П. Я. Гавриш // СЛП — 2011: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. і наук. ред.) та ін.]. — К. — Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. — С. 60–78.

П. А. Гавриш

Материалы раскопок культурного слоя селища Царина в Бельском городище

Резюме

В научный оборот вводятся материалы раскопок 1996 г. культурного слоя селища скифского времени в урочище Царина, на территории Большого укрепления Бельского городища в Полтавской области. На зольнике № 1 вскрыто 290 м² культурного слоя, исследовано четыре археологических комплекса и выявлено более 23 тысяч разнообразных находок, из которых 548 составили музейную коллекцию. Хронология полученных материалов определяется в рамках от середины VII до начала V вв. до н. э.

Ключевые слова: скифское время, Бельское городище, Царина, зольник, находки, селище.

P. Ya. Gavrysh

Materials from Cultural Layer of Settlement Tsaryna of Bils'k Hillfort

Summary

Article presents materials from cultural layer of Scythian time settlement Tsaryna of Bils'k hillfort, excavated in 1996. On the ash lense number 1 excavated 290 m² of cultural layer. Discovered four archaeological complex more than 23 thousand various finds, 548 of which deposited to the museum. Chronology of submissions received is determined as part of the mid-VII beginning of V century. BC.

Key words: Scythian time, Bils'k hillfort, Tsarina, ash lense, finds, settlement.

СВІТИЛЬНИКИ З ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ТАВРИЦІ

У публікації охарактеризовані різні типи світильників з поселення херсонеської хори Маслини, серед яких наявні чернолакові, прості гончарні, ліпні і кістяний.

Ключові слова: антична доба, Херсонес Таврійський, хора, Маслини, світильники.

Поселення Маслини розташоване на Тарханкутському півострові біля с. Северне Чорноморського р-ну АР Крим, на морському узбережжі Каркінітської затоки. На підставі того, що й досі не існує остаточних свідчень про наявність античних укріплень північніше Маслин, ця пам'ятка вважається крайньою ланкою в ланцюгу пунктів хори Херсонесе Таврійського у Північно-Західній Тавриці [4, с. 79; 5, с. 13; 8, с. 6]. Але поряд з цим існує точка зору, що до складу Херсонеської держави входила і територія від Балаклавської долини до Перекопу [2, с. 11].

Систематичні розкопки поселення Маслини відбувалися у 1972–1985 рр. силами загону Харківського університету в складі Північно-Кримської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Латишевої. За цей час було відкрито й досліджено ділянки забудови пам'ятки у вигляді чотирибаштового укріплення з розгалуженою системою житлових і господарських приміщень. На схід від кам'яної забудови виявлене селище з ознаками проживання варварського населення. Керамічний комплекс поселення Маслини представлений характерним для синхронних пам'яток регіону набором форм гончарного і ліпного посуду з великим відсотком цілих посудин. У кількісному співвідношенні перевага належить амфорам та простому глиняному гончарному посуду без спеціального покриття.

Особливу категорію керамічних матеріалів з поселення складають форми спеціального призначення, зокрема світиль-

ники. Картографування в межах розкопів показало їх присутність переважно у житлових комплексах садиб, що вказує про консервативний метод використання в якості освітлювальних приладів. Як невід'ємний атрибут побуту еллінів, світильники повсякчас зустрічалися в окремих приміщеннях, однак для поселень херсонеської хори їх відома обмежена кількість. Характерною рисою північнопричорноморських пам'яток є також відтворення типових грецьких форм у ліпному вигляді або їх виконання у зовсім іншому матеріалі.

На поселенні Маслини відомо 16 цілих і фрагментованих світильників, які походять як з укріплення, так і з відкритого селища. Але, не зважаючи на обмежену кількість, з-поміж них можна виокремити, принаймні, чотири типи, які відрізняються, передусім, способом виробництва: чорнолакові, прості гончарні, ліпні, кістяні.

Чорнолакові світильники аттичного виробництва представлені на Маслинах двома типами мініатюрних виробів. Подібні були широко відомі в елліністичному світі. До першого типу відносяться два цілі вироби (118/III,10-M74; 504/III,1-M73), що належать до типу 25B, за Р. Холандом [10, р. 80–81] і мають ідентичні параметри: діаметр 4 см, діаметр отвору 1,4 см, висоту 2,1 см (рис. 1: 1). Глина червона, лак рідкий, на бічній частині є виступ для упору пальця. Перший походить із господарського приміщення на території комплексу південної башти, де основна маса знахідок пов'язана з переробкою зерна [3, с. 15]. Другий світильник знайдений також на території цього комплексу – безпосередньо на підлозі приміщення «Ч». Найближчі аналогії виробам походять з розкопок будівлі У-6 поселення Панське I, де вони датуються 350–280 рр. до н. е. [9, р. 202; рл. 138: E12], та з шарів кінця IV – початку III ст. до н. е. Чайкинського городища [6, с. 63, рис. 98: 1; 100: 1].

Інший тип чорнолакових світильників з Маслин представлений поодиноким виробом (263/III,11-M75) дещо спрощеної, у порівнянні з попередніми, форми (рис. 1: 2). Він має діаметр тулуба 5,5 см, діаметр отвору 2,3 см, висоту 3,3 см. Лак рідкий, коричневого кольору, помітні сліди використання. Знахідка була частиною набору побутових речей у приміщенні «Г», що розташовувалося на межі комплексів східної і південної башт.

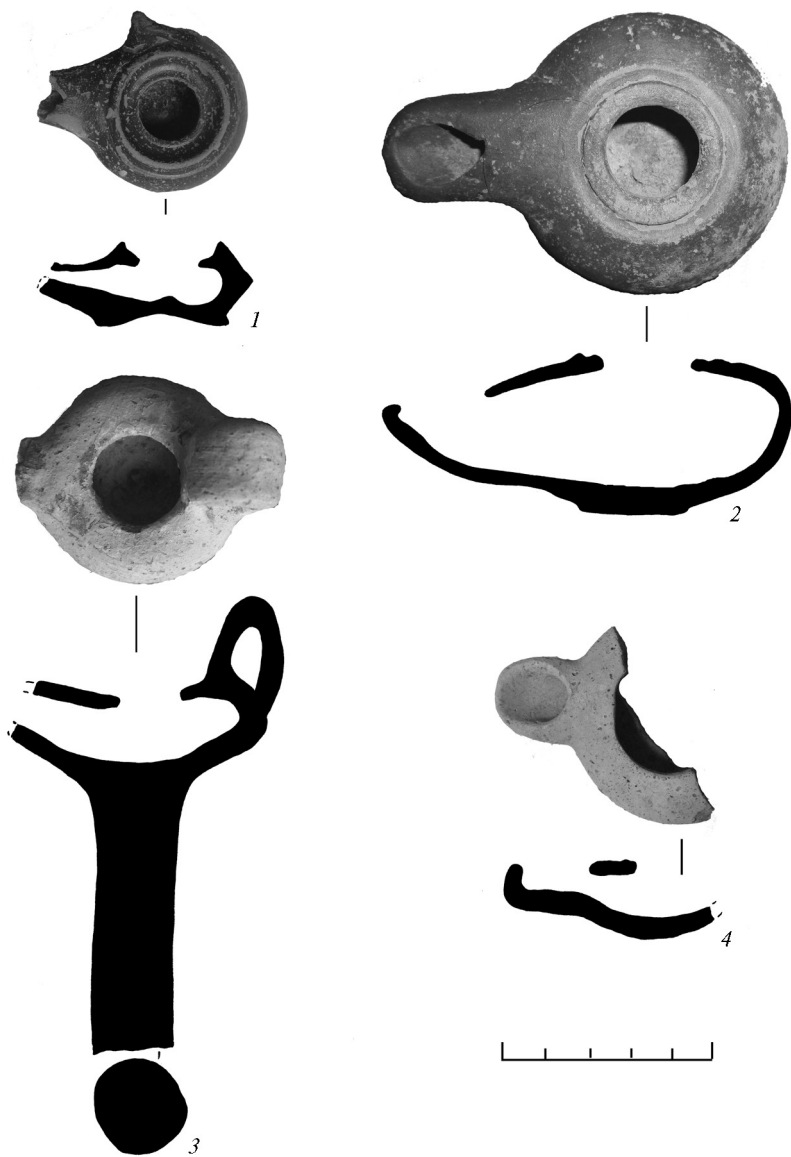

Рис. 1. Маслини. Чорнолакові і гончарні світильники.

Аналогії відомі з поселення Чайка і належать кінцю IV – початку III ст. до н. е. [6, с. 63, рис. 100: Л].

Серед простих гончарних світильників можна виокремити форми на високій ніжці і звичайні відкриті. До перших відноситься окрема знахідка (80/колодець 2 М-82) з розчистки криниці на подвір'ї східної башти. Світильник має наступні розміри: максимальний діаметр 5 см, збережену висоту (враховуючи петлеподібну ручку та ніжку) 11 см, діаметр отвору 2 см. Ріжок не зберігся (рис. 1: 3). Цей тип відноситься до так званих мініатюрних форм, які виявлені, зокрема, за розкопок Ольвії [7, с. 394]. Характер формувальної маси вказує на його херсонеське виробництво: глина має червоний колір, помітні домішки шамоту, виріб вкрито тонким шаром ангобу. Подібні світильники на ніжці були поширені на значній території протягом всього елліністичного часу, особливо у III – II ст. до н. е. [7, с. 395], тому хронологічний діапазон побутування речі наразі з'ясувати неможливо, враховуючи факт відсутності даних зі стратиграфічних спостережень щодо криниці. Подібний, але фрагментований світильник (228/III,3 М73), відомий з розкопок території садиби південної башти (рис. 1: 4). Він має аналогічні параметри (висоту тулуба і діаметри отворів) та петрографічні характеристики. Також був вкритий тонким шаром світлого ангобу. Це дозволяє вважати світильник зразком херсонеського виробництва і датувати аналогічним часом.

Серед гончарних світильників поселення Маслини є також дещо відмінні форми. Це звичайні, так звані відкриті і напівзакриті світильники малих розмірів. Один з них (159/III, 26 М76) походить з приміщення «Б1», що відносилось до комплексу південної башти і сполучалося з капітальною стіною укріплення. Виріб має розміри: максимальний діаметр тулуба 5,2 см, висоту 2,3 см, плечі утворюють отвір діаметром 3 см (рис. 2: 1). Світильник виготовлений зі світло-червоної глини з помітними домішками вапняку, по всій поверхні містяться сліди кіптяви. Інший виріб (1/130 М84) відноситься до напівзакритого типу, має діаметр 5 см, висоту 3 см, діаметр отвору 2 см (рис. 2: 2). Знахідка походить з житлового приміщення «А» західної башти. Світильник виготовлений з оранжевої глини і закіпчений. За візуальними спостереженнями можна зробити

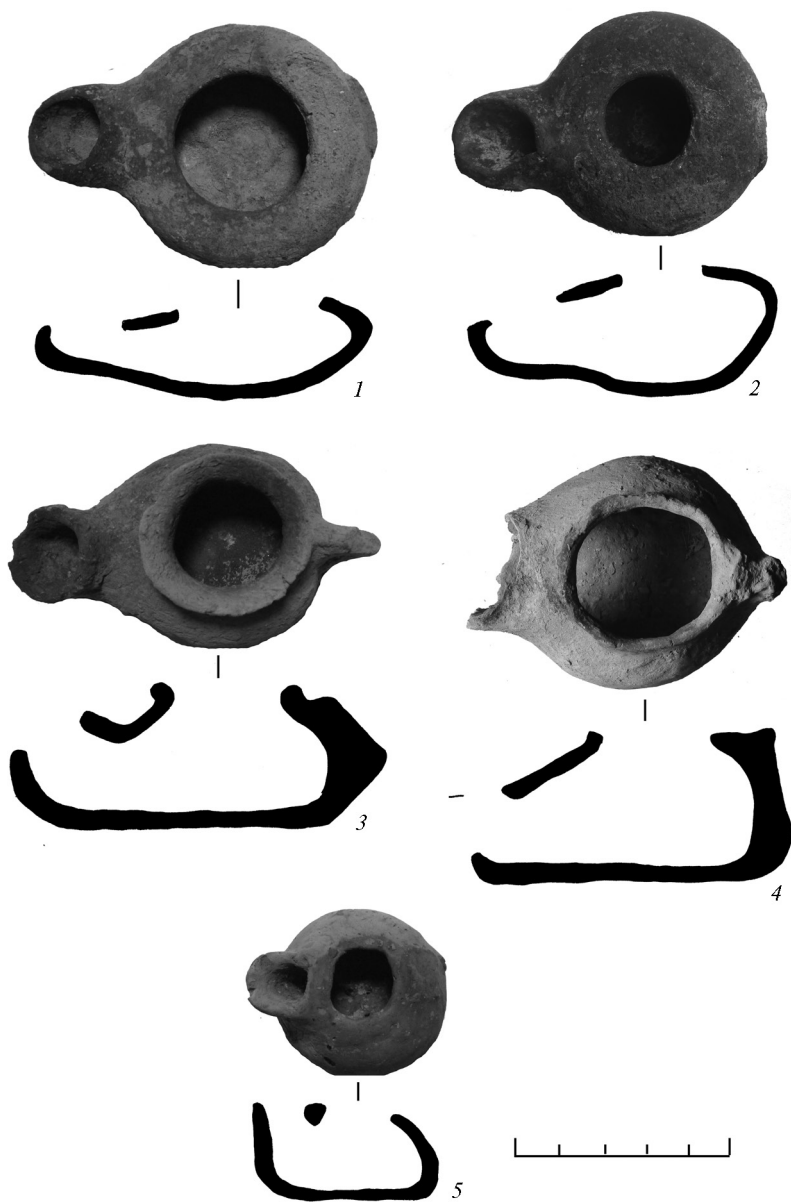

Рис. 2. Маслини. Чорнолакові та ліпні світильники.

висновок, що обидва виготовлені в майстернях Херсонеса Таврійського і відображають культурний вплив материкової Греції, де подібна форма, за Р. Холандом (тип 23С) побутувала протягом IV ст. до н. е. [10, р. 60] і, ймовірно, наслідувалася у Північному Причорномор'ї.

Наймасовішою є група світильників (за цілими формами і фрагментами), що представлена ліпними виробами, серед яких відомі два типи: глекоподібні та мініатюрні напівзакриті. Археологічно цілими можна вважати два глекоподібних світильника, що походять з розкопок 1983 р. на території відкритого селища. Перший з них (4/124 М83) має діаметр 5,2 см, висоту 3,4 см, діаметр отвору 2,4 см, навколо якого знаходяться дещо підняті й відігнуті назовні вінця (рис. 2: 3). До тулуба зі зворотного боку прикріплена сплюснена ручка. Глина темно-сіра, помітні сліди тривалого використання виробу. Ще один світильник (13/126 М83) має діаметр тулуба 6,3 см, висоту 3,5 см, діаметр отвору з піднятими вінцями 3,3 см (рис. 2: 4). Ця форма, але гончарна, добре відома в елліністичному світі, особливо на території Боспору [1, с. 264]. Однак в якості аналогії можна навести й цілий ліпний виріб з розкопок садиби Хрисаліска, що датується I ст. до н. е. [1, с. 271, рис. 5]. Ймовірно, до цього ж часу відносяться й ліпні світильники з Маслин, оскільки вони походять зі східної частини поселення, де знаходилися будівлі пізніх скіфів.

Ще один тип ліпних світильників представлений знахідкою мініатюрного виробу (126/III,31 М76) з наступними параметрами: діаметр 4 см, висота 2,3 см, діаметр отвору 1,6 см, ріжок дещо піднятий (рис. 2: 5). Світильник виготовлений з темно-сірої глини, з помітними домішками шамоту, має грубу поверхню і тонкі стінки. Знахідка виявлена у приміщенні «Б¹» комплексу південної башти. Такі форми рідко зустрічаються в елліністичних комплексах. Схожий світильник відомий з розкопок на Березані, з датуванням не раніше V ст. до н. е. [7, с. 393]. Ймовірно, ця форма була відома грецьким поселенням ще у середині IV ст. до н. е., на час, коли зводився комплекс південної башти, з якого почалася забудова поселення.

Насамкінець, особливу увагу привертає єдина знахідка кистяного світильника (153/127 М83). Він відноситься до відкрито-

го типу, виготовлений з суглобової кістки крупної тварини і є закіпченою посудинкою у вигляді чаші (рис. 3). Його реконструйований діаметр 7,4 см, висота 3 см, з одного боку кістка утворює виступ у вигляді ручки. Привертає увагу майстерно виконане дно. Виріб походить зі східної частини поселення, де розміщувалися заглиблені в ґрунт житлові пізньоскіфські об'єкти. Тому очевидно, що він використовувався у побуті з середини II – I ст. до н. е. і належав представникам варварського населення.

Окремі світильники з поселення Маслини відомі лише за польовими звітами про розкопки, тому їх характеристики наразі не наведені.

Таким чином, вдалося з'ясувати, що на поселенні Маслини у складі віддаленої хори Херсонесу Таврійського, протягом всього часу його існування населення традиційно використовувало освітлювальні прилади у вигляді світильників. З території укріплення походять переважно гончарні вироби – чорнолакові, ангобовані або без спеціального покриття. Вони відносяться до аттичного виробництва або ж виготовлені у майстернях Херсонесу і потрапили на поселення в якості невід'ємного атрибуту давньогрецького побуту. Ліпні світильники походять переважно з відкритого селища, яке після загибелі античного посе-

Рис. 3. Маслини. Уламок, світильники. Кістка.

лення було зайняте пізніми скіфами. Останні імітували відомі гончарні форми. Унікальною є знахідна кістяного світильника.

Отже, світильники, як специфічна форма побутових речей давнього населення, дозволили певною мірою розширити уявлення щодо матеріальної культури мешканців Північно-Західної Таврики за елліністичного часу.

Джерела та література

1. **Журавлев Д. В.** О боспорских светильниках типа «кувшинчика» / Д. В. Журавлев // ПИФК. – М. – Магнитогорск – Новосибирск, 2010. – Вып. (1) 27. – С. 264–276.
2. **Ланцов С. Б.** Западный Крым в составе Херсонесского государства: автореф. дисс. канд. ист. наук : спец. 07.00.06. «Археология» / С. Б. Ланцов. – К., 1991. – 16 с.
3. **Латышева В. А.** Отчеты об археологических исследованиях за 1973 год / В. А. Латышева // Архив МАЭСУ. – Ф. 1. – Оп. 4. – Д. 3.
4. **Латышева В. А.** О благоустройстве сельских поселений на территории херсонесской хоры (по мат-лам поселения Маслины) / В. А. Латышева // Древности 1997–1998. – Харьков, 1999. – С. 79–89.
5. **Пальцева Л. А.** Херсонес Таврический в V–I вв. до н. э. / Л. А. Пальцева – Л., 1988. – 84 с.
6. **Попова Е. А.** Историко-археологические очерки греческой и позднекифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища) / Е. А. Попова, С. А. Коваленко. – М., 2005. – 283 с.
7. **Шейко И. Н.** Миниатюрные светильники из Ольвии, Борисфена и поселений хоры / И. Н. Шейко // БИ. – Симферополь – Керчь, 2014. – Вып. XXX. – С. 392–410.
8. **Щеглов А. Н.** Северо-Западный Крым в античную эпоху / А. Н. Щеглов. – Л. : Наука, 1978. – 160 с.
9. **Hannestad L.** Lamps / Lise Hannestad // Panskoje I. – Vol. 1. – Aarhus, 2002. – P. 201–203.
10. **Howland R. H.** Greek lamps and their survivals / Richard H. Howland // The Athenian Agora. – Princeton, 1958. – Vol. IV. – 252 p.

В. В. Котенко

Светильники из поселения Маслины в Северо-Западной Таврике

Резюме

В публикации охарактеризованы разные типы светильников из поселения херсонесской хоры Маслины, среди которых встречаются чернолаковые, простые гончарные, лепные и костяное изделия.

Ключевые слова: античная эпоха, Херсонес Таврический, хора, Маслины, светильники.

V. V. Kotenko

Lamps from Maslyny settlement in North-Western Taurica

Summary

The publication described the different types of lamps from the Maslyny settlement in Chersonesos chora, among which there are black-glazed, simple potteries, handmade and bone products.

Keywords: antiquity, Tauric Chersonesos, chora, Maslyny, lamps.

ДВІ ФІБУЛИ САРМАТСЬКОГО ЧАСУ З ПОВОРСКЛЯ

*Про дві забуті знахідки сарматських фібул
з Полтавського району.*

Ключові слова: сарматський час, Поворскля, Кротенки, Патлаївка, Петрівка, фібули.

У колекції Г. С. Гурського – збирача і колишнього директора Кротенківської середньої школи Полтавського р-ну Полтавської обл. третьої чверті ХХ ст., була зосереджена значна кількість археологічних артефактів різних епох, виявлених у басейнах Псла і Ворскли. Ця збірка належала кабінету історії сільської школи, займаючи дві кімнати. Повною мірою її вдалося побачити лише кільком людям, у т. ч. наприкінці 1960-х рр. полтавській музейниці й археологу Г. О. Сидоренко, частково – О. В. Сухобокову, Ю. П. Юренку (останній працював на початку 1970-х рр. у цій школі).

Сам Г. С. Гурський був людиною наближеною до археології. Свій учительський стаж розпочав 1952 р. істориком Веприцької середньої школи Гадяцького р-ну, здійснив розвідки у басейні Середнього Псла. 1953 р. передав деякі свої знахідки до Полтавського краєзнавчого музею. У 1954 р. допомагав Є. В. Махно у складі експедиції В. А. Іллінської при розкопках двох курганів скіфського часу Дучинського некрополю скіфської доби [5; 6, с. 241–242; 18, с. 242]. А після завершення цих робіт кілька років відвідував і, звісно ж, потроху «копав» цей могильник самотужки. Пізніше неодноразово брав участь у роботах Є. В. Махно, був запрошений до складу експедиції під керівництвом Д. Я. Телегіна з обстежень узбережжя майбутніх Кременчуцького і Дніпродзержинського водосховищ, де працював у 1959–1960 рр. разом із відомими ученими та запорізьким краєзнавцем О. В. Бодянським, з яким підтримував друж-

ні стосунки. Саме за розповіддю останнього початку 1980-х рр. і наведені деякі відомості про полтавського аматора від старожитностей. Учителю брав участь у дослідженнях Компанійцівського могильника черняхівської культури в гирлі Сухого Кобелячка, де навіть керував розкопом. Є повідомлення, що він здав екзамени до аспірантури Інституту археології АН УРСР, проте на заваді навчання стали причини особистого характеру. Отже, з початку 1960-х рр. про фахову археологічну освіту довелося забути, хоча бажання її продовжити було.

Г. С. Гурський «осів» у с. Кротенках Полтавського району, де невдовзі очолив колектив середньої школи. Він не полишав власних чи-то дослідницьких, чи-то збиральницьких пошуків. Правда, з суто краєзнавчих вони перетворилися у грабівницькі. Без відкритого листа, силами учнівського гуртка проводив розкопки Глинського курганного некрополю на Ворсклі, де «вивчив» 4 кургани скіфського часу і пошкодив упродовж кінця 1960-х – початку 1970-х рр. близько 70 насипів роменсько-давньоруського могильника [4, с. 190]. Помітну шкоду він наніс і курганному некрополю у Кам'яному на Пселі, здійснивши самочинні пошуки у близько 50 курганах [16, с. 93, 94, рис. 54]. Ці та інші факти були засвідчені нами під час огляду решток зруйнованих пам'яток й підтвержені опитуванням місцевих жителів.

Шкільний туристично-краєзнавчий гурток з Кротенок під Полтавою охопив своїми екскурсіями і зборами практично все Середнє Поворскля, отже, в школі в руках директора зосередилася досить-таки представницька колекція. Місцеві аматори «обмінювалися» речами з іншими шкільними музейними кімнатами, збирали цікаві артефакти у громадських музеях, що почали поступово закриватися. Існують цілком правомірні припущення, що кротенківський збирач мав зв'язок з групою досить високопоставлених колекціонерів найдавнішого антикваріату, тому не потрапляв до поля зору правоохоронних органів. Після виходу на пенсію директора колекція швидко зникла з кабінету і про неї вже не згадували. А через кілька років не стало й збирача, який до останніх днів життя обходив околиці свого села з кількома наближеними учнями в пошуках археологічних раритетів.

Більше 35 років про збірку Г. С. Гурського нічого не чули і лише 2014 р. його донька продала не реалізовану частину колекції одному з полтавських меценатів. Він має намір організувати на її основі приватний загальнодоступний музей старожитностей. Отже, під час першого ознайомлення з предметами увагу привернули дві фібули сарматського часу. Про них і йтиме мова у публікації.

Перша *фібула* виявлена у 1960-х рр. неподалік насипів курганів між сс. Патлаївкою і Кротенками Полтавського р-ну, на плато правого корінного берега р. Ворскли. Вона певний час знаходилася в кабінеті історії Кротенківської школи, принаймні, до початку 1970-х рр.

Це — велика двочленна бронзова гладка дротяна надв'язна фібула середньолатенської схеми, так званого «біляуського» варіанту, з пружиною з верхньою тятивою та підв'язаним приймачем, рівною дротяною ніжкою, плавно вигнутою спинкою. Невеликий розкований і зігнутий жолобком приймач займає менше третини довжини (рис. 1: 1). Подібні фібули виділені Б. Ю. Міхліним за матеріалами Біляуського могильника і датовані ним у цілому I ст. до н. е. [11, с. 200–201].

За останньою роботою В. В. Кропотова, фібула належать до 2-го варіанту II серії 2-ї групи застібок середньолатенської схеми [8, с. 48], виділеної у масиві знахідок надв'язних фібул так званого «неапольського» типу, описаного А. К. Амброзом [1, с. 22]. Довжина фібули — 9,2 см, ширина пружини — 1,2 см, довжина голки — 7,7 см, діаметр дроту — 0,2 см, розміри приймача — 3,20 × 0,35 × 0,30 см (рис. 1: 1). Дужка і голка місцями погнуті.

Аналогічні, проте дещо менші за довжиною застібки, походять з кримських некрополів — мог. 3 Кульчука, мог. 171 Нововочепший, мог. 10 Левадок [8, с. 49, рис. 21: 8–10]. Щодо датування подібних фібул, то більшість дослідників відносять їх до виробів I ст. до н. е. [2, с. 72; 3, с. 45; 9, с. 41–44; 12, с. 81; 14, с. 139; 17, с. 133]. Для старожитностей Поворскля така знахідка має належати фіналу ранньосарматського часу (середина — друга половина I ст. до н. е.), відрізняючись від більшості подібних хіба що більшими розмірами.

Друга *фібула* знайдена в кінці 1960-х рр. на плато правого корінного берега Ворскли на північ від с. Кротенки Полтав-

ського р-ну, в бік с. Петрівки, поряд з територією першого укріпленого табору російської армії напередодні Полтавської битви, можливо, біля наявної неподалік групи курганів II [10, арк. 7–8; 13, с. 82; 15, с. 139: карта]. У цей час насипи тільки-но почали розорюватися і знахідка могла походити зі зруйнованого оранкою впускного поховання.

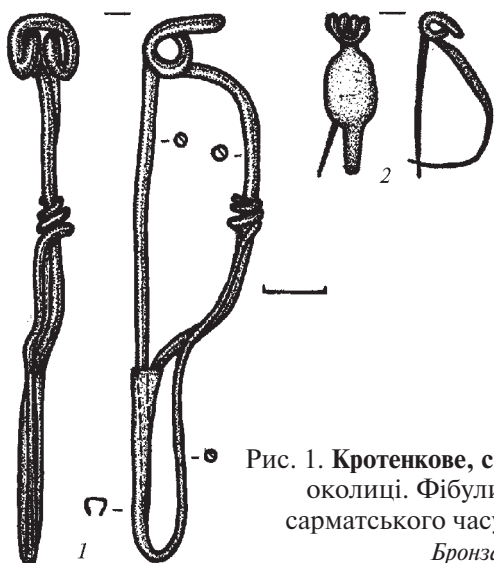

Рис. 1. Кротенкове, с., околиці. Фібули сарматського часу. Бронза.

Це – мініатюрна бронзова фібула з випуклою спинкою, відламаним суцільним приймачем і короткою пружиною з нижньою тятивою (рис. 1: 2). Розширення на спинці має видовжену овальну форму, ніжка, порівняно з відомими знахідками, дещо ширша, спинка значно вигнутіша і звужена донизу, приймач втрачений. Невелика голка рівномірно звужена до загострення. Спинка фібули вирізана з тонкого листа бронзи, пружина і голка – зігнуті з дроту діаметром 0,15 см.

Висота фібули – 2,2 см; загальна довжина вигнутої спинки – 2,7 см, максимальна ширина «щитка»-розширення – 0,9 см; його довжина – 1,35 см; ширина ніжки – 0,2–0,3 см; товщина спинки і ніжки – 0,05–0,08 см; довжина голки – 3,0 см (рис. 1: 2).

Вперше подібні фібули виділені В. М. Корпусовою за матеріалами розкопок могильника у с. Золоте в Криму. Дослідниця віднесла їх до 10 типу, співставляючи з воїнськими, і датувала кінцем I ст. до н. е. – I ст. н. е. [7, с. 66]. За сучасними уявленнями щодо подібних фібул, котрі походять переважно з некропо-

лів типу Бельбек IV у Південно-Західному Криму і могильників сільської хори Боспору [8, с. 167], такі застібки належать добі розквіту середньосарматської культури (друга половина I – початок II ст. н. е.) [8, с. 167, 168]. Крім кримських знахідок, в т. ч. на Усть-Альмінському некрополі [12, рис. 69: 5, 197: 15–19], поодинокі зразки подібних фібул виявлені у пониззях Волги, Дону, Південного Бугу і Дністра [8, с. 168, №№ 1, 2, 29, 30]. Прикраси цього типу виділені в окрему групу 6, як мініатюрні, з випуклою спинкою [8, с. 166].

Щодо аналогій, то найбільш подібними, проте, менш вигнутими, порівняно з ворсклинською, є фібули із Золотого (мог. 165) та Східного некрополю Неаполя Скіфського (пох. 79) [8, с. 167, рис. 51: 4, 7]. Наразі знахідка з околиць Кротенок є найбільш північною, за ареалом поширення фібул 6-ї групи, і «відірвана» від основного масиву їх побутування близько 500 км на північ.

Таким чином, дві знахідки фібул певним чином доповнюють уявлення щодо поширення старожитностей фіналу ранньосарматського і середньосарматського часу на межі Середнього та Нижнього Поворскля, а також маркують входження степових і високих надзаплавних ділянок цього регіону до зони кочівок і місць влаштування поховальних пам'яток сарматським населенням.

Джерела та література

1. **Амброз А. К.** Фибулы юга Европейской части СССР (II в. до н. э. – IV в. н. э.) / А. К. Амброз; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Ю. В. Кухаренко]. – М.: Наука, 1966. – 112 с., 28 табл. – (САИ, вып. Д 1-30).
2. **Глебов В. П.** Фибулы раннесарматской культуры Нижнего Подонья / В. П. Глебов // Пятая Кубанская археологическая конференция: Мат-лы / Админ. Краснодар. края, Управл. по охране, реставр. и эксплуат. истор.-культур. ценностей (наследия) Краснодар. края; Кубан. ГУ, НИИ археол. Кубан. ГУ [ред. кол.: И. И. Марченко (отв. ред.), Н. Ю. Лимберис, Б. А. Раев]. – Краснодар: ГУЗ МИАЦ, 2009. – С. 71–74.
3. **Захаров А. В.** Погребение раннесарматского времени с бронзовой фибулой из Правобережного Подонья / А. В. Захаров // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону: сб. науч. тр. / Азов. КМ; [отв. ред. В. Я. Кияшко]. – Азов: ЗАО «Книга», 1989. – Вып. 8. – С. 45–49.
4. **Золотницька Т. М.** Глинський курганный некрополь / Золотницька Т. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за

- результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 188–211.
5. **Ильинская В. А.** Отчёт о работе Левобережной Средне-Днепровской экспедиции Института археологии АН УССР в 1954 г. / Ильинская В. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1954/56. – 52 арк.
 6. **Ильинская В. А.** Памятники скифского времени в бассейне р. Псёл / В. А. Ильинская // СА. – М., 1957. – Т. 27. – С. 232–249.
 7. **Корпусова В. М.** Некрополь Золотое: (К этнокультурной истории европейского Боспора) / В. М. Корпусова; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. П. О. Карышковский]. – К. : Наукова думка, 1983. – 184 с.
 8. **Кропотов В. В.** Фибулы сарматской эпохи / В. В. Кропотов; НАН Украины, Ин-т археол.; [отв. ред. А. В. Симоненко]. – К.: ИД «АДЕФ-Украина», 2010. – 384 с.
 9. **Марченко И. И.** Сираки Кубани / И. И. Марченко; Кубан. ун-т. – Краснодар, 1996. – 337 с.
 10. **Мироненко К. М.** Звіт про археологічні розвідки на території Полтавського району Полтавської області в 2010 р. / Мироненко К. М.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2010; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 644. – 39 арк.
 11. **Михлин Б. Ю.** Фибулы Беляусского могильника / Б. Ю. Михлин // СА. – М. : Наука, 1980. – № 3. – С. 194–213.
 12. **Пуздровский А. Е.** Крымская Скифия II в. до н. э. – III в. н. э.: Погребальные памятники / А. Е. Пуздровский; НАНУ, Ин-т археол., Крым. филиал; [отв. ред. В. Л. Мыц, С. А. Скорый]. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2007. – 480, 16 с.
 13. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР; УТОПІК; [ред. кол.: Д. Я. Телегін (відп. ред.), Г. Т. Ковпаненко, М. П. Кучера]. – К. : Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
 14. **Симоненко А. В.** Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья / А. В. Симоненко // Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии: Доклады V-й Междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории» / РАН, ЮНЦ; [отв. ред. Б. А. Раев]. – Краснодар : Изд-во ЮНЦ РАН, 2004. – С. 134–173.
 15. **Супруненко О. Б.** Археологічні розвідки у Полтаві та Полтавському районі / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2005. – № 1–2 (17–18). – С. 132–147.
 16. **Сухобоков О. В.** «Земля незнаема»: Население бассейна Среднего Псла в X – XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное / О. В. Сухобоков; [отв. ред. А. П. Моця]. – К. : Изд-во ТОВ «Аграр Медія Груп», 2012. – 376 с.
 17. **Храпунов И. Н.** Позднескифский могильник у с. Левадки / И. Н. Храпунов, А. А. Стоянова, С. А. Мульд // Бахчисарайский историко-археологический сборник: сб. науч. тр. / Бахчисарай. гос. ИКЗ; Таврич. НУ им. В. И. Вернадского; [ред.-сост. Ю. М. Могарычев, И. Н. Храпунов]. – Симферополь, 2001. – Вып. 2. – С. 105–168.

18. **Шерстюк В. В.** Дучинський курганний могильник скіфського часу / В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Гадяцький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава : АСМІ, 2013. – С. 242–244.

И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко

Две фибулы сарматского времени из Поворскля

Резюме

Публикуются находки бронзовых фибул, обнаруженных в 1960-х гг. в окрестностях с. Кротенки Полтавского района Полтавской области. Первая из них принадлежит финалу раннесарматского, вторая – среднесарматскому времени.

Ключевые слова: сарматское время, Поворсклье, Кротенки, Патлаивка, Петровка, фибулы.

I. M. Kulatova, O. B. Suprunenko

Two Sarmatian Fibulae from Povorsklya

Summary

Published the findings of bronze fibulae discovered in the 1960-s near Krotenki village Poltava district, Poltava region. The first one belongs to the final Early Sarmatian time, another one belongs to the Middle Sarmatian time.

Key words: Sarmatian time, Povorsklya, Krotenki, Patlaivka, Petrivka, fibulae.

© С. А. Горбаненко, В. В. Шерстюк, О. В. Сидоренко
(м.м. Київ, Полтава, Лубни)

СКАРБ ГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАРЯДЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ З ОКОЛИЦЬ с. ГОРОДИЩЕ НА ПОЛТАВЩИНІ

Публікація вводить до наукового обігу скарб господарських знарядь давньоруського часу з ресурсної зони городища Многа біля с. Городище у Середньому Посуллі. Депозитарій, схований за межами синхронних поселенських об'єктів, представлений широким набором залізних знарядь невеликого господарства, та «розбавлений» вміщенням до його складу запчастин бронзового казана.

Ключові слова: Городище, Многа, скарб, господарські знаряддя, казан, давньоруський час.

У 2012 р. місцевими пошуковцями неподалік с. Городище Чорнухинського р-ну Полтавської обл. було виявлено скарб господарських знарядь. Він трапився у тільки-но викопаній лісозахисній протипожежній канаві. За допомоги і посередництва авторів публікації увесь депозитарій скарбу був придбаний у знахідника. Наразі він став (2013 р.) надбанням фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Місце та умови знахідки. За результатами проведених обстежень й опитування автора знахідки локалізоване місце і встановлені обставини виявлення цього комплексу. В адміністративно-територіальному плані місце тезаврації скарбу розташоване у південній частині Городищенської сільської ради Чорнухинського р-ну, за 0,80 км на південь (азимут 170°) від сучасної південно-східної окраїни (висілку) с. Городище. У ландшафтно-географічному відношенні це місце тягнє до ділянки невисокої надзаплавної піщаної, наразі залісної, тераси на протяжному мису, утвореному злиттям р. Удай та її лівої притоки р. Многа, ближче до схилу тераси лівого берега першої. Напевне, ця територія у давнину була намівною незаселеною безлісною ділянкою, вкритою луками.

Увесь набір скарбу був складений акуратно в одній ямці, на глибині близько 0,50 м. Поверх двох шматків стінок мідного казана було компактно складено залізний реманент, від чого на виробках залишилася зеленувата патина, і навпаки, сліди чорного металу відбилися на уламках казана. За результатами обстежень місця знахідки скарбу встановлена відсутність на ділянці будь-яких культурних нашарувань чи інших знахідок.

Зважаючи на датування комплексу давньоруським часом, його можна доволі надійно пов'язати з найближчим укріпленням зазначеного періоду. Місце його виявлення тяжіє до городища киеворуської доби Многа-? та містечка козацької епохи Многа-Городище, розміщуючись за 3,00—3,25 км на південний схід від цієї пам'ятки (рис. 1).

Згаданий комплекс має певну історію досліджень. Започаткування тут поселення відбулося ще за сіверянської доби (роменської культури), у давньоруський час життя на городищі тривало аж до XIV ст. [див., наприклад: 28, с. 87, 89—90].

Склад знахідки. До виявленого скарбу входило десять речей із заліза. Дев'ять з них належать до числа сільськогосподарських знарядь, одне — до поліфункціональних (ковальське, деревообробне чи ін.). За загальним виглядом, до скарбу були покладені саме цілі, функціональні уламки або речі. Вони розташовувалися компактно, лежачи на двох фрагментах мідного клепаного казана значних розмірів (рис. 2).

1. *Наральник.* Неширокий, із загнутими крилами (одне майже повністю втрачене), без розширення леза, з підтрикутним у перетині робочим краєм, одна зі сторін якого має сліди значно більшої спрацьованості, ніж інша.

Розміри наконечника в см: загальна довжина 23,0; леза — 14,0; втулки — 9,0; максимальна ширина робочої частини — 6,8; втулки — 8,8; середня товщина пластини, з якої виготовлено знаряддя — 1,0—1,2 см. Наральник зі скарбу, за класифікацією Ю. О. Краснова, тяжіє до типу I A 3 — вузьколопатевої наконечники загальною довжиною 16,6—20,3 см; відношення ширини втулки становить $1/2$ — $1/3$ до загальної довжини наральника ($L/dl = 2,74$; характеристика за Ю. О. Красновим — 2,7—2,8). Довжина втулки дорівнює 2,55 (за Ю. О. Красновим — 1,8—2,3). Втулка має рівну ширину по всій довжині або несуттєво роз-

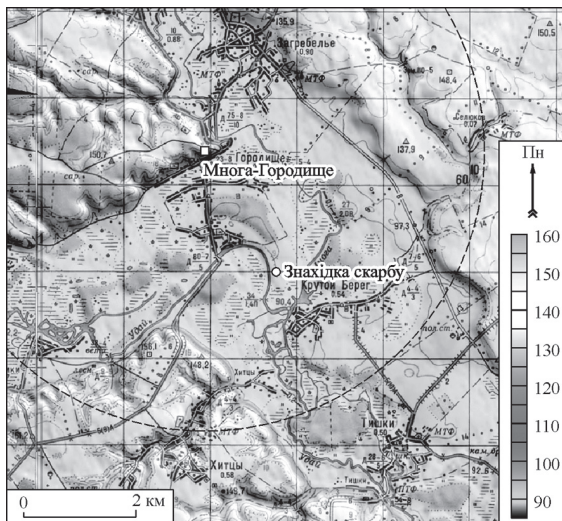

Рис. 1. Місце знахідки скарбу в ресурсній зоні давньоруського городища Многа.

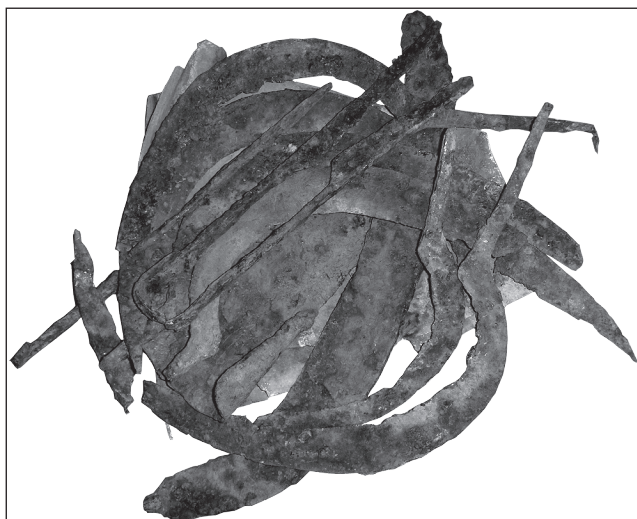

Рис. 2. Реконструктивний вигляд предметів скарбу на момент виявлення.

ширюється до зворотної частини. Лопать у поздовжньому перетині пряма. Помірно загострений або округлений робочий кінець. Основний розвиток у часі — збільшення розмірів; територія поширення — Середнє й Верхнє Подніпров'я та Посейм'я; період побутування — друга половина I — початок II тис. н. е. [22]. Маємо певні розбіжності у розмірах, пропорціях, а також характеристики робочого кінця. Загальні розміри дещо більші, робочий край загострений (рис. 3: 1). Однак, варто зауважити, що інші, виділені Ю. О. Красновим типи, за цілою низкою ознак, ще менше підходять, а виділений ученим тип базується всього на шести екземплярах. Тому, ймовірно, наральник зі складу скарбу варто зарахувати саме до типу I A 3, як продовження його розвитку в часі.

Найближчими чи хронологічно близькими аналогіями вважаємо: знахідку на городищі Городське XI—XII ст. (Житомирська обл.) [13, рис. 18: 1], два екземпляри з Райковецького городища XII — початку XIII ст. [5, табл. V: 4, 5; 24]. Цікаво зауважити, що ближчу аналогію за формою, пропорціями і перетином леза (за дещо більших розмірів) знайдено під час археологічних досліджень поселення VIII — початку IX ст. Семіце в Чехії [41, obr. 89: 1].

Загалом же, кількість і розповсюдженість вузьколопатеєвих наральників у давньоруський час доволі значна; їх переважна більшість була виявлена на північніших територіях, у лісовій зоні [напр.: 14, табл. 84; 15, рис. 35: 62; 22; 29; 34].

У попередній період, в останній чверті I тис. н. е., у слов'ян вузьколопатеєві наральники в цілому майже не мали поширення [10, рис. 4: 4]. Також небагато знахідок походить і з території Південної та Центральної Європи [40; 42].

Такі наконечники зручно було використовувати на ралі типу 3 — прямогрядільному з ральником, укріпленим залізним вузьколопатеєвим наконечником і поставленим під кутом близько 45° (рис. 3: 2) [7, рис. 1]. Ці наральники були більш вживані у лісовій зоні, де зручніше використовувати саме таку форму, оскільки знаряддя легше підняти й переставити, якщо воно застрягало у корінні лісу, зведеному під поле. Тим не менше, подібне знаряддя могло бути у використанні й на полях, де механічний склад ґрунту виявлявся достатньо легким для оранки.

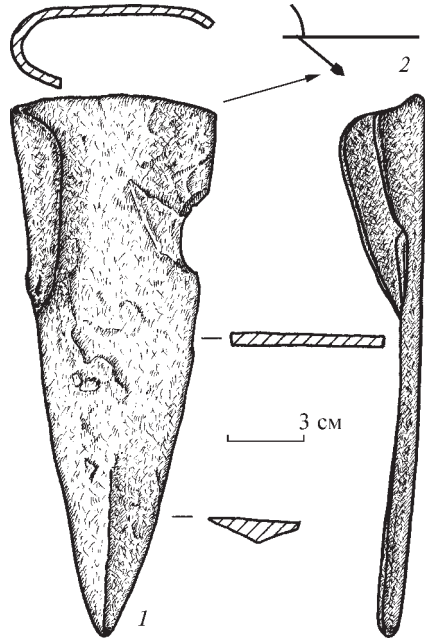

Рис. 3. Залізний наральник
(1) і схема його
використання на ралі (2).

2—7. *Серпи*. До складу скарбу потрапило шість екземплярів. Усі вони за способом кріплення належать до черешкових і доволі подібні (рис. 4; *табл.*). На екземплярах, черешок яких зберігся повністю, добре помітні гачки (рис. 4: 3—5); цілком імовірно, що всі серпи мали подібне рішення. Гачки на кінцях черешків були утворені після насадження на нього руків'я. Тоді ж частину черешка, що мала пройти крізь дерев'яне руків'я навиліт, загинали ззовні, підганяючи щільно до руків'я (рис. 4: 8) і збільшували таким чином міцність кріплення.

На нашу думку, певні особливості не були пов'язані з сільськогосподарською працею, а лише відображали особливості індивідуального, штучного виробництва.

Кластерний аналіз за даними, крім ширини леза (див. *табл.*), проведений для цих знарядь, красномовно свідчить про те, що це — речі однієї серії (рис. 5). Якщо графічна реконструкція серпа 7, вірна, то лише цей екземпляр має подібні параметри, але менші розміри. Отже, з великою долею ймовір-

Рис. 4. Залізни серпи. 1 — показник основних параметрів (див. Табл.); 2—7 — знаряддя зі скарбу; 7 — графічна реконструкція кріплення леза до руків'я.

Основні параметри серпів

№ рис. 4, 5	Розміри, см								Співвідношення		
	ab		ac		bc		de		df	de/ac	ce/ac
2	35	34	25		3.5	10	9.5		3.5	0.38	0.3
3	34.5		23		12		9		2.5	0.39	0.33
4	35.2		25		11.5		8.5		3.3	0.34	0.31
5	35.3		27		11		9		3	0.33	0.3
6	28.8	34	22	25	6.8	11	7.8	8.8	3.3	0.35	0.3
7	21.1	30	13	22	7.3	11	-	7.2	1.8	0.33	0.3

ності можемо стверджувати, що, принаймні, п'ять з шести знарядь праці були виготовлені одним майстром.

На території півдня Східної Європи подібні серпи відомі з часів існування черняхівської культури. Однак, лише в останній чверті I тис. н. е. знаряддя подібних форм і пропорцій з черешковим типом кріплення у слов'ян витіснили всі інші форми [10, рис. 7: 2—9; посилання на джерело: с. 278—279]*. Подібні серпи також були у вжитку на значних територіях Європи [40; 41; 42]. За часів Київської Русі, така й подібні форми знарядь стали панівними на широких територіях півдня Східної Європи [14, табл. 87; 23, с. 60 и сл.]. Цікаво зауважити, що на сусідніх територіях на середньовічних слов'янських пам'ятках відомі знахідки серпів зі значно довшими і загнутішими лезами, напри-

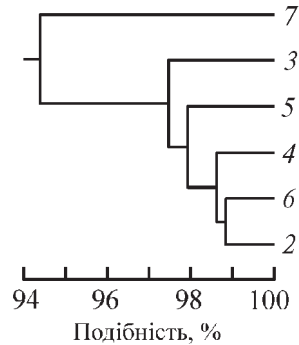

Рис. 5. Кластерний аналіз основних параметрів серпів (таблиця).

* Жоден з відомих на сьогодні серпів інших типів, що походять зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е., не має чіткого контексту, котрий засвідчив би його належність до означених матеріалів. На відміну від слов'янських культур, у сусідів – носіїв салтівської культури було набагато більше розмаїття різних форм серпів [11].

клад, у верхів'ях Неману [15, рис. 35: 2, 3; 62: 8—10]; Центральної Європі [41, obr. 92: 1, 2].

8. *Коса-горбуша*. Знаряддя має плавний вигин, тупий заокруглений (можливо, дещо надламаний) кінець, витягнуту трикутну в перетині форму леза, із потовщенням на обушку, доволі різкий перегин від леза до п'яти, що виражений у потоншенні ширини, з прямокутним без загострення шипом. Основні розміри в см такі: загальна довжина — 36; робочої частини (леза, від місця переходу в руків'я до кінця) — 28; максимальна ширина леза — 4,5; довжина п'яти — 6; шипа — 1,5 (рис. 6: 1). За класифікацією В. К. Міхеєва, коса належить до типу І Б 11. Це так звані короткі коси — півкоси чи коси-горбуші з коротким руків'ям. Їх могли кріпити металевими кільцями, про що свідчать знахідки XIII ст. з Новгороду [14, табл. 86: 10], або за допомогою еластичних джгутів, що видно на прикладі знахідок з шарів VIII—X ст. Старої Ладogi [25, с. 122—123]. Останньому не суперечать етнографічні дані [12, с. 37—38; 16, с. 61—62] (рис. 6: 2). У таких кіс можна було регулювати кут між руків'ям і лезом залежно від потреб. На відміну від групи І, коси групи ІІ наглухо закріплялися на руків'ї за допомогою металевої заклепки, залізного кільця чи додаткових жорстких кріплень [27, с. 29—31]. Якщо коси групи І широко відомі у слов'янських матеріалах останньої чверті I тис. н. е. [10, с. 279, рис. 7: 12], то коси групи ІІ притаманні лише носіям салтівських традицій і досі не траплялися на слов'янських пам'ятках навіть у контактній зоні, де позитивний вплив салтівців на землеробство слов'ян не викликає сумнівів [11, рис. 56, с. 167—168; 27, с. 29—32]. Знахідки кіс-горбуш на пам'ятках давньоруського часу у значних кількостях і на широких теренах [4, рис. 4: 4; 6; 14, табл. 86; 15, рис. 38: 29; 62: 18] не залишають сумнівів у розповсюдженості й загальному «визнанні» такої форми.

Окрім того, на косі відзначені відбитки волокнистих матеріалів, що були опрацьовані викладачем Політехнічного коледжу в Полтаві С. В. Маєвською. На обох боках знаряддя є велика кількість дрібних слідів текстилю. Візуально визначаються тканини двох типів — середньоволокнистої та дрібноволокнистої (умовно Т1 і Т2).

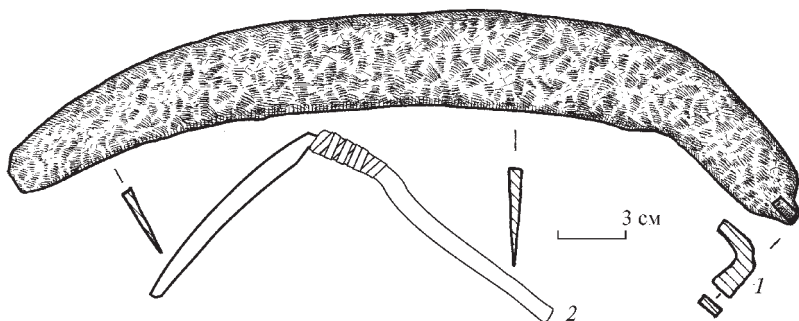

Рис. 6. Залізна коса-горбуша (1) і графічна реконструкція кріплення леза до руків'я (2).

Текстильна структура Т1 з тониною нитки приблизно 0,3 мм нерівномірною прядінням, можливо, з льону, менш ймовірно, — шерсті. Самі відбитки деформовані за розміщенням, кілька разів змінюють напрямок, прослідковуються незначні фрагменти чіткого вигляду. Тому, хоч їх наявна і велика кількість, — можливості провести підрахунки ниток у квадраті 1 x 1 см немає, а саме це допомогло б встановити матеріал текстилю. Збережена щільність тканини — середня, тобто, проміжки між нитками майже відповідають тонині самих ниток. Хоча, це може бути наслідком тривалого перебування тканини у товщі ґрунту і не виключена більш значна початкова щільність матеріалу.

Переплетення можна ідентифікувати як просте полотняне. Напрямок нитки основи простежується за характерною деформацією — хаотично спрямовані в різних ділянках. Сама нитка є ниткою першого порядку, достатньо рівномірного S-кручення, з кроком кручення приблизно 1 виток на 3 мм. З цього можна отримати висновок про виготовлення нитки за допомогою прядки і веретена [37, с. 12].

Менш інформативними є відбитки Т2, нитки якої мають значну тониною з високою щільністю (майже немає відстані між нитками) структури тканини. Переплетення — просте полотняне. Чіткий малюнок відбитка, тониною нитки (0,15 мм) дозволяють припустити, що відтиском залишений шовковим матеріалом. Кручення нитки, внаслідок поганого збереження навіть

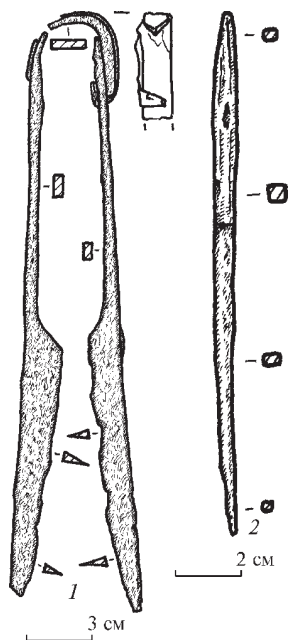

Рис. 7. Залізні ножиці (1), долото (2).

вони й на поселенні Приоскілля 2 культури Волинцеве—Сахнівка [30, рис. 11: 9], є в матеріалах боршевської культури (Титчиха) [3, рис. 17: 1]; відомі на райковецьких пам'ятках [31, рис. 5: 9]. Розповсюджені такі ножиці і в матеріалах салтівської культури [11, рис. 77]. Чимало ножиць походять з роменсько-давньоруських пам'яток. Вони відомі на Шестовицькому комплексі [17, с. 39, рис. 7]; лише впродовж 1998—2002 рр. на цій пам'ятці знайдено близько десятка цілих і фрагментованих екземплярів [18, рис. 13]. Ножиці також виявлені на городищі з переважанням давньоруських матеріалів у Свиридівці в Посуллі [28, рис. 15, Б: 7] та на давньоруському поселенні Ліскове. Відомі вони також і у Верхньому Поніманні [15, рис. 38: 18; 65: 21, 22]. Отже, з моменту появи вдала форма знаряддя набула поширення і з часом практично не змінювалася.

сліду її на металі, не спостерігається, а тому встановлення походження шовку неможливе.

9. *Ножиці*. Пружинні, виготовлені з двох пластин з однаковими робочими полотнами та ручками. Одна з частин має подовжену ручку, край якої загнутий у напівкільце, на кінці якого — потоншений шип-виступ, що був загнутий і заклепаний на край ручки другої частини, утворюючи таким чином міцне з'єднання. Кінчики полотна обламані. Загальна довжина становить 26,2 см, максимальна ширина — 3,4 см (рис. 7: 1).

Пружинні ножиці побутували здавна. На ранньослов'янських пам'ятках їх виявлено на поселенні Рашків III [1, рис. 11: 1], Пастирському [9, рис. 67, 68; 32, с. 96], Битицькому городищах [7: 4; 8, рис. 10; 38, табл. 6]. Відомі

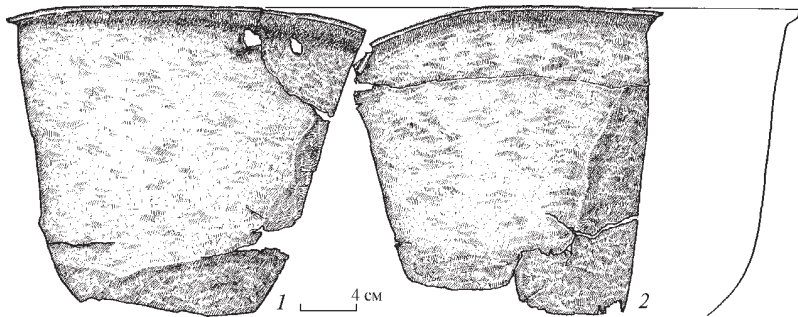

Рис. 8. Фрагменти мідного казана.

Привертає увагу одна особливість городищенських ножиць. Усі відомі нам подібні пружинні знаряддя виготовлені з суцільного шматка заліза. Отже, маємо справу або з певною новацією у технології, або ж зі слідами ремонту. У першому випадку слід звернути увагу на те, що стик зроблений дуже якісно, його важко було поновити після зламу, та й загалом відтягувати повторно чорний метал на місці склепки видається складним, якщо взагалі можливим. Не виключено, що це був певний «випадковий» спосіб виготовлення, що використаний за появи браку. Себто, у ході виготовлення майстер-коваль щось не розрахував, тому ножиці були виконані саме таким чином. Звісно, не можна виключати й ремонту, хоча підстав так уважати мало.

10. *Пробійник* чи бурав, зі звуженою загостреною (край трохи відламаний), округлою у перетині робочою частиною та розширеною підпрямокутною частиною черешка, що має сліди дерева від руків'я. Розміри: 17,0 × 0,9 см (рис. 7: 2). Річ може бути поліфункціональною, є не дуже виразною, а тому детально не аналізується.

11, 12. Частини *казана*. «Основою» складеного купою скарбу на місці знахідки виступали два фрагменти мідних листів клепаного казана, розмірами 19,7 × 19,0 та 25,0 × 23,0 см (другий фрагмент під час виймання та первинної реставрації розламався на два уламки). Інші ж сколи та злами – старі, що підтверджує факт вміщення до складу скарбу деталей казана саме в такому фрагментованому вигляді (рис. 8).

Реконструювати первинний діаметр посудини складно через масивність і погнутість фрагментів. Можна лише стверджувати, що казан вирізнявся великими розмірами. Власне сама посудина відкритого типу, зрізано-конічної форми, з плавно розхиленими стінками, коротким різко відігнутих бортиком вінець, котрий додатково має вертикально відхилений край-закраїну. Один з уламків має під вінцем пару отворів на місці ймовірного кріплення ручки (рис. 8: 1).

Найбільшу подібність до цієї форми знаходимо поміж двох казанів із Вщизького городища, що також були виготовлені зі шматків листової міді, а петельки та ручка — із заліза. Такі посудини, датовані XIII ст., швидше за все, призначалися для приготування страв великій кількості людей [36, с. 39, табл. 28: 11, 12].

Інтерпретація. Отже, основу складу знахідки становили знаряддя сільськогосподарського виробництва. Їх дев'ять одиниць з дванадцяти. До його складу входили найважливіші (і до того ж — сировинно затратні) знаряддя землеробської праці — вузьколопатовий наральник, близький до типу I A 3, шість примірників серпів. Зауважимо, що, ймовірно, така кількість цілком могла б відповідати потребам окремого господарства певних розмірів. Відповідно, у такому господарстві достатньо було одного знаряддя для первинного обробітку ґрунту, репрезентованого у нашому випадку наральником. А от збиранням врожаю могло займатися все сімейство; зважаючи на те, що серп міг доволі легко зламатися. Отже, господарі могли мати додатковий серп «про запас». Тим більше, що їх придбання не мало бути занадто затратним у порівнянні з ін. сільськогосподарськими знаряддями.

Коса-горбуша представляє проміжний тип знарядь, які можна було використовувати й у ході збирання врожаю (зернових з тугим колосом, зерно-бобових, технічних), і для потреб тваринництва (для сінокосіння). Важливість тваринництва також відображена у бажанні хазяїна зберегти ножиці для підстригання дрібної худоби. Зауважимо, що видів тваринницьких знарядь загалом не так вже й багато*. Крім названих речей,

* Якщо не брати до уваги обладунки вершника, які все ж вважаємо окремою категорію знахідок, не пов'язаною безпосередньо з класичним тваринництвом.

з археологічних матеріалів ще відомі у незначній кількості ботали. Однак, зважаючи на різні умови випасання худоби, їх взагалі могли й не використовувати. Якщо взяти до уваги, що дрібну рогату худобу не обов'язково стригти одночасно (на відміну від періоду збирання врожаю), наявність єдиних ножиць також видається цілком логічним.

Таким чином, видається виправданим припустити, що скарб репрезентує найцінніший реманент саме одного господарства. Показово, що до найважливішого у господарстві потрапив саме набір залізних деталей знарядь сільськогосподарської праці. Це вкотре доводить надзвичайно важливу роль землеробства й тваринництва у житті людини за часів Давньої Русі.

Неоднозначно в цьому плані виглядає вміщення до складу скарбу «запчастин» бронзового казана. По-перше, такі вироби (чи їх деталі) нехарактерні для подібних тезавраційних комплексів давньоруської доби. Настільки нам відомо, таке поєднання у складі скарбу набору сільськогосподарських знарядь з уламками бронзового казана, є наразі чи не єдиним. По-друге, як зазначалося вище, реконструйовані розміри такого виробу були значними й не характерними для вжитку в невеликій сім'ї. Тому виглядає доцільним пояснення вміщення до скарбу частин казана саме як сировини – шматків листової міді, що також могла становити цінність для господаря. Її можна було використовувати для дрібного ремонту посудин з кольорового металу, вжиткових предметів з дерева тощо чи в ін. цілях.

Варто також звернути увагу на те, як доволі бережно та акуратно було складено депозитарій скарбу. За відбитками на косі, увесь цей реманент, вірогідно, був додатково обмотаний тканиною / тканинами.

Цікаве для аналізу й місце знахідки. Нагадаємо, що скарб було знайдено, фактично, на мису між рр. Удай та Многа. Місце виявлення знаходилося у так званій ресурсній зоні пам'ятки (див. рис. 1), що входила до зони активного господарювання давніх мешканців городища. Територія обмежена водою з трьох боків; зважаючи на експозицію схилу, її поверхня практично постійно мала знаходитися на сонці.

Таким чином, у давнину це місце цілком могло бути зайняте полями. З беззаперечних переваг такої ділянки варто назва-

ти постійне відновлення родючості ґрунту за рахунок розливів річок. Ґрунти на таких ділянках легкі за механічним складом і не потребують обробітку важкими орними знаряддями (плужного типу). Отже, поле було зручним у використанні зі всіх точок зору. До того ж, таке припущення добре узгоджується з реконструйованим знаряддям для оранки — легким прямогрядільним ралом із ральником, поставленим під кутом до лінії оранки й укріпленим залізним наконечником (див. рис. 3).

* * *

Подібні «скарби» салтівської культури (до яких, крім сільськогосподарських, також входять ремісничі знаряддя, кінська зброя, посуд тощо), В. В. Колода характеризує як ями для зберігання найважливіших предметів із забезпечення життєдіяльності окремого господарства. Втім більшість подібних знахідок на салтівських пам'ятках приурочена до меж поселень [20, с. 54—55; 21]. Цілком можна долучитися до думки дослідника, звернувши увагу на певну специфіку конкретно цього матеріалу.

Вважаємо також, що, крім визначення хронології, подібні депозити слід розглядати за кількома в цілому незалежними критеріями: *місце знахідки (пам'ятка, поза межами пам'ятки), призначення (землеробський, ремісничий, змішаний, інше), зміст (виробничий, сакральний, зберігання майна)* [39]. За цими критеріями скарб можна оцінити таким чином: він належить до депозитів, знайдених поза межами житлової пам'ятки; за призначенням — переважно землеробський; за змістом — зберігання майна. За місцем знахідки неподалік від поля, яке могло бути там і в давнину, вважаємо, що ці речі були залишені на тимчасове, можливо, нетривале зберігання (загорнено у тканину).

Донині виявлені депозити, основу яких становлять знаряддя сільського господарства, на наших територіях були нечисленними. Тим не менше, вже можна стверджувати про існування двох різних варіантів депонування речей, за місцем*: 1) на території пам'ятки (для першого варіанту відомі підваріанти: 1.1) у спорудах житлового або господарського призначен-

* Ця спроба поки не носить узагальнюючого характеру, тому не супроводжується детальним аналізом усіх відомих наразі подібних «скарбів».

ня; 1.2) поза межами споруд); 2) поза межами селища. Виявлення депозитів варіанту 2 має абсолютно випадковий характер, оскільки археологічні дослідження зосереджуються на пам'ятках або перспективних місцях у межах поширення культурних решток.

Упродовж останніх років усього кілька таких «скарбів» було виявлено на території Лівобережжя Дніпра. До них можемо зарахувати скарб сільськогосподарських знарядь, виявлений поблизу с. Сугрове Льговського р-ну Курської обл. РФ. До скарбу входять п'ять наральників і втульчата мотичка. Всі знаряддя цілком відповідають роменським та синхронним слов'янським матеріалам. Комплекс було знайдено «в околицях» роменсько-давньоруських поселень поблизу с. Сугрове (1,5 км) і Нижні Деревеньки (2 км) [2]. За складом такий скарб навряд чи можна вважати індивідуальним набором родини для власних землеробських потреб. Отже, його слід розглядати як скарб продукції.

Скарб, виявлений поблизу с. Жерновець Касторенського р-ну Курської обл. РФ, також було знайдено випадково поза межами поселення. Найближче до нього поселення роменської культури, досліджене експедицією під керівництвом О. А. Узянова, знаходиться за 0,5 км на північ. До складу входили: вузький наральник з незначними плічками подібних загальних розмірів і пропорцій (І Б 1, за Ю. О. Красновим), фрагмент серпа, коса-горбуша, сокира, втульчате тесло для деревообробки, а також три залізні предмети незрозумілого призначення, багато «невиразних уламків від залізних виробів, напевно, ножів» та криця. За інтерпретацією дослідників, цей депозит міг належати ковалю, який, до того ж, міг мати кузню поза межами селища, влаштовану там з метою забезпечення пожежної безпеки [35]. Таким чином, це збірний депозитарій, до якого входила продукція ковальського виробництва. Він може бути предметами торгівлі / обміну.

Дещо інший скарб виявлено неподалік від с. Старий Калкаєв Оржицького р-ну Полтавської обл. До його складу входили серп, закладений між двома частинами зламаною у давнину широколопатевого наральника. Виявлено його випадково на дюнному підвищенні заплави лівого берега р. Сула, що входив

ло до потенційної ресурсної зони давньоруського городища у с. Тарасівка. Розміри наральника притаманніші давньоруським взірцям. Умови знахідки, а також стан наральника можуть свідчити про те, що скарб був своєрідною землеробською «пожертвою», закладеною, можливо, поблизу поля на врожайність [26].

Скарб, виявлений біля с. Хитці Лубенького р-ну Полтавської обл. складався з чотирьох речей, дві з яких були землеробськими (широколопатовий наральник, чересло), дві — ремісничими (втульчасте тесло з вузьким лезом, долото). Його виявлено поблизу роменсько-давньоруського городища Хитці. Матеріали представлені знаряддями з доволі широкою хронологією, однак наральник має значні розміри, характерніші для давньоруських виробів. Не виключено, що археологізація цього скарбу була зумовлена сіверянсько-руським протистоянням рубежу X—XI ст. [33]. Імовірно, скарб представляє набір речей, найцінніших для його власника, «сільського» жителя: землероба й господаря.

Ще один скарб походить з території поблизу с. Рідківці Новоселицького р-ну Чернівецької обл., де знаходиться городище і поселення райковецької культури. До скарбу входили чересло, чотири серпи і дві сокири [31]. Отже, цей набір також можна інтерпретувати як речі, найцінніші для «пересічної» сім'ї*.

На цьому, видається, завершується перелік подібних депозитів на території півдня Східної Європи за слов'яно-руських часів, знайдених поза межами поселенських пам'яток. Наразі ж, такі матеріали мають три варіанти пояснення їх депонування: А) приховування «товарів»; Б) культове закопування; В) спроба збереження цінних у господарстві речей**. Саме до останнього варіанту (за причинами приховування) належить більшість розглянутих скарбів, включно зі скарбом з околиць

* Нещодавно неподалік від Боярки виявлено скарб, що складався з наральника, семи серпів, коси-горбуші, трьох втульчастих і двох провувшних мотичок (знахідка загону Українського фонду пошуку «Пам'ять», передана на зберігання Боярському краєзнавчому музеєві; усне повідомлення І. А. Готуна). Вважаємо, що такий набір також міг належати сільській родині.

** Щонайменше, те саме стосується й скарбів, виявлених на поселенських пам'ятках.

с. Городище, що виявлений поблизу давньоруського комплексу пам'яток Многа-Городище.

Набагато більшою кількістю представлені різноманітні за варіантами закладання і значення скарби на території західних слов'ян [44, гус. 89]. Один із сільськогосподарських «скарбів» було виявлено на пагорбі Братиславського замку (Словацьчина), за 20 м на південь від північно-східної башти. Він складався з наральника й чересла, втульчастої та провушної мотичок, а також п'яти серпів, двох кіс-горбуш і трьох сокир. За аналогіями й фрагментами кераміки дослідник датував цей депозит IX ст. н. е. [43], з чим цілком можна погодитися. У цій же статті також згадані сім подібних скарбів лише з території Словацьчини [43]. Щоправда, для інших пам'яток у роботі не вказано ступінь «випадковості» знахідок: чи були це депозити поза археологічними пам'ятками, чи на їх території.

Отже, цілком імовірно, що ця база даних для теренів східних слов'ян надалі буде поповнюватися новими знахідками.

Література

1. **Баран В. Д.** Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков) / В. Д. Баран. — К. : Наукова думка, 1988. — 160 с.
2. **Веретюшкина М. В.** Клад сельскохозяйственных орудий из деревни Сугрово / М. В. Веретюшкина // Вестник Воронеж. гос. ун-та. — Серия: История. Политология. Социология. — Воронеж, 2011. — № 2. — С. 84—88.
3. **Винников А. З.** Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века) / А. З. Винников. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1995. — 164 с.
4. **Винников А. З.** Древнерусское Животинное городище / А. З. Винников, Е. Ю. Кудрявцева // Вопросы истории славян. — Воронеж, 1998. — № 12. — С. 71—83.
5. **Гончаров В. К.** Райковецкое городище / В. К. Гончаров. — К.: Изд-во АН УССР, 1950. — 220 с.
6. **Горбаненко С. А.** Коса-горбуша з-під хут. Путивльський Новгород-Сіверського району / С. А. Горбаненко // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 2 / 2003. — № 1. — С. 90.
7. **Горбаненко С. А.** Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. / С. А. Горбаненко // Археологія. — К., 2006. — № 3. — С. 73—79.
8. **Горбаненко С. А.** Сільське господарство жителів Битицького городища / С. А. Горбаненко // Археологія. — К., 2012. — № 1. — С. 98—114.
9. **Горбаненко С. А.** Сільське господарство жителів Пастирського городища / С. А. Горбаненко, О. П. Журавльов, Г. О. Пашкевич. — К. : Академперіодика, 2008. — 188 с.

10. **Горбаненко С. А.** Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.) / С. А. Горбаненко, Г. О. Пашкевич. — К.: Академперіодика, 2010. — 316 с.
11. **Горбаненко С. А.** Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі / С. А. Горбаненко, В. В. Колода; ІА НАН України. — К., 2013. — 238 с.
12. **Гюльденштедт А.** Описание некоторых в малой России употребительных плугов / А. Гюльденштедт // Технологический журнал или собрание сочинений и известий, относящихся до технологии и приложения к практическому употреблению. — СПб. : При имп. Академии наук, 1804. — Т. 1, ч. 2. — С. 3—31.
13. **Довженко В. Й.** Землеробство Давньої Русі до XIII ст. / В. Й. Довженко. — К.: Наукова думка, 1961. — 266 с.
14. Древняя Русь. Город, замок, село / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Колчин]. — М. : Наука, 1985. — 432 с. — (Археология СССР).
15. **Зверуго Я. Г.** Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. / Я. Г. Зверуго. — Минск: Наука и техника, 1989. — 208 с.
16. **Зеленин Д. К.** Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. — М. : Наука, 1991. — 512 с.
17. **Коваленко В. П.** Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу / В. П. Коваленко // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 1999. — № 1. — С. 33—43.
18. **Коваленко В.** Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. / В. Коваленко, А. Моця, Ю. Сытый // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст. — Чернігів: Сіверян. думка, 2003. — С. 51—83.
19. **Колода В. В.** О хозяйственных ямах со стандартизированными наборами предметов на салтовских поселениях / В. В. Колода // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы IX Междунар. науч. конф. (Харьков, 30—31 октября 2014 г.). — Харьков, 2014. — С. 54—55.
20. **Колода В. В.** Клады городища Мохнач / В. В. Колода // Тр. IV (XX) Всерос. АС в Казани. — Казань, 2014. — Т. II. — С. 339—343.
21. **Колода В. В.** Уникальный жилищно-хозяйственный комплекс салтовской культуры на селище Мохнач-П / В. В. Колода // Хазарский альманах. — Харьков — Иерусалим, 2015. — Т. 13. — *В печати.*
22. **Краснов Ю. А.** Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / Ю. А. Краснов. — М. : Наука, 1987. — 236 с.
23. **Левашова В. П.** Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни / В. П. Левашова // Тр. ГИМ. — М., 1956. — № 32. — С. 19—103.
24. **Маслов В. І.** Рільницьке знаряддя і техніка за пам'ятками Райковецького городища феодальної доби / В. І. Маслов // Наук. зап. ПМК. — К., 1937. — Кн. 1. — С. 47—72.
25. **Миролюбов И. А.** Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладоги / И. А. Миролюбов // АС ГЭ. — Л., 1976. — № 17. — С. 119—124.

26. **Мироненко К. М.** Скарб землеробських знарядь праці на Полтавщині / К. М. Мироненко, С. А. Горбаненко // Археологія. — К., 2011. — № 1. — С. 97—100.
27. **Михеев В. К.** Подонье в составе Хазарского каганата / В. К. Михеев. — Харьков: Вища школа, 1985. — 148 с.
28. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов; ИА РАН; Курск. гос. обл. музей археологии. — Курск, 1996. — 159 с.
29. **Моця О. П.** Просторові та еколого-господарчі аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі / О. П. Моця, А. П. Томашевський // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — № 1. — С. 28—42.
30. **Обломский А. М.** Новые памятники периода раннего средневековья бассейна Северского Донца / А. М. Обломский, В. И. Завьялов // Stratum plus. — Кишинев — Одеса — Бухарест, 2001—2002. — № 5. — С. 71—90.
31. **Пивоваров С. В.** Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті / С. В. Пивоваров, М. В. Ільків // Від венедів до Русі: зб. наук. праць на пошану докт. іст. наук, проф. Д. Н. Козака з нагоди його 70-ліття / Ін-т археол. НАН України. — К.; Харків : Майдан, 2014. — С. 345—356.
32. **Приходнюк О. М.** Залізний реманент Пастирського городища / О. М. Приходнюк // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2003. — № 2. — С. 93—103.
33. **Пуголовок Ю. Ю.** Скарб виробів із заліза з околиць с. Хитці у Посуллі / Ю. Ю. Пуголовок, С. А. Горбаненко // СЛП — 2014: зб. наук. праць / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. — К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. — С. 50—60.
34. Село Київської Русі (за матеріалами Південноруських земель) / ІА НАНУ; [відп. ред. О. П. Моця]. — К. : Шлях, 2003. — 234 с.
35. **Сокол К. Ф.** Жерновецкий клад железных изделий роменского времени / К. Ф. Сокол, А. В. Зорина, А. И. Пузикова // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья: мат-лы конф., посвящ. 75-летию со дня рожд. К. Ф. Сокола. — Курск: Изд-во Кур. ГУ, 2008. — С. 146—151.
36. **Розенфельдт Р. Л.** Металлическая посуда, кухонная и столовая / Р. Л. Розенфельдт // Древняя Русь. Быт и культура. — М. : Наука, 1997. — С. 38—40. — (Археология СССР).
37. **Сидоров А. С.** О витые волокнистых веществ / А. С. Сидоров // ИГАИМК. — Л., 1930. — Вып. 5. — Отд. оттиск. — 12 с.
38. **Сухобоков О. В.** Левобережная славяно-русская экспедиция. Отчет о полевых исследованиях 1987 г. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, П. Н. Покас и др. // НА ІА НАН України. — Ф. е. — 1987/13.
39. **Щербань А. Л.** Скарб виробів для збирання врожаю на Полтавщині / А. Л. Щербань, Ю. О. Пуголовок, С. А. Горбаненко // АДБГ — 2014: зб. наук. ст. — К.; Котельва, 2015. — С. 107—128.
40. **Beranová M.** Zemědělství starich slovanů / M. Beranová. — Praha, 1980. — 396 s.

41. **Beranová M.** Slované v Čechách. Archeologie 6.—12. Století / M.Beranová, M.Lutovský. — Praha: Nakladatelství Libri, 2009. — 475 p.
42. **Henning J.** Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter / J. Henning. — Berlin: Akademie-Verlag, 1987. — 176 p. — (Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. — 42).
43. **Kováč J.** Hromadný nález železných predmetov z Bratislavského hradného vrchu / J. Kováč // Archeológia. — Bratislava, 2013. — 23. — P. 97—104. — (Zborník Slovenského národného múzea. — R. CVII).
44. **Poleski J.** Małopolska w VI—X wieku: studium archeologiczne / J. Poleski. — Kraków, 2013.

С. А. Горбаненко, В. В. Шерстюк, А. В. Сидоренко
**Клад хозяйственных орудий древнерусского времени
из окрестностей с. Городище на Полтавщине**

Резюме

Публикация вводит в научный оборот клад хозяйственных орудий древнерусского времени, который происходит из ресурсной зоны городища Многа у с. Городище в Среднем Посулье. Упомянутый депозитарий, спрятанный за пределами поселения, представлен широким набором железных орудий небольшого хозяйства и «разбавлен» помещением в его состав обломков бронзового котла.

Ключевые слова: Городище, Многа, клад, хозяйственные орудия, котёл, древнерусское время .

S. A. Gorbanenko, V. V. Sherstjuk, O. V. Sydorenko

**Treasure of Old Russian times household tools from the neighborhood of village
Gorodyshe of Poltava region**

Summary

The publication puts into scientific circulation treasure of Old Russian time household implements, which happens to a lot of the resource area at the hill-ford Многа near the village Gorodyshe in the Middle Sula region. This hidden outside of the settlement Depository represented a wide range of iron tools and a little bit supplemented with placing its constituent fragments of a bronze cauldron.

Keywords: Gorodyshe, Многа, treasure, household tools, boilers, Old Russian time.

НОВИЙ МОГИЛЬНИК САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ХАРКІВЩИНІ

Робота присвячена введенню до наукового обігу матеріалів з поховань нового кремаційного могильника салтівської археологічної культури, що виявлений у мікрорегіоні з центром на городищі Мохнач у Зміївському районі Харківської області.

Ключові слова: Мохнач, Харківська область, салтівська археологічна культура, кремаційний могильник, поховальний інвентар, зброя, кінська зброя.

Лісостеповий варіант салтівської археологічної культури на Сіверському Дінці представлений як мінімум чотирнадцятьма адміністративно-господарськими мікрорегіонами, центрами яких зазвичай виступають городища, що об'єднують навколо себе чимало відкритих поселень та могильники [5, рис. 3; 9, с. 281–283, рис. 1]. Одним з найбільш вивчених центрів виступає городище в с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. Історія його відкриття і більш ніж піввікового дослідження (разом із навколишніми пам'ятками) неодноразово викладалася в науковій літературі [зокрема: 5, с. 17–18; 6, с. 42–45]. Однак і до цього часу не можна зі впевненістю стверджувати, що наразі виявлені всі пам'ятки його округи, тим більше, досі тут залишалися невідомими могильники, а поховальні старожитності обмежувалися знахідками окремих поховань. Тому кремаційний могильник на північному краю нового (18-го за рахунком) селища Мохнач-Т* викликає неабиякий інтерес.

Нова пам'ятка – селище Мохнач-Т – з могильником у північній частині – розташована близько 2 км на південний схід від городища в с. Мохнач та 1,7 км на захід від с. Скрипаї, на першій надзаплавній терасі р. Гнилиця – лівої притоки Сіверського Дінця. Селище має доволі потужний культурний шар,

* З легкої руки Б. А. Рибаківа, який у 1950 р., виявивши перше відкрите поселення поблизу городища Мохнач, дав йому порядкову назву «А», всі наступні селища позначаються черговою літерою кириличної абетки.

насичений артефактами салтівської культури, в якому й були виявлені 4 відомих на сьогодні кремаційних поховання [4, с. 46—50]. Всі вони вміщені у ґрунтові ямки глибиною 60—80 см, овальної в плані форми (з приблизними горизонтальними параметрами від 50 × 80 до 65 × 100 см) та містили незначну кількість дрібного перепаленого кісткового матеріалу (від 50 до 300 г). Інвентар саме цих поховань і стане предметом аналізу запропонованої читачеві роботи.

Поховання 1. Його інвентар, разом із рештками кісток та незначною кількістю попелу і дрібного деревного угілля, містився у практично цілій парадній посудині: дворучному горщику сіро-жовтого кольору, що по плічку був прикрашений хвилястим орнаментом, розміщеним між трьома канелюрами, та вертикальними спареними тонкими пролискованими лініями у нижній частині тулуба (рис. 1: 1). Всі знахідки можна розподілити на три категорії: прикраси й елементи одягу, предмети озброєння та кінського спорядження.

Елементи одягу і прикраси представлені залізною фібулою (рис. 1: 3), бронзовим перснем із непрозорою скляною вставкою темно-синього кольору (рис. 1: 8) та деталями поясу з бронзи. До останнього відносяться: лита лотосоподібна бляшка з шипами-стовпчиками для з'єднання зі шкіряною основою і рухливим кільцем, а також п'ять прямокутних рамкових пряжок: три невеличкі — суто рамкові (рис. 1: 5), одна — з двома литими шипами для з'єднання зі шкіряною основою ремня (рис. 1: 2), ще одна — дещо вигнута і ромбічна у перетині, що мала залізний язичок (рис. 1: 7).

До предметів *озброєння* відноситься залізний черешковий ніж в бронзовому окутті (рис. 1: 8), сагайдачна петля із заліза (рис. 1: 14) та гачок для привішування «налуччя» (окремого футляру для луку) (рис. 1: 13)*. Вірогідно, до сагайдачного футляру відносилася й маленька бронзова зігнута скоба з двома шипами для приєднання до м'якої основи (рис. 1: 12).

Кінське спорядження представлене, перш за все, значною кількістю прикрас збруї з тонкого бронзового листа (0,04 см).

* Варіантам різного використання цього предмету військового спорядження присвячена спеціальна стаття [7, с. 190—196], в якій міститься історіографія вивчення питання.

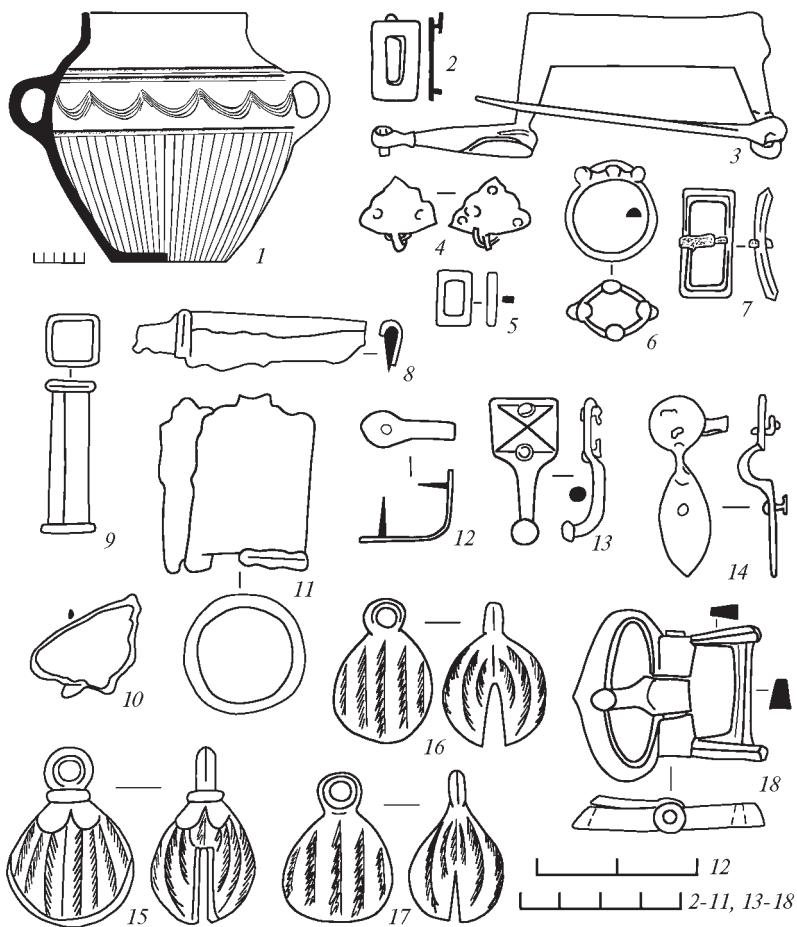

Рис. 1. Інвентар поховання 1. 1 – кераміка; 2, 4, 5, 9–13, 15–18 – бронза; 3, 14 – залізо; 6 – бронза і скло; 7, 8 – залізо та бронза.

До них слід віднести 12 круглих блях з одним отвором для кріплення до шкіряної основи, діаметром 7,0–9,5 см, 9 з яких були прикрашені удаваним перлинним орнаментом (рис. 2: 1, 9, 11, 12, 14). Близькими до них є дві бляхи геральдичної форми. Одна з них збереглася майже повністю (рис. 2: 10), з розмірами

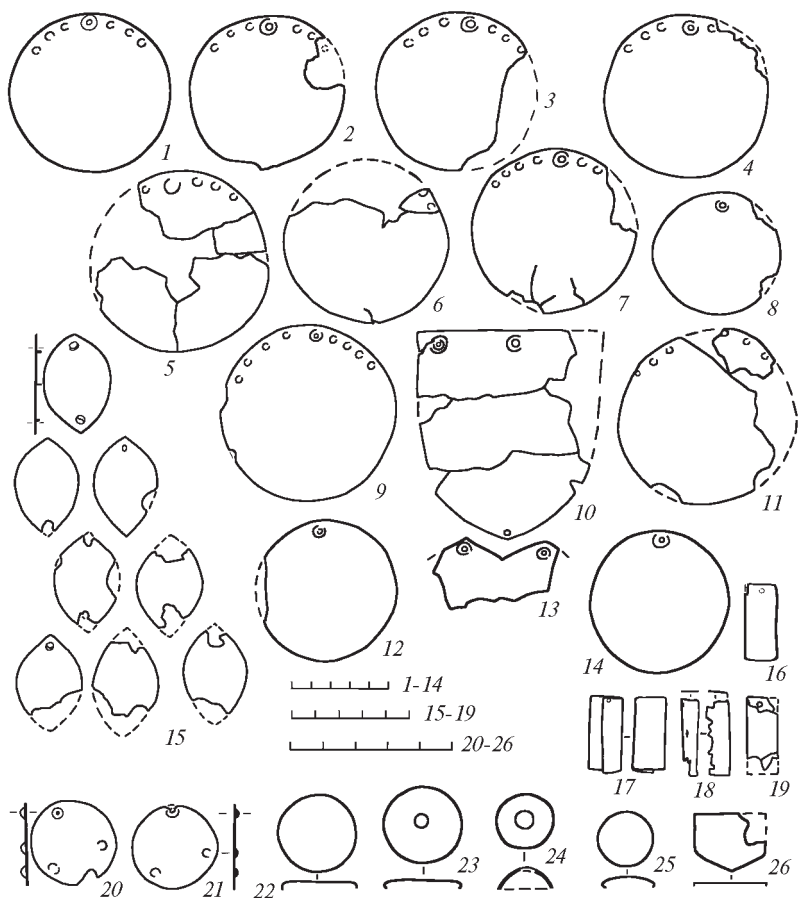

Рис. 2. Інвентар поховання 1 (продовження).

1-21, 24-26 — бронза; 22-23 — срібло.

10,5 × 9,0 см й отворами для кріплення (пара вверху, один — внизу). Друга «геральдична» бляха фрагментована (рис. 2: 13), на ній визначено 2 отвори для кріплення. Серед прикрас кінської збруї слід відзначити невеличкі нашивні листоподібні бляшки з двома отворами (рис. 2: 15). В більш-менш збереженому вигляді їх виявлено 10, однак численні уламки свідчать, що таких прикрас було більше (12-?). До оздоблення збруї ми

віднесли й 4 прямокутні обойми з єдиним наскрізним отвором (3,0 × 1,2 см) різного ступеню збереженості, що виготовлені з аналогічного бронзового листа подвійним згинанням (рис. 2: 16–19)*. Серед групи малих бляшок, вирізаних з листа завтовшки 0,04 см, слід відзначити пару круглих і однакових за розміром (дм. 2,6 см), що мали орнамент з трьох удаваних перлин, в одній із яких був пробитий отвір для кріплення (рис. 2: 20, 21). У наборі також були дві бронзові бляшки без отворів: одна – кругла (дм. 1,6 см), друга – геральдична (2,2 × 1,8 см) (рис. 2: 25, 26 – відповідно). Одна із бляшок виготовлена з більш товстого листа металу (0,06 см); вона була напівсферичною і мала посередині отвір для кріплення (рис. 2: 24). Крім бронзових малих бляшок, наявні 2 срібних – одна з отвором посередині, друга – без нього (рис. 2: 22, 23 – відповідно).

До кінського спорядження слід віднести і 10 бронзових литих бубонців трьох (за формою і розмірами) видів. Три найбільші з них (4,5 × 3,2 × 2,5 см) – з грушоподібним робочим простором, два з яких значно пошкоджені і деформовані внаслідок перебування у вогні (рис. 1: 15). Аналогічних за формою і дещо менших за розмірами (3,8 × 2,8 × 2,3 см) знайдено 5 (рис. 1: 17). Ще два бубонця, з більш округлим робочим простором, мали розмір 3,6 × 2,5 × 2,5 см (рис. 2: 16).

Зі складу інвентарю походило 2 однакові бронзові (відлиті в одній ливарній формі) рамкові пряжки до ременів (рис. 1: 18). Не виключено, що вони належали двом військовим поясам (основному і сагайдачному), про які є відомості за археологічними та іконографічними матеріалами азійської частини тюркського ранньосередньовічного світу [7, с. 190–196]. Однак, їх масивність (5,0 × 4,5 см) і маса (32,3 та 33,7 г) дозволяють припустити, що ці пряжки відносяться до спорядження коня.

Ще три бронзових знахідки цього поховального набору ми пов'язуємо із рештками нагайки (рис. 1: 9–11).

* Аналогічні за формою обойми відомі у чоловічих поясних наборах. Однак відсутність на них орнаменту, створення їх засобом подвійного згинання (навколо ремінця-?), однакова товщина бронзового листа разом з іншими прикрасами коня та наявність кріплення за допомогою єдиного отвору схиляють нас до думки, що ці вироби не пов'язані з костюмом вершника, а є частиною прикрас збруї.

Всі наявні матеріали (особливо прикраси зброї) свідчать на користь того, що поховання належало заможному воїну-вершнику. Культурна інтерпретація виявленого інвентарю не викликає сумнівів. Горщик, пряжки, рештки стрілецької зброї і кінського спорядження дозволяють стверджувати, що перед нами суто салтівське поховання. Хронологічне визначення комплексу ускладнено у зв'язку з відсутністю чітко датованих речей. Однак, за найбільш територіально і морфологічно наближеними відповідниками нашивної кінської гарнітури та бронзових пряжок до ременів з поховань № 101В, 216/к, к-27 могильника Червона Гірка, Пятницького і поховання № 83 Дмитрієвського могильника [1, рис. 13: 2–6; 8, рис. 86], це захоплення з Мохнача-Т можна віднести до фінального етапу існування салтівської культури у регіоні – середини IX – початку X ст.

Поховання 2. Наявний інвентар на дні ями, разом із невеликою кількістю перепалених кісток та дрібними фракціями деревного вугілля, як і в попередньому випадку, відноситься до розряду поховань воїнів-вершників. Усі залізні вироби комплексу можна розподілити на нечислені, але характерні для цієї категорії поховань, групи предметів: речі особистого вжитку, зброю, кінську упряж.

До речей *особистого вжитку* відноситься такий елемент одягу, як фібула, що за розмірами, формою спинки і приймача схожа на застібку з попереднього поховання (рис. 3: 1), а також уламок залізного черешкового ножа (рис. 3: 4). *Кінське спорядження* представлене вудилами з кільцями для кріплення повіду і цвяхоподібними круглими у перетині псаліями, що мали довжину 14,5 і 15,0 см (рис. 3: 5). Завдяки перебуванню у поховальному вогнищі псалії виявилися дещо зіпсованими з одного боку, але в цілому збереглися настільки, що прослідковується їх вибаглива форма та примхливий орнамент, створений з фрезерною точністю та токарною акуратністю. Прямі аналогії цій парі паліїв у салтівському світі нам невідомі. Найближчі до них знайдені у похованні № 162 кремаційного могильника Червона Гірка [1, рис. 9: 6]. У наборі містилися і напівовальна, традиційна для ранньосередньовічних кочовиків, підпружна пряжка (5,8 × 4,5 см) (рис. 3: 2) і пара дещо

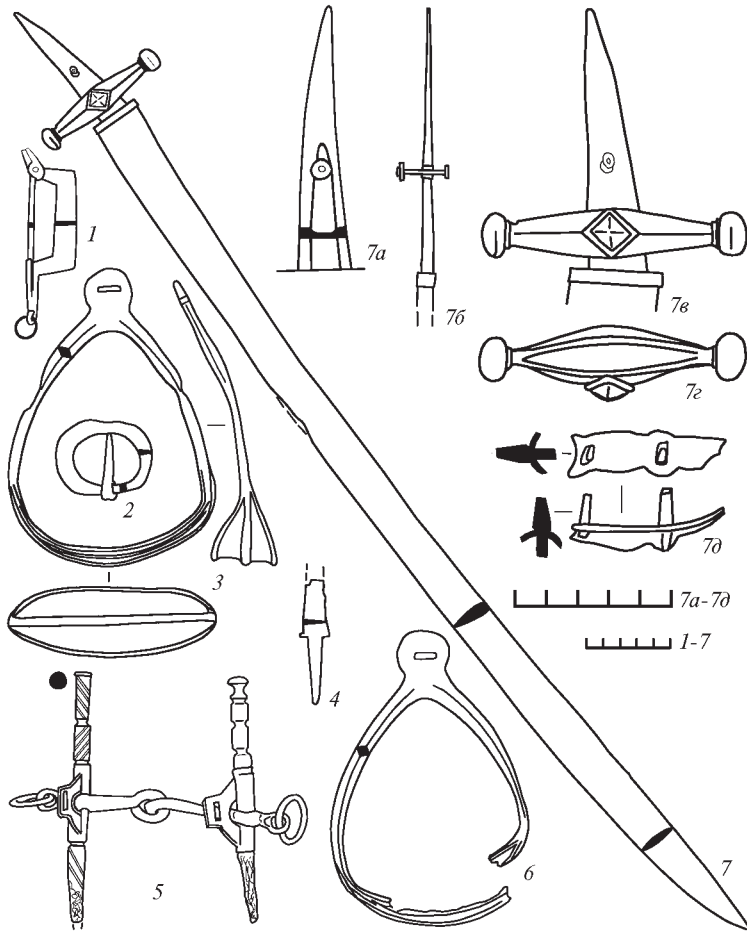

Рис. 3. Інвентар поховання 2. Залізо.

пошкоджених стремен (рис. 3: 3, 6). Вони мали розміри $17,5 \times 12,5$ см при ширині вигнутої підніжки у 4 см. На підніжці овальної в плані форми чітко простежуються три «джгути» — своєрідні ребра жорсткості. Петля для кріплення ременю — овальна.

Зброя у комплексі представлена шаблею (рис. 3: 7). Її загальна довжина — 70 см, з яких на клинок припадає 61,5 см, чере-

шок — 8,5 см. Клинок має максимальну ширину поблизу руків'я — 3,0 см і асиметрично (дещо в бік обушка) звужується до кінця, він слабо вигнутий (1,3 см) посередині обушка. У перетині клинок асиметрично-лінзоподібний, зі слабо вираженою площиною обушка. Останні 11,5 см леца можна визначити як слабо виражену гостру з обох боків елмань. У місті з'єднання клинка і черешка (на торці леца) простежується прямокутна обойма (рис. 3: 7, 7б, 7в). Руків'я шаблі, що мало невеликий нахил в бік леца, було трикутним у перетині, з максимальними шириною — близько 2 см і товщиною 0,5 см. Ближче до клинка руків'я мало нервюру й було доповнене наскрізним отвором, крізь який просунуто штифт з шайбою для зручності розклепування на дерев'яному руків'ї (рис. 3: 7, 7а-7в). Саме ж, вірогідно, дерев'яне руків'я несло на собі додаткову залізну напівкруглу в перетині обойму з шипами (рис. 3: 7д), що зміцнювало з'єднання долоні воїна зі зброєю під час двобою*. Шабля мала перехрестя з двох ромбічно-видовжених випуклих платівок, одна з яких несла на собі додатковий квадратний пірамідально-випуклий щиток. Кінці перехрестя оформлені у вигляді додаткових куль.

Безсумнівно, що поховання належало професійному воїну-вершнику. Весь інвентар — типово салтівський. Хронологічна атрибуція базується на аналогіях цвяхоподібним круглим у перетині псаліям, а також наявності верхньої овальної петлі зверху і трьох джгутів на підніжці стремен. Ці деталі характерні саме для останнього періоду салтівської культури у регіоні. Варто звернути увагу й на те, що підніжка у стремен мала овальну, плавно вигнуту назовні форму, що, на нашу думку, зближує їх з огузько-печенізькими, поширеними у Східноєвропейському степу в X ст. [10, рис. 82: 8, 9]. Виходячи із зазначеного, датування поховання 2 лежить у межах середини IX — початку X ст.

Поховання 3 представлено набором вершника та єдиним побутовим предметом. *Спорядження вершника* репрезентують залізні вудила з кільцями для кріплення поводу і звичайними (неорнаментованими) цвяхоподібними псаліями — круглими у

* Аналогії цій обоймі у ранньосередньовічному східноєвропейському світі нам невідомі.

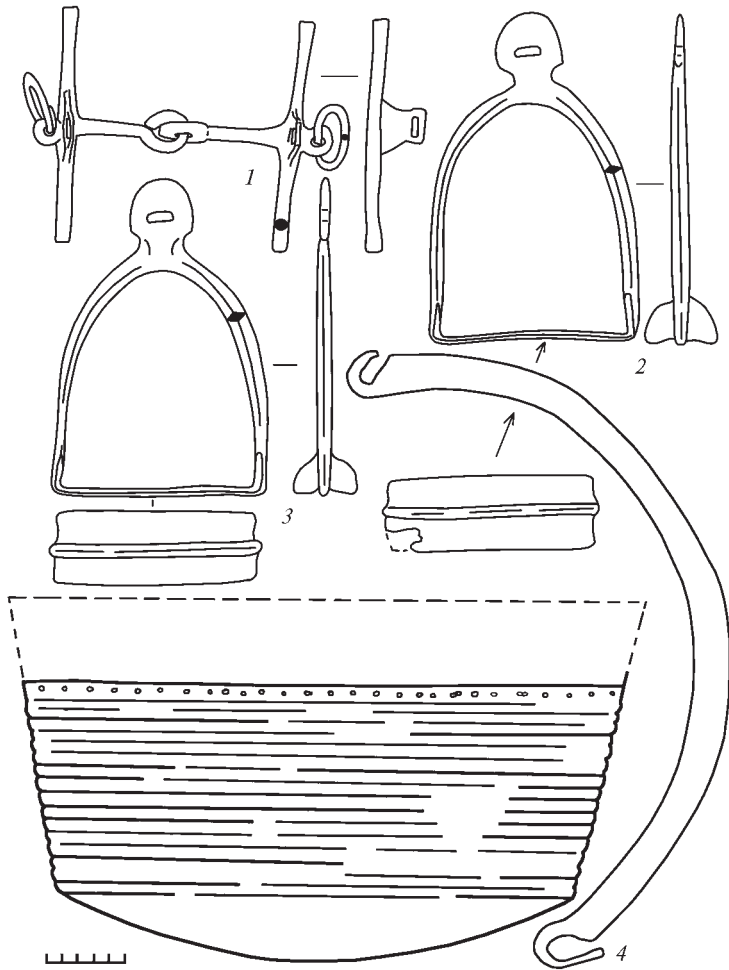

Рис. 4. Інвентар поховання 3.

1-3 — залізо; 4 — мідь і залізо.

перетині, довжиною по 14,5 см (рис. 4: 1), а також парою стремен (рис. 4: 2, 3). Стремена аркової форми мали розміри — 20,5 × 13,0 і 20,0 × 13,5 см, горизонтальну прямокутну підніжку (4,7 см), посилену одним джгутом. Петлі для з'єднання з ремнями мали напівкруглу форму. *Побутовим предметом* виявили-

ся рештки казана (рис. 4: 4). Його нижня частина виготовлена з бронзового (мідного-?) листа шляхом витягування внаслідок роботи молотком-чеканом, сліди якого мають вигляд поздовжніх рифлених ліній. Дно казана було дещо випуклим. Верхній діаметр частини казана становив 39 см, нижній — 16 см. Верх виробу виявився виготовленим із заліза, що на момент знаходження стало купою шматків листового металу (деякі з них мали отвори з мідними заклепками). Остаточні розміри борта казана встановлено за допомогою знайденої дужки. Його висота дорівнювала 22 см при верхньому діаметрі близько 40 см. Приблизний обсяг, обчислений за формулою розрахунків об'єму усіченого конусу, становить 20 л.

Усі отримані дані засвідчують, що небіжчик належав до числа салтівських вершників, його майновий (точніше, соціальний) рівень дещо поступався похованим у двох попередньо описаних захороненнях. Хронологія комплексу може бути визначена тільки у загальних межах існування більшості салтівських старожитностей регіону — друга половина VIII — IX ст.

Поховання 4 представлено набором залізних речей, з-поміж яких можна виділити 2 групи предметів: зброю і знаряддя праці. *Зброя* представлена трилопатеvim черешковим вістряm стріли з обламаним кінчиком і загальною довжиною близько 8 см (рис. 5: 1), а також клинковою, в перегнутому стані, та рештками її піхов. Загальна довжина цього зразка озброєння становить 84 см, 73 з яких припадає на лезо (рис. 5: 12). У зв'язку з тим, що саме лезо має практично однакове за шириною полотно, з майже паралельними краями, чітко виражений обушок з номінальним вигином (0,5 см), ми відносимо цей клинок до групи палашів. Ширина леза біля руків'я становить 4 см, далі, майже до кінця, він звужується до 3,2 см; останні 5,5 см довжини з більшим звуженням, однак загостреного кінця лезо не має. Закруглення виглядає дещо притупленим. Це ще раз підтверджує, що перед нами палаш — кавалерійська зброя, призначена, перш за все, для рубання, а не для нанесення колотих ран. Ширина обушка край руків'я — 0,65 см, до середини грані полотна паралельні, потім рівномірно звужуються до краю. В середній частині ширина обушка леза —

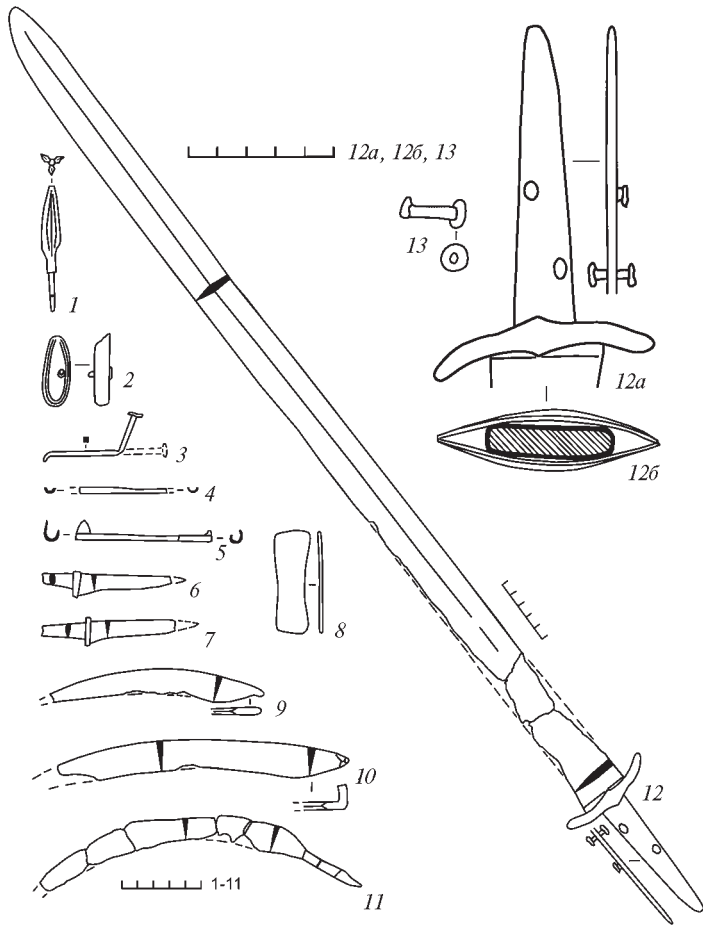

Рис. 5. Інвентар поховання 4. Залізо.

0,45 см, до середини лезо дещо потовщується (близько 0,65 см), далі – до краю – рівномірно звужується. З торцевого боку леза прикріплена неширока (не більше 0,5 см) пряма обойма. Черешок палаша знаходився на одній вісі з лезом, мав трикутну форму при товщині 0,3–0,4 см і був доповнений двома отворами, в яких збереглися штифти з розклепаними кінцями. За їх допомогою до залізної основи кріпилося дерев'яне (?) руків'я

(рис. 5: 12, 12a), ще один аналогічний штифт був знайдений окремо (рис. 5: 13). Перехрестя палаша виконане з двох слабо випуклих (майже пласких) платівок з розширеною серединою та округлими, незначно спрямованими у бік клинка, краями (рис. 5: 12, 12б). Від піхов збереглася овальна у плані бутероль з внутрішнім штифтом для кріплення до дерев'яної основи. Її розміри – 4,5 × 1,7 × 1,0 см (рис. 5: 2). Окрім того, знайдені дві портупейні скоби різного ступеню збереженості, призначені для привішування палаша на ремінь (рис. 5: 4, 5).

Знаряддя праці представлені прямокутним кресалом (рис. 5: 8), двома черешковими ножами, що обламані на кінцях (рис. 5: 6, 7), і трьома серпами: двома черешковими (рис. 5: 9, 11) та одним – стовпчикового типу (рис. 5: 10). Крім того, в похованні містився квадратний у перетині зігнутий стрижень зі «шляпкою» (рис. 5: 3), призначення якого незрозуміле.

Майже не викликає сумніву, що в цьому похованні містилися рештки салтівського вершника. Доказом цьому служить наявність палаша значної довжини, що притаманне саме воїнам-вершникам. Не протирічить цьому і наявність у складі інвентарю землеробських знарядь – серпів, які добре відомі за іншими салтівськими похованнями вершників, наприклад, у кремаційних могилах Сухої Гомольші [2, с. 96–97, рис. 18, 48, 57, 79, 81; 3, с. 31, илл. 3: 2, 3]. Спираючись на форму кресала, більш характерного для ранніх салтівських старожитностей регіону [2, с. 168], і морфологічні характеристики клинкової зброї (майже пряме лезо і форма перехрестя, що наближається до типу 2) [2, с. 107], ми, враховуючи довжину клинка, все ж схилиємося до думки, що це поховання не можна датувати суто раннім етапом побутування салтівських старожитностей. Його варто віднести до більш широкого хронологічного діапазону – в межах другої половини VIII – IX ст.

Таким чином, групу поховань на північній околиці селища Мохнач-Т можна вважати невеликим могильником однієї родової общини. Всі поховані були вершниками, в більшості своїй – воїнами. Наявність багатой кінської зброї та такого статусного різновиду зброї, як клинкова (шабля, палаш), свідчить про їх високий суспільний рівень. Так як дослідження пам'ятки

лише розпочате, тому наведені висновки поки що носять попередній характер.

Джерела та література

1. **Аксёнов В. С.** Поховання з конем другої половини VIII – IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників) / В. С. Аксёнов. – Дисс. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 263 с. // НА ХОІМ.
2. **Аксёнов В. С.** Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII–X вв. / В. С. Аксёнов, В. К. Михеев // Хазарский Альманах. – К. – Харьков: Институт востоковедения, 2006. – Т. 5. – 308 с.
3. **Колода В. В.** Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши / В. В. Колода // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження / ОКЗ «Харків. наук.-метод. центр охор. культ. спадщини. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2012. – Вип. 2. – С. 30–36.
4. **Колода В. В.** Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2014 году (городище Мохнач и селище Мохнач-П, Змиевской район Харьковской обл.) / Колода В. В., Свистун Г. Е. – Харьков, 2015 // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2014. – 93 л., 113 рис.
5. **Колода В. В.** Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне / В. В. Колода, С. А. Горбаненко; НАНУ, Ин-т археол. – К.: Академперіодика, 2010. – 216 с.
6. **Колода В. В.** Старожитності Мохнача та його округи / В. В. Колода, Т. О. Колода // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 42–45.
7. **Кубарев Г. В.** К вопросу о саадачном или «стрелковом» поясе у древних тюрок Алтая / Г. В. Кубарев // Древности Алтая (Известия Лаборатории археологии, № 3). – Горно-Алтайск, 1998. – С. 190–197 // www.kitabhona.org.ua/libwar_bow/kubarevsadak.html
8. **Плетнёва С. А.** На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С. А. Плетнёва; АН СССР, Ин-т археол. – М.: Наука, 1989. – 288 с.
9. **Свистун Г. Е.** Чугуевское «гнездо поселений» салтово-маяцкой культуры / Г. Е. Свистун // Археологическое изучение Центральной России: тез. междунар. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения В. П. Левенка (13–16 ноября 2006 г.). – Липецк, 2006. – С. 281–285.
10. Степи Евразии в эпоху средневековья / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. С. А. Плетнёва]. – М.: Наука, 1982. – 301 с. – (Археология СССР).

В. В. Колода

Новый могильник салтовской культуры на Харьковщине

Резюме

Публикуются материалы изучения родового кремационного могильника салтовской культуры, который обнаружен на селище Мохнач-Т в 2 км к юго-востоку от городища в селе Мохнач (Змиевской район Харьковской области). Погребённые были мужчинами-всадниками, в большинстве своём – воинами. Наличие богатой конской сбруи и такого статусного вида оружия как сабля или палаш свидетельствует об их высоком общественном положении. Все элементы обряда и инвентаря могильника имеют устойчивые аналогии в древностях салтовской археологической культуры. Суммарная датировка погребений не выходит за рамки второй половины VIII – начала X вв.

Ключевые слова: Мохнач, Харьковская область, салтовская археологическая культура, кремационный могильник, погребальный инвентарь, оружие, конская сбруя.

V. V. Koloda

A New Burial of Saltov Culture in Kharkov District

Summary

The materials for the research of the Saltov kinship burial found in the MokhnachT settlement in 2 kilometers to the southeast from the hillfort in Mokhnach village (Zmijov region of Kharkov oblast) are being published. The buried people were horsemen males and foremost warriors. The presence of the rich horse harness and such highstatus type of weapon as a sabre or a broadsword represents their high social standing. All elements of the ceremony and burial inventory have strong analogies in Saltov archaeological culture. Overall dating of the burials do not go beyond the second half of VIII – beginning of X centuries.

Key words: Saltov archaeological culture, cremation burial, burial inventory, weapon, horse harness

© **О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко, Є. Є. Пономаренко**
(м.м. Полтава, Лубни, с. Великі Кринки Глобинського р-ну
Полтавської обл.)

ПРО ДЕЯКІ ПАМ'ЯТКИ І НОВІ ЗНАХІДКИ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ

Публікуються відомості про окремі пам'ятки археології у басейнах Сули, Псла, Ворскли і на лівобіччі Дніпра, а також знахідки з них епохи раннього і пізнього бронзового віку, скіфського, слов'яно-руського та козацького часів, котрі надійшли до колекцій музеїв Полтавщини.

Ключові слова: Лівобережжя Дніпра, Псел, Поворскля, Сула, Лукомль, Сніпорід, Бієвці, Білани, Колодна, Копили, Лукім'я, неоліт, бронзовий вік, Давня Русь, золотоординський час, городище, знахідки, поселення, стоянка.

За останні роки археологічні колекції ряду музеїв Полтавщини — Полтавського краєзнавчого імені Василя Кричевського, Комсомольського історико-краєзнавчого, Історико-культурного заповідника «Більськ», Велико-Кринківського народного історико-краєзнавчого музею Глобинського району — поповнилися новими і досить виразними надходженнями. Їх переважна більшість виявлена і надійшла до зібрань завдяки зусиллям наукових співробітників Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України. Приводом до знахідок цих предметів стали невеликі, проте результативні розвідкові обстеження, за яких виявлялися окремі археологічні об'єкти чи посвідчувався стан збереження пам'яток. Інколи знахідки передавалися археологам свідомими громадянами. За деякі ж місцеві жителі, наслухані про незаконну торгівлю антикваріатом, вимагали певну, а часом і значну винагороду. Для двох з таких предметів, що були сфотографовані і замальовані у присутності «власників», у публікації зроблений виняток. Вони наводяться в рисунках з метою їх введення до наукового обігу, й запропоновані до придбання фондово-закупівельним комісіям полтавських музеїв. Ці артефакти здебільшого походили з території досі невідомих поселень та місце-

знаходжень, інколи були випадковими знахідками. Отже, оперативному введенню інформації про археологічні об'єкти до наукового обігу, а, відповідно, і знахідок, що виявлені на них, саме і присвячена ця публікація.

Посулля

Гінці, с. На південний схід від с. Гінці Духівської сільської ради Лубенського р-ну, на краю мисоподібного виступу плато правого корінного берега р. Удай (рр. Удай – Сула – Дніпро) на ріллі виявлений залізний наконечник на спис. Це найбільш розповсюджений зразок озброєння і мисливське знаряддя кінного давньоруського воїна. Поряд з місцем знахідки та в окрузі жодного з давньоруських предметів не виявлено, отже, вістря було полишене після поєдинку із нападником чи на ловах крупної дичини.

Наконечник належить до числа доволі поширених на Русі XI – XII ст. типів – універсального за призначенням III A [21, с. 309, 337, табл. 125: 12] – втульчастого, з подовжено-трикутним пером, вістря якого має ромбоподібне потовщене завершення (рис. 1). Втулка конічна, звужена до пера, з отвором біля краю. Перо в основі – видовжено-ромбічне масивне потовщене, посередині – вполовину тонше, на останній третині довжини – ромбічного перетину. Довжина наконечника – 40,5 см, його маса – 372 г. Втулка: довжина – 14,2 см, зовнішній максимальний діаметр – 3,4 см, товщина втулки – 0,2 см, діаметр отвору для древка – 2,9 × 3,0 см, діаметр отвору для закріплення – 0,4 см, діаметр в основі пера – 1,5 см. Перо: довжина – 26,3 см, ширина в основі – 3,8 см, товщина – 0,9 см, перетин на останній третині довжини – 0,9 × 0,9 см. Подібні наконечники відомі за знахідками від Півночі Русі [21, табл. 126: 8] до Приазов'я [18, с. 60, 221, рис. 74: 3, № 389].

Минулого року на колекційних аукціонах в Інтернеті з'явилася інформація про давньоруські предмети, що трапилися на північний-захід від сс. Єнківці чи захід від Бієвці Лубенського району. З-поміж них було кілька доволі рідкісних для Посулля, зокрема, литий бронзовий хрестик-тільник доброго стану збереженості, схожий з фрагментом подібного виробу, що трапився в гідрозмиві на північний захід від с. Засулля на

Лубенщині і виявлений за науково-рятівних робіт 2011 р. [78, с. 160, 163–164, рис. 19: 3, 21: Л]. Розміри хрестика: висота разом із поперечно розташованим овальним вушком для підвішування — 3,5 см; ширина — 2,8 см; товщина — 0,75 см. На лицевому боці вміщене Розп'яття (рис. 2), зворотний — гладенький. За особливістю моделювання і художньою передачею образу Христа в фас, з німбом та прямим хрестиком зверху над ним, цей зразок культового виробу відноситься до хрестів так званого скандинавського типу. Аналогії подібним виробам широко відомі на території Скандинавії [54, табл. XVI: 16]. Крім того, вони знайдені у Фінляндії і переважно на Півночі Русі. Датуються ці тільники XI ст. [57, с. 49, рис. 13: 3]. Від засульського виявлений хрестик відрізнявся дещо меншою вираженістю рельєфу і деталей та подвійною оконтурюючою рамкою в основі поперечних раменів. Шкода, що ця яскрава знахідка так і не потрапила до музейної колекції. Дізнавшись про місце її виявлення, співробітники експедиції здійснили обстеження доступних для огляду ділянок на розораному плато високого корінного берега р. Удай в адміністративних межах Бієвської сільської ради Лубенського р-ну.

Бієвці I, ур. Колодязь. Згаданий хрестик знайдений на невеликому округлому мису у верхів'ї глибокого, слабо обводненого яру (на його лівобіччі). Цей мистяжіє до вододілу двох струмків — водозборів Удаю і Вільшанки, неподалік пануючого підвищення плато з абсолют-

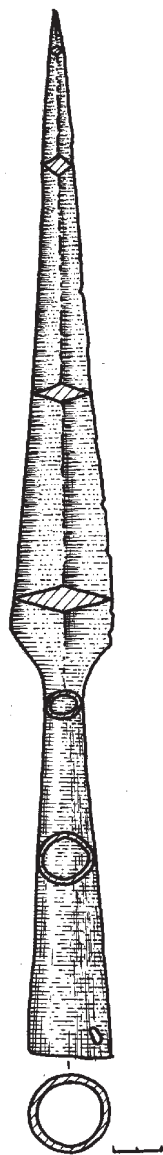

Рис. 1. Гінці, с. Вістря на спис. Залізо.

Рис. 2. Бієвці, с., Колодязь, ур.
Хрестик-тільник. Бронза.

ною відміткою 162,5 м. Розташований за 3,64 км на південний захід від околиці села, лівобіч від польової дороги сс. Бієвці – Гінці, за 0,35 км на південь від останньої.

Мис має розміри – близько 230 × 250–290 м (6,3 га), дещо нижчі від вододільної абсолютні позначки – 160,5–161,5 м. За 0,32 км на південний схід розташований ще один округлий невеликий мис, на сьогодні зайнятий бур'янами і кущами. Вздовж південно-східного краю першого і були

виявлені кілька рідкісних знахідок, а на забур'яненій стерні інколи траплялися уламки стінок гончарного давньоруського посуду. Проте, умови обстеження не дозволили визначитися з обрисами селища. Поки що припускаємо наявність над яром масиву культурних нашарувань давньоруського поселення, з-поміж знахідок на якому було кілька атрактивних витворів дрібної металевої пластики, що охарактеризовані нижче.

Привіска-сокирка. Порівняно великого розміру литий виріб, змодельований під бойову давньоруську сокиру з відтягнутим донизу розширеним лезом, з невеликим округлим уступом збоку, напівкруглим вирізом в основі та подовженим вирізним обухом з мисоподібними виступами і двома парами коротких шекавиць, типу IV, за А. М. Кирпичниковим [19, с. 36, 37, табл. XIII: 4–8; XXI: 1, 2, 8–12], круглим отвором під руків'я (кол. вкл. I: 1: 1). Бічні площини амулету багато декоровані.

На боках провущини нанесений циркульний візерунок з трьох, розмішених трикутником концентричних маленьких кілець з крапочкою в центрі. Лезо відділене від обуха двома поперечними пружками із заглибинами між ними.

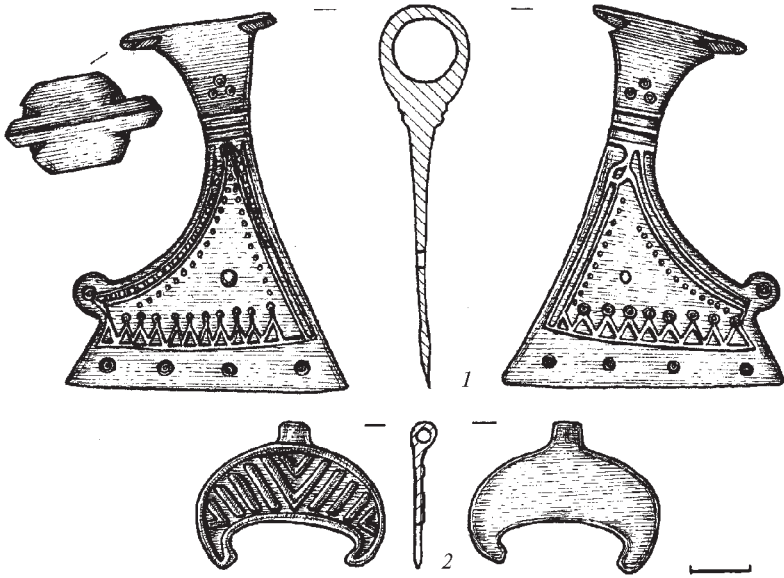

Рис. 3. Бієвці, с., Колодязь, ур. Амулет-сокирка (1) і лунниця (2).
Бронза.

Грань лицевого боку леза обрамлює спадаючий вниз заглиблений візерунок у вигляді двох смуг стилізованої плетінки, переданий видовженими крапками-псевдозернинами, і завершений знизу «бахромою» з опущених основами донизу десяти рівнобедрених трикутників на кшталт обплетення чи дзвіночків на чохлі. Це пасмо орнаменту повторює контури леза, а всередині зображення ще раз оточене крапковими заглибинами на зразок пуансонних цяточок. Бічний округлий виступ і край леза позначають циркульні кружечки, причому горизонтальний їх ряд унизу складається з чотирьох концентричних заглибин. Посередині міститься маленький круглий наскрізний отвір, імітуючий дірочку для кріплення чохла на лезі бойової сокири (рис. 3: 1).

Зворотна грань сокирки декорована не менш вишукано. Бічні контури стилізованої плетінки замінені подвійними заглибленими лініями, у вершинах восьми трикутників зигза-

гу знизу замість крапочок вміщені циркульні з крапкою заглибини. Крапковий орнамент всередині менш акуратний і глибокий та з меншою кількістю ямок. Усі інші елементи зображень обох боків повторюються (кол. вкл. I: 1: 1).

Привіска відлита у трискладовій формі. Висота сокирки – 5,7 см; ширина обуха з уступами – 2,4 см; його товщина – 1,35 см; діаметр провущини – 1,1 см; ширина леза – 4,2 см; товщина леза – 0,08 см; діаметр отвору посередині – 0,18 см (рис. 3: 1).

Подібні прикраси – свідчення проявів двовір'я і пережитків язичництва – відносяться до кола амулетів-сокирок I-го типу, за М. А. Макаровим [37, с. 42], і здебільшого датуються початком – серединою XI ст. Вони традиційно вважаються магічним зображенням зброї слов'янського бога-громовика Перуна і пов'язуються з його вшануванням [11, с. 94–95]. У них вбачають амулети-обереги, пов'язані з військовим середовищем та специфічними і притаманними лише цій верстві тогочасного суспільства віруваннями й обрядами. Існує точка зору, що подібні амулети носили посвячені у воїни діти дружинників та дружинницька молодь [37, с. 51].

Сокирки мали розповсюдження як на території Русі, так і у Прибалтиці та країнах Півночі Європи [57, с. 26, 27, рис. 7: 8–9]. Відомі кілька значно менших і майже не прикрашених підвісок-амулетів з території історичної Полтавщини – узбережжя Дніпра у Ліпляві, околиць Яблунового та Лубен у Посуллі [37, с. 54, 55; 78, с. 163, рис. 19: 2, 20: 17], з посаду на Інститутській горі у Полтаві в Поворсклі.

Знахідка з Бієвців має кілька менших за розмірами і менш багатих на декор відповідників. Це, зокрема, амулети-сокирки з селища Нікольське III на Вологодщині та пара з некрополю Саркела – Білої Вежі [2, с. 113; 36, с. 75–83; 37, с. 42, 54, рис. 1: 2–4].

Та все ж, привіска з околиць Бієвців на сьогодні є найбільшою і найбагатше декорованою з-поміж усіх, виявлених у Подніпров'ї й на широких просторах Південної Русі [37, с. 41–55; 91, с. 199–200].

Дунниця широкоорога – бронзова підвіска з круглим платівчастим вушком зверху, з лицевого боку обмежена оконтурюючою тонкою валиковою рамкою, всередині – рівномірно ско-

шеними донизу у два боки чотирма парами рельєфних рисок, у центрі – виконаним в такій же техніці кутовим зображенням вершиною донизу (кол. вкл. I: 1: 2). Її висота – 2,2 см; висота вушка – 0,4 см; ширина вушка – 0,43 см; його товщина – 0,4 см; ширина лунниці – 3,15 см; товщина – 0,06 см (рис. 3: 2).

Схожі лунниці, що вважаються більш архаїчними з-поміж однотипних прикрас і відомі у сіверянських старожитностях, виготовлялися у другій половині X – на початку XI ст. [57, с. 24, 25, рис. 6: 1].

Знахідки маркірують місцезнаходження одного із селищ край вододілу Удаю і Сули, котре, ймовірно, належало заможному власнику – переселенцю з півночі до Посульського прикордоння на рубежі X – XI ст. Про наявні в окрузі давньоруські поселення свідчать предмети з лівобіччя сусіднього, видовженого в широтному напрямку яру у витоках р. Вільшанки.

Бієвці II. В основі широкого мису зі звуженням, спрямованим у південний – південно-східний бік (фактично, вододілу з р. Вільшанкою), між двома відрогамі яру над ставком, також виявлені давньоруські знахідки. Вони зібрані за 140 – 170 м від схилу за допомогою металодетектора на не зайнятій посівами ділянці, за 5,64 км на південний захід від околиці села, в 3,06 км на північний захід від країни с. Єнківці, з лівого боку від польової дороги сс. Бієвці – Гінці.

Знахідки супроводжувалися кількома уламками стінок давньоруського посуду, а також подрібненими фрагментами ліпної кераміки скіфського часу і гончарної черняхівської культури.

Псалій кований залізний, так званий «крилатий» від вудил III-го типу, за А. М. Кирпічниковим [20, с. 18, 25, рис. 5: 12, 54: 3, 56: 2; 21, с. 359, табл. 145: III], подібний до прямих. Він має невелику прямокутну, із загостренням із зовнішнього боку та підпрямокутним отвором голівку-щиток з виступами на короткому стрижні, опущені видовжені загострені до країв «крильця» та залишки кільця з внутрішнього боку для приєднання вудил. Його довжина – 9,2 см, ширина – 5,1 см (рис. 4: 4).

Подібний псалій походить з Новгороду [21, с. 359, табл. 145: 22]. Схожі виявлені на городищі Ковчин і селищі Козарки біля с. Петрушів, в інших місцях на Чернігівщині [23, с. 155,

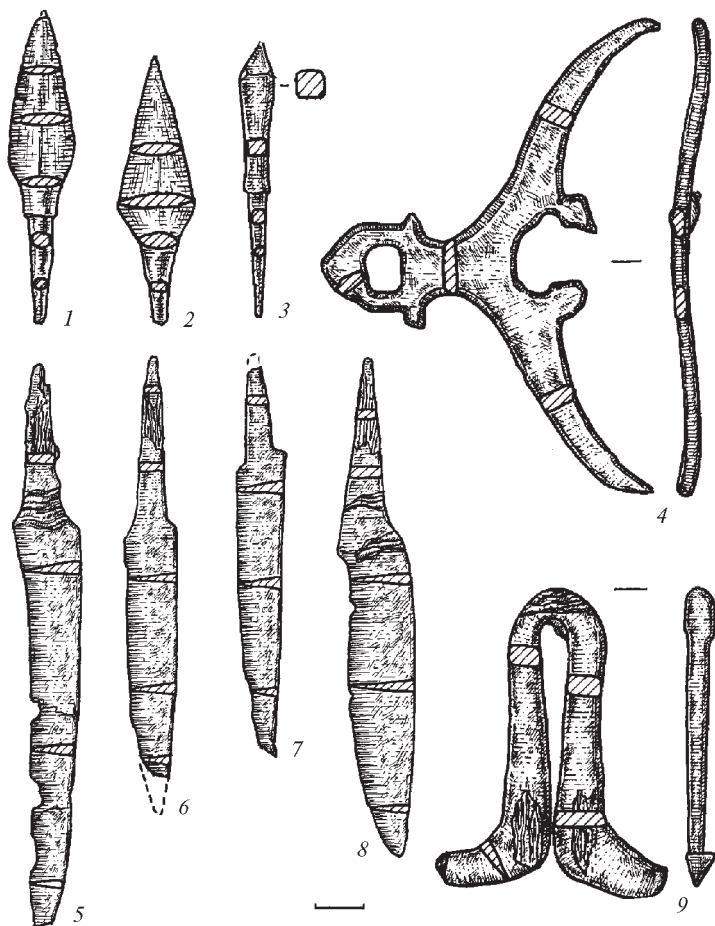

Рис. 4. Бієвці II. Давньоруські знахідки. Залізо.

рис. 54: 18–19; 24, с. 133–134, рис. 6: 6, 7: 3]. Пара прямих псалів знайдена на посаді городища Сампсоніїв Острів поблизу Сенчі у Середньому Посуллі, ще одна – на городищі літописного Сніпороду [42, фото на кол. вкл.]. Як зазначають дослідники, такі вироби зі складу спорядження коня більш характерні для прикордонних із половцями районів Півдня Русі XI – XII ст. [41, с. 144, 145, рис. 71: 20–21].

Наконечник стріли залізний кований черешковий, видовжено-ромбоподібний, з упором і незначним потовщенням у нижній частині, типу 40, за О. П. Медведевим, що датується широко – IX – XIV ст. [38, с. 64, 65, 67]. Довжина – 6,1 см; довжина пера – 3,9 см; його ширина – 1,4 см, товщина – 0,2–0,3 см; довжина черешка – 2,2 см (рис. 4: 1).

Наконечник стріли залізний черешковий ромбоподібний, з незначним потовщенням у нижній частині, типу 48, за О. П. Медведевим, який міг побутувати впродовж не менш тривалого часу – IX – XIV ст. [21, с. 348]. Довжина – 5,2 см; довжина пера – 4,2 см; його ширина – 1,6 см, товщина – 0,1–0,2 см. Кінець черешка обламаний (рис. 4: 2). На одному боці є накипілі відбитки шкіри.

Наконечник стріли залізний черешковий ромбоподібний бронебійний, типу 83, за О. П. Медведевим, що датується XI ст. [21, с. 342]. Довжина – 5,4 см; довжина пера – 3,0 см; його ширина – 0,6 см, товщина – 0,6 см (рис. 4: 3).

Ніж черешковий залізний кований, з прямою широкою спинкою та двома підпрямокутними уступами в основі лева (рис. 4: 5). Довжина – 12,6 см, ширина лева – 0,8–1,4 см; товщина спинки – 0,3 см. Вістря лева втрачене. На черешку є сліди дерева, в основі руків'я – відбитки тонко вичиненої шкіри.

Ніж черешковий залізний кований, з прямою спинкою та двома підпрямокутними уступами в основі дещо вигнутого до кінця лева. На черешку збереглися відбитки дерев'яного руків'я. Довжина – 12,6 см; ширина лева – 0,8–1,4 см; товщина спинки – 0,3 см (рис. 4: 6). Кінець лева втрачений.

Ніж короткочерешковий залізний кований, з прямою спинкою і двома підпрямокутними уступами в основі тонкого лева (рис. 4: 7). Довжина – 8,8 см, в розігнутому стані – 9,1 см, ширина лева – 0,8–1,0 см; товщина спинки – 0,4 см. Край лева погнутий, нижній уступ сточений під час використання.

Ніж з широким, трикутним обрисом видовженим черешком, залізний кований, з дещо вигнутою спинкою, зі скругленим уступом на спинці та вираженим уступом в основі лева. По лезу місцями помітні відбитки дерева і шкіри (рис. 4: 8). Довжина – 11,1 см, ширина лева – 1,4 см; товщина спинки – 0,3–0,4 см. Знаряддя, вірогідно, має відношення до числа так званих уні-

версальних інструментів – є ножем для роботи по дереву [48, с. 82, рис. 41: 3].

Вушко якороподібне вузьке *до відра* коване залізне, з розкляпанними скругленими в основі утримувачами на дошках, високою стрижнеподібною пласкою петлею з розширенням для закріплення дужки (рис. 4: 9). На петлі вушка помітні відбитки накіпїлої шкіри, на крильцях є сліди дерева. Довжина – 6,0 см; ширина в основі – 4,6 см; ширина петлі вгорі – 1,8–1,9 см; товщина петлі – 0,4–0,5 см; товщина утримувачів – 0,1–0,2 см. Аналогічні деталі облаштування дерев'яних відер добре відомі на сільських поселеннях Подніпров'я [напр.: 96, с. 86, рис. 43: 1].

Виявлені предмети пов'язані з життєдіяльністю населення досі невідомого давньоруського селища неподалік Сульсько-Удайського вододілу.

Бієвці III. У верхів'ї яру (вододіл Вільшанки і безіменного струмка) трапилася випадкова знахідка – бронзовий ніж. Він знаходився в орному шарі на глибині 0,2 м над схилом, за 3,82 км на південний захід від околиці села, зліва від польової дороги сс. Бієвці – Гінці, на південь від останньої. Навколо помітних ознак культурних нашарувань чи зруйнованих поховальних об'єктів не виявлено. Отже, знаряддя є випадково втраченим.

Ніж бронзовий, з видовжено-трикутним листоподібним двосічним лезом зі слідами заточування, скругленими уступами в основі та звуженим, з розширенням на кінці, черешком, край якого розклепанний до загострення (рис. 5). Виявлений у перегнутому плугом стані. Належить до зразків типових ямних та ямно-катакомбних знарядь, відомих і в середовищі носіїв донецької катакомбної культури [4, с. 178, рис. 19: 2, 9; 22, с. 106, рис. 38: 4, 7; 32, с. 140, рис. 98: 1–3]. За класифікаційною схемою Л. А. Черних, належить до групи V, варіанту 2 – ножі зі слабо похилими плічками, розташованими біля черешка, з клинками відносно вузьких пропорцій, з прямозвужуваними боками лева і закругленим його кінцем [95, с. 54, рис. 5].

Довжина – 14,3 см, максимальна ширина – 3,0 см, довжина черешка – 4,5 см, товщина – 0,15–0,20 см (рис. 6).

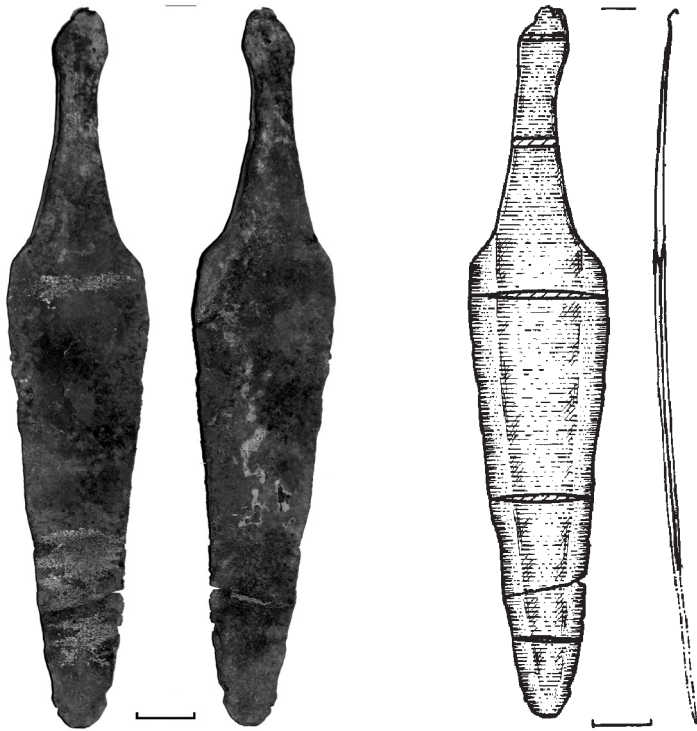

Рис. 5-6. Бієвці III. Ніж. Бронза. Фото та прорисовка.

Чуднівці, с., ур. Дробне. Перевіряючи факт знахідки уламка бронзового дзеркала золотоординського часу типу Ч-I, за В. О. Івановим та В. А. Кригером [15], край схилу правого корінного берега струмка В'язівок – правої притоки р. Сули [59, с. 155; 73, с. 10–11, рис. 2], локалізоване це місцезнаходження, розташоване за 1,4 км на захід від с. Чуднівців Вищебулатецької сільської ради Лубенського р-ну та 0,9 км на південь від с. Малий В'язівок, в ур. Дробне (Дрібне) (абсолютна висота – 150,7 м). Дещо нижче по схилу на 1,2–1,5 м, на глибині 0,1 м виявлений розвал *амулетниці* – досить рідкісної прикраси заможної жінки-кочівниці. Розвал складався зі збереженої й обламаної з одного боку ажурної кришечки, відламаної її частини у вигляді хвилястого краю та роздавленого і прим'ятого

внаслідок потрапляння під ноги коня-? корпусу виробу циліндричної форми довжиною понад 3 см (кол. вкл. I: 2).

Кришечка мала круглу форму, у вигляді своєрідного ковпачка, з прорізами зверху. Лицева верхня площина вкрита рельєфним псевдозерненим відтиснутим обідком по колу, в який вписана прорізна і відтиснута у заглибленому рельєфі восьмипелюсткова квітка-розетка. В її центрі міститься невеликий круглий отвір, до якого продіте напівкільце для підвішування, виконане з тонкої смужки металу, зафіксоване на звороті різнобічними загинами. Корпус кришечки внизу утворювали 10 напівовальних пелюсток, що в загнутому вигляді фіксували її на тулубі амулетниці знизу. Наразі 4 з них втрачені, в т. ч. пара – в обламаному вигляді в якості фрагменту. Діаметр кришечки – 2,4 см, висота з пелюстками – 1,3 см. Ширина смужки напівкільця для підвішування – 0,12 см, товщина металу – 0,04–0,05 см. Виготовлена з тонкого бронзового листа зі слідами позолоти. Пацінована, має згини і втрати. Ще одним фрагментом є уламок корпусу кришечки з двома «пелюстками» розміром 1,2 × 1,5 см.

Більш проблематичним для опису є жмуток сплющеного і перегнутого циліндричного корпусу амулетниці. Гладка його ділянка зверху на висоту 1,3–1,4 см не мала візерунків, а нижче була вкрита на 0,9–1,1 см смужкою дрібних вертикальних прорізів, під якими розміщувався карбований (протиснутий зверху) напис арабською мовою (висота поля з прокарбованими неглибокими лініями 0,9 см), сліди якого помітні за обрисами частин літер заввишки 0,7–0,8 см. Про деталізацію вигляду цього циліндричної форми релікварію зі втраченою нижньою кришечкою мова не йде до її розгинання кваліфікованим реставратором (кол. вкл. I: 2).

Таким чином, знахідка підтвердила наявність місцезнаходження золотоординського часу неподалік с. Малий В'язівок в окрузі городища літописного Сніпороду, до якої Великим князем Литовським Вітовтом за Тохтамиша і пізніше переселялися вихідці з Північного Кавказу [46, с. 141]. Факти знахідок поламаних золотоординських предметів все ж не дозволяють інтерпретувати місцезнаходження як рештки поховання. Напевне, його варто розглядати як місце короткотривалого

Рис. 7. Чуднівці, с. Округа Мало-В'язівцького городища.
Знахідки. Бронза.

стійбища переселенців [84, с. 225, рис. 1: 2], які опановували знелюднені простори Нижнього Посулля наприкінці XIV чи навіть на початку XV ст.

За 0,5–0,6 км на схід, на схилі протилежного яру, якраз навпроти Мало-В'язівцького городища скіфського часу [35, с. 86], виявлені ще кілька знахідок.

Першою з них була овальна за формою і пласка лита бронзова *підвіска* (скроневе кільце) ж кулькоподібним виступом зверху та трьома такими з кульками з іншого боку (рис. 7: 1). В цілому, остання є прикрасою пізньоскіфського часу і, вірогідно, має відношення до продовження життя в окрузі городища наприкінці третьої чверті I тис. до н. е. Її розміри – 2,3 × 2,9 см, товщина – 0,2 см.

Другою виявився уламок литої порівняно масивної давньоруської *накладки на ремінь* у вигляді трилисника з рельєфною крапчкою в центрі, яку можна датувати XII – поч. XIII ст. (рис. 7: 2). Розміри уламку деталі поясної гарнітури – 1,1 × 1,6 см, товщина – 0,3 см. До речі, матриці подібних накладок походять з ювелірної майстерні в Чернігові, дослідженої 1998 р. [44, с. 156].

Досить значний за площею нагірний посад розташованого дещо нижче по Сулі літописного «міста» *Сніпороду* поблизу с. **Мацківці** Мацковецької сільської ради Лубенського р-ну Полтавської обл. [17, с. 99; 19] тривалий час піддавався «набїгам» збирачів-металодетекторщиків. Лише незначна частина

наслідків подібного «збирання» знайшла відображення в окремій публікації [43, с. 246–250]. Активно в цьому плані «працювали» і давно вже вирослі місцеві хлопчачки, які свого часу спостерігали за розкопками експедиції Ю. Ю. Моргунова. Тому через чверть століття угіддя фермерів на захід від ур. Городок нерідко всуціль вкривалися ямками від пошуків таких «поціновувачів» старовини, озброєних металодетекторами.

За останнього огляду стану збереженості пам'ятки, на краю однієї з прикиданих заглибин мародера, виявлені залишені ним напризволяще подібні за формою залізні *криці*, витягнуті з глибини 0,4 м у північній східній частині посаду, над схилом корінного берега р. Сліпороду. Це два злегка конічної в перетині форми, з обома пласкими основами, проковані шматки товарного металу – кінцевий продукт доменного виробництва давньоруських металургів [25]. Такі сировинні заготовки продавалися чи обмінювалися ковалям для наступного виготовлення залізних виробів [55, с. 100].

Криці мають округлу в плані, невисоку, злегка конічну в перетині форму, місцями ніздрювату корозовану поверхню, з виступами запливів від проковування металу. Висота першої – 5,0 см; діаметр – 8 × 9 см, маса – 1,112 кг; висота другої – аналогічна, при діаметрі 7 × 8 см, а маса – 0,902 кг (рис. 8-9).

Під час археологічних досліджень городища та ділянки посаду літописного Сніпороду виявлені лише сліди чорної металургії і ковальської справи у вигляді залізних шлаків, обрубків сиродутних криць, шматків залізної руди [42, с. 147]. Цілих криць досі так і не було знайдено. Отже, зафіксований оглядом факт, як і безпосередньо предмети знахідки, що наразі надійшли до збірки Полтавського краєзнавчого музею, засвідчують наявність місцевого ковальського та зрештою і чорнометалургійного виробництва, котре мало один з осередків у міському центрі Нижнього Посулля в гирлі Сліпороду.

Представленою у музейних колекціях виявилася й округа давньоруського літописного «міста» *Лукомль* у Нижньому Посуллі. Знахідки походять з поселень у заплаві Сули – між протоками й річками навпроти важливого опорного пункту Посульського кордону [40, с. 102–103; 42, с. 181–186]. Всі вони

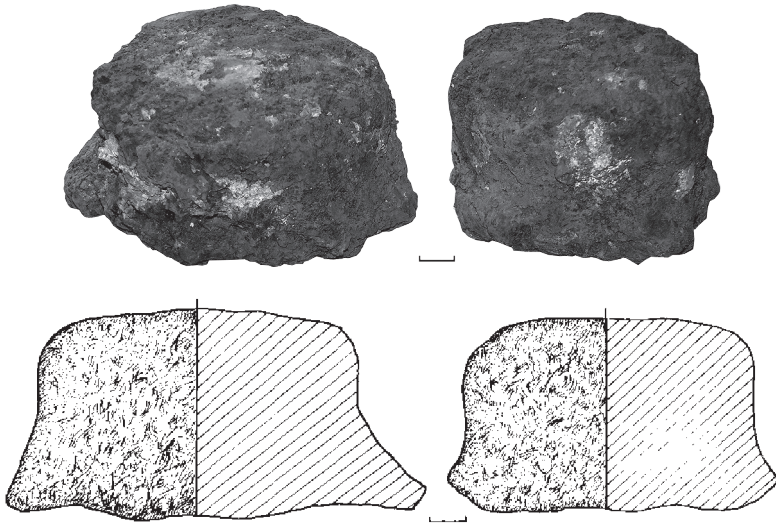

Рис. 8-9. Мацківці, с. Посад літописного «міста» Сніпороду.
Товарні криці. *Залізо.*

розташовані, фактично, на острівних утвореннях. Публіковані предмети зібрані в ході розвідок, проведених з метою підготовки матеріалів до випуску «Зводу пам'яток історії та культури України. Полтавська область» по Оржицькому району [13] на території здебільшого Лукімської сільської ради останнього і Мусіївської сільської ради Хорольського р-нів.

Колодна, с. Поселення в *ур. Манилове* доби бронзового віку, черняхівської культури, давньоруського і козацького часів розташоване за 2,75 км на південний схід від північної околиці села, на північно-східному краю Манилового лісу, за 1,32 км на північний захід від с. Бурлаки Мусіївської сільської ради Хорольського р-ну. Виявлене скарбошукачами кілька років тому під час прокладання оптико-волоконного кабелю. Тут також знайдена сокира доби раннього бронзового віку, що досі перебуває у приватних руках.

Поселення знаходиться на краю дюнного піщаного підвищення першої тераси правого берега р. Сули, за 1,2 км нижче впадіння у неї р. Кривої (стариці Сули). Займає вкритий дубо-

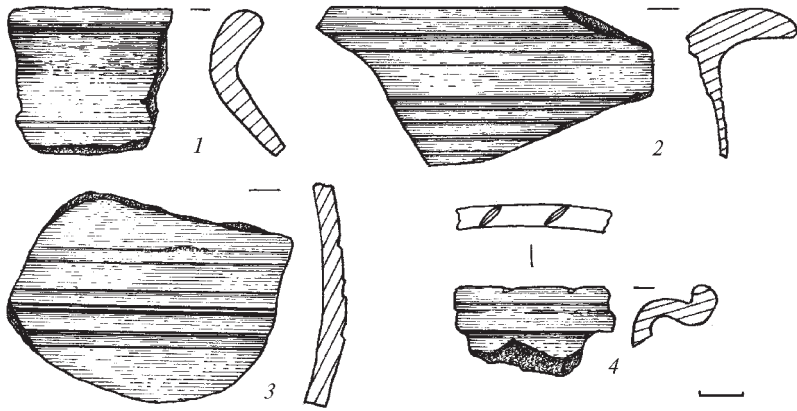

Рис. 10. Колодна, с., Манілове, ур. Уламки гончарного посуду.

во-грабовим лісом дюнний масив пагорбу, заввишки 3–5 м над рівнем заплави і площею більше 9,8 га (150–210 × 680 м), видовжений майже у меридіональному напрямку й оточений з широтних боків болотами. Межі селища не визначені через залісненість.

На поверхні пагорбу помітні близько 10 незначних підвишень з рештками житлово-господарських будівель козацького часу, між якими є овальна у плані заглибина діаметром 4 × 5 м, забита випаленою глиною і печиною. Значна частина об'єктів доби пізнього середньовіччя пошкоджена грабіжницькими пошуками старожитностей і монет.

Вздовж вузької траси траншеї кабелю зібрані доволі виразні підйомні матеріали, полишені грабіжниками. Вони представлені незначною кількістю уламків стінок ліпного посуду доби раннього і пізнього бронзового віку, окремими фрагментами гончарних мисок і горщиків черняхівської культури (рис. 10: 1–3), виразними зразками гончарного посуду давньоруської доби, зокрема, рубежу XI–XII ст. (рис. 10: 4), а також уламками кераміки і кахлів XVII ст. За повідомленнями місцевих жителів, на території підвищення кілька років тому виявлені два монетних скарби козацької епохи (третья чверть

XVII ст.), з переважанням польських монет, один з яких датувався кінцем 1660-х рр.

З-поміж знахідок вирізняється добірка залізних виробів давньоруського часу і козацької епохи. В ній представлені кілька сільськогосподарських знарядь – черешкові *серп* завдовжки 33,3 см та *уламок леза* ще одного подібного виробу південно-руського типу (рис. 11: 2-3), невеликий широколопатовий *сошник* з маленькими короткими плічками, на зразок удвічі більших орних знарядь, добре відомих у Посуллі [41, с. 132, рис. 64: 1], й отвором для кріплення до дерев'яних деталей сохи (рис. 11: 1). Знаряддя ремесла репрезентують провушне і втульчасте *тесла* (останнє з конічною суцільнозварною втулкою відноситься до козацького часу) (рис. 11: 4-5) [78, с. 156, 168, рис. 16: 2, 23: 7], *різець* (рис. 11: 13), *ложкоріз* (рис. 11: 7). Добірку побутових предметів складають ножі з прямими спинками й уступами в основі черешка (рис. 11: 9-11), типовий, проте великий *ключ* до навісного замка з невеликим кільцем зверху, довгим, потовщеним і круглим у перетині, а нижче – прямокутним вигнутим стрижнем, хрестоподібним отвором для відмикання механізму на круглій, загнутій під прямим кутом платівці в основі, загальною довжиною 13,6 см, (рис. 11: 14) [схожий: 41, с. 148, рис. 72: 5], масивна *виделка* з перевитим стрижнем та вушком для кільця зверху (рис. 11: 12), *язичок* великої підпружної *пряжки* (рис. 11: 8), кований *рибальський гачок* (рис. 11: 16). Заслугує на увагу друга в Посуллі [про першу: 93, с. 96, рис. 3: 4] знахідка льодохідного шипа [20, с. 170, рис. 47; 44, с. 219, рис.] або *льодоступа* X – початку XI ст. (рис. 11: 6) – зразка типowo скандинавського засобу пересування по льоду для пішої людини.

З території селища походить *уламок* пера черешкового *накопечника стріли* 61-го типу, за О. П. Медведевим [21, с. 349] (рис. 11: 15), «вісімкоподібне» *стремено* (рис. 11: 18) з невеликою овальною підніжкою кінця X – початку XI ст. (тип IV), за А. М. Кирпічніковим [20, с. 94, рис. 29: IV], а також рідкісна для Посулля знахідка – обламана залізна *писало-стило* з кулястим потовщенням в основі лопаточки верхнього щитка і круглим у перетині стрижнем [44, с. 27], вкритим тонкою спіральною нарізкою (рис. 11: 17).

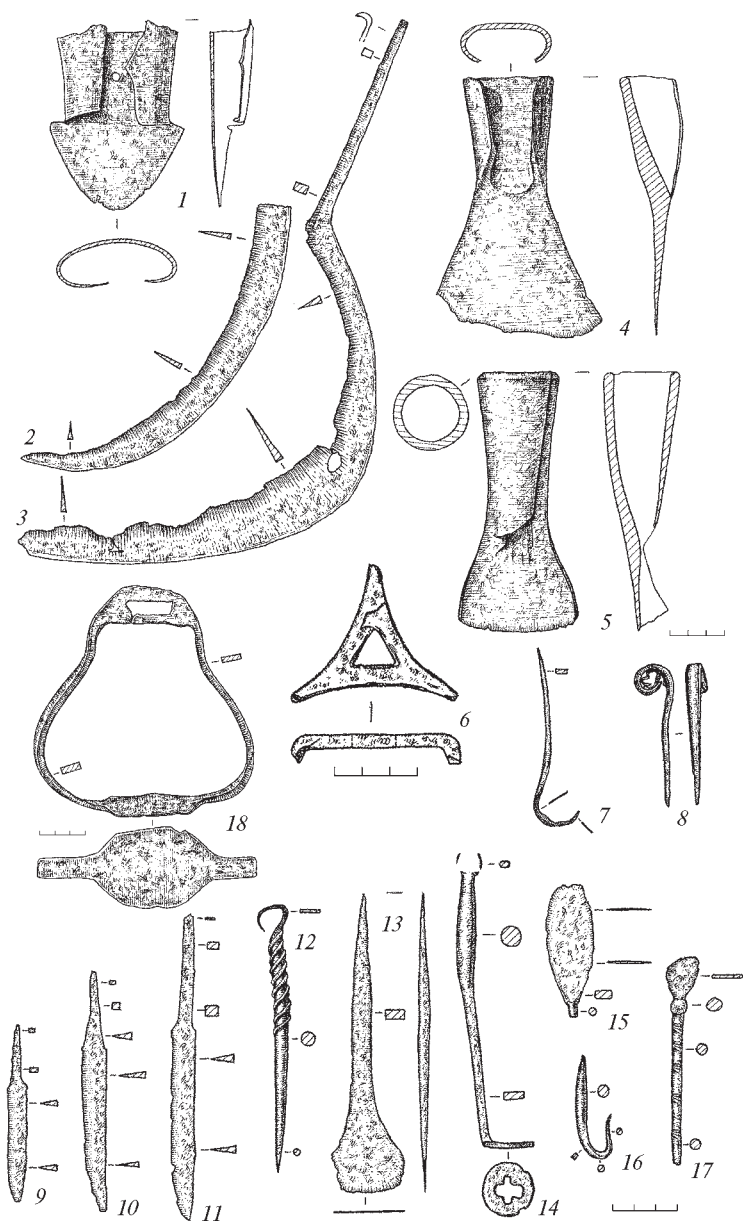

Рис. 11. Колодна, с., Манілове, ур. Вироби із заліза.

Давньоруські матеріали належать культурним нашаруванням великого селища округи літописного «міста» Лукомль, розташованого у широкій ресурсній зоні з боку заплави поміж проток і русел стариць Сули.

Насамкінець, варто навести опис єдиної знахідки, що не потрапила до музейної колекції, залишаючись в особі, яка її виявила. Це *сокира* так званого «*колонтаївського*» типу [26, с. 19–23], що відноситься до «класичного» періоду розвитку донецької катакомбної культури [22, с. 74]. Ареал знахідок переважної більшості таких зразків озброєння охоплює Середнє і Нижнє Подніпров'я, Подоння, Північний Кавказ, а їх виготовлення пов'язується з діяльністю донецьких майстрів-бронзолivarників [6, рис. 22: 4, 8, с. 74]. Відомо понад 40 подібних знахідок з Лівобережжя Дніпра, де область Посулля виступає далеко не найпівнічнішим районом їх поширення [26].

Отже, порівняно масивна сокира має сплюснений, з легким виступом на місці стику двох матриць ливарної форми, обух, округло-овальну провущину, масивне вигнуте лезо та сегментоподібний акуратно заточений його край (рис. 12). Висота сокири – 11,7 см, ширина обуха – 4,1 см, діаметр провущини – 2,5 × 2,7 см, ширина леза – 4,3 см. Визначити масу виробу не вдалося. Сподіваємося, що ця знахідка випадкового характеру ще стане окрасою музейної збірки, засвідчуючи, разом з уламками ліпного посуду, існування на підвищенні над протоками Сули стійбища носіїв донецької катакомбної культури.

Викликають певний інтерес і рештки незначно віддаленого від названого поселення селища третьої чверті I тис. н. е.

Шкилі, с. Поселення II пеньківської культури в ур. Манилів ліс розташоване за 3,50 км на південний схід від околиці села, за 0,91 км на північний захід від с. Шкилі Мусіївської сільської ради Хорольського р-ну. Знаходиться на невеликому піщаному підвищенні надзаплави на правому березі р. Сули, за 0,15 км від сучасного русла ріки.

Селище займає вкритий кущами, дещо видовжений в меридіональному напрямку пагорб площею близько 2 га (100–130 × 150–180 м), заввишки 3–4 м над рівнем заплави, оточений заболоченими ділянками. На поверхні й у викидах з нір земле-

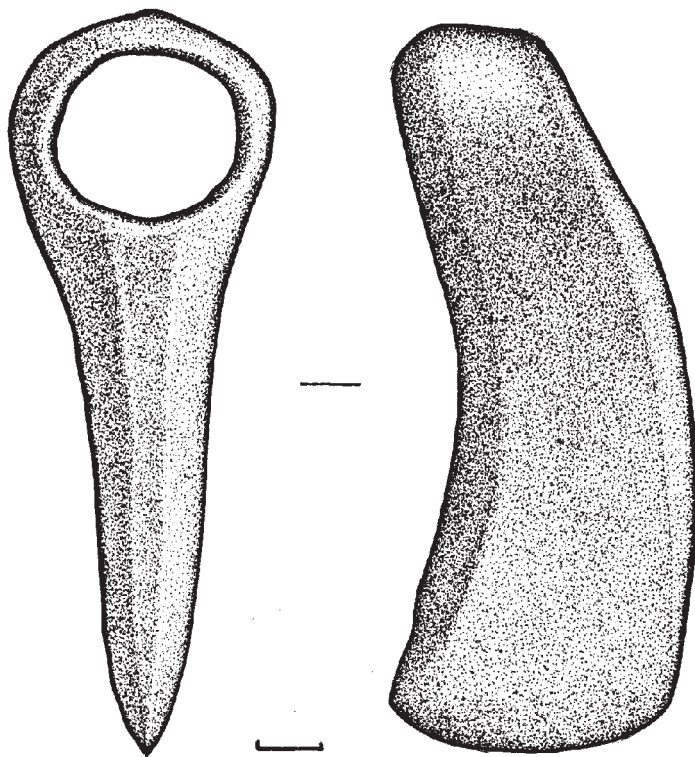

Рис. 12. Колодна, с., Манілове, ур. Сокира. Бронза.

риїв зібрані зразки характерної ліпної кераміки з домішками крупних зерен шамоту і жорстви у сіро-коричневому щільному тісті (рис. 13: 1–3), уламок вінця ліпного горщика пенківської культури (рис. 14), фрагмент стінки сіроглиняної товстостінної гончарної пастирської посудини (рис. 13: 4).

З індивідуальних знахідок виявлений двосічний черешковий бронзовий *ніж* з розширеним коротким трикутним лезом, закругленим і загнутим краєм черешка, більш характерний для старожитностей ямного, інколи – дещо пізнішого часу (тип Н-8, за Є. М. Чернихом) [32, с. 140, рис. 98: 4] (рис. 15). За класифікацією Л. А. Черних, він належить до групи V, варіанту 5б – невеликі ножі з пологими плічками та звуженими до

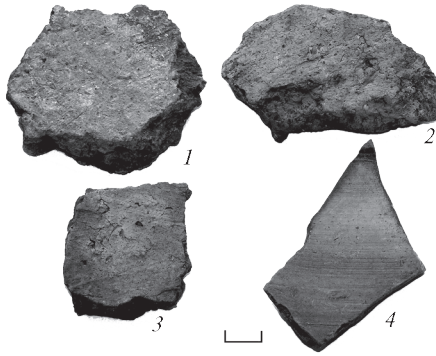

Рис. 13. Шкилі, с., Манилів ліс, ур.
Фрагменти ліпного і гончарного
посуду.

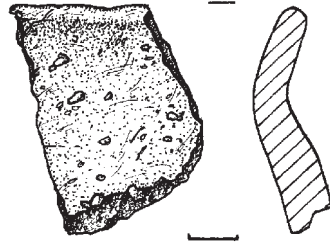

Рис. 14. Шкилі, с.,
Манилів ліс, ур. Уламок
ліпного горщика.

вістря лезами, короткими черешками [95, с. 61, рис. 8]. Подібний ніж відомий за знахідкою на розмитому Кременчуцьким водосховищем поселенні бронзового віку неподалік Градизька, що на лівому березі Дніпра [47, с. 16, № 52].

Поселення в ур. Кабаниха, належне пеньківській культурі, розташоване за 3,41 км на схід від околиці с. Лукім'я — кутка Мусяївка, за 0,90 км на північний захід від с. Шкилі Мусяївської сільської ради Хорольського р-ну. Знаходиться на мисоподібному дюнному підвищенні надзаплави правого берега р. Сули, за 0,11 км від сучасного русла ріки.

Займає вкритий луками ледь помітний пагорб площею близько 1,5 га (80–100 × 130–150 м), висотою 2,8–3,5 м над рівнем заплави, з південного боку оточений заболоченою ділянкою. В оголеннях засвідчена наявність сіро-супішаних культурних нашарувань завтовшки 0,3–0,4 м.

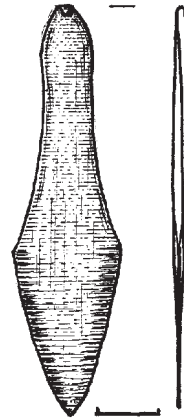

Рис. 15. Шкилі, с.,
Манилів ліс, ур.
Ніж. Бронза.

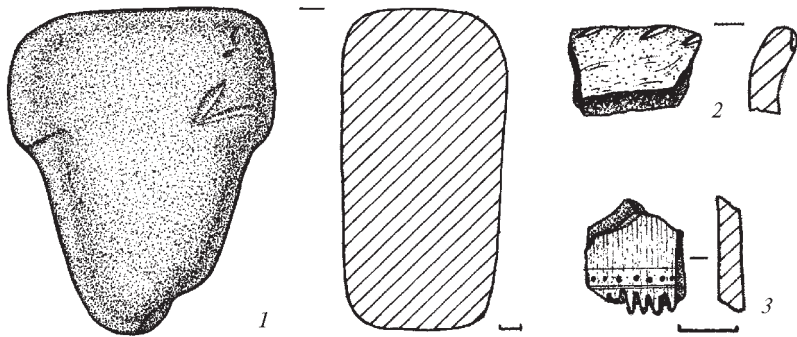

Рис. 16. Лукім'я, с., Манилів ліс, ур. Знахідки.
Гранодіорит, кераміка, кістка.

На поверхні виявлені уламки ліпної кераміки з домішками крупних зерен шамоту і жорстви у сіро-коричневому чи чорному щільному тісті, в тому числі фрагмент вінця ліпного горщика, подрібнені кістки, каміння тощо.

Лукім'я, с. *Поселення II в ур. Манилів ліс* доби бронзового віку та пізньоскіфського часу розташоване за 1,59 км на північний схід від околиці с. Лукім'я (кутка Мусіївка), за 3,40 км на захід від с. Бурлаки Мусіївської сільської ради Хорольського р-ну. Знаходиться в основі мисоподібного підвищення надзаплати лівого берега р. Колодної (протоки Сули), за 0,68 км на захід від її сучасного русла. Займає вкритий кущами і частково заліснений схил тераси, звернений у західний бік, що вирізняється незначним підвищенням площею близько 2 га (50–70 × 150–160 м) та висотою 3,5–4,0 м. Рештки селища видовжені у меридіональному напрямку. За оголеннями встановлена товщина супіщаних культурних нашарувань зі вмістом вуглин і попелу — 0,3–0,5 м.

На поверхні виявлені уламки стінок і донець з утором ліпних посудин з домішками подрібненого шамоту, зрідка — блискітками дрібного піску у щільному тісті, що належать пізньоскіфській добі, в тому числі фрагменти вінця ліпних горщиків зі скошеними насічками по краю (рис. 16: 2). З індивідуальних знахідок наступних епох відзначимо фрагмент кістяного гребеню, з одного боку прикрашеного двома прокресленими

лініями, між якими розміщений рядочок невеликих заглибин (рис. 16: 3).

3-поміж уламків ліпного посуду є кілька стінок посудин доби пізнього бронзового віку, а також масивне гранодіоритове знаряддя – розтирач, з конічної форми руків'ям і зашліфованою по краях поверхнею. Його висота – 12,7 см, довжина – 10,8 см, товщина – 6,1 см, маса – 1,66 кг (рис. 16: 1).

Поселення відноситься до групи селищ пізньоскіфського населення, відомих на надзаплавних підвищеннях і мисах в основі корінних берегів рік басейну Середньої та Нижньої Сули [33, с. 68–71], пагорбах заплавних проток, котрі існували до появи старожитностей зарубинецької культури [29, с. 20].

Таким чином, отримані внаслідок розвідок дані і виразні речові знахідки зі складу колекцій, що надійшли до Полтавського краєзнавчого музею, мають сприяти процесу наступного вивчення розмаїтого світу старожитностей Посулля.

Басейн Псла

Комсомольське, с. Під час проведення археологічних експертиз на розораній ділянці за 0,4–0,5 км на північний схід від с. Комсомольського Тарасівської сільської ради Зіньківського р-ну (правий берег р. Ташань, рр. Ташань – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), обабіч старого насипу вузькоколіїної залізниці (зі східного боку), у надзаплаві, відкрите розташоване на правому березі річки селище черняхівської культури, що за знахідками підйомних матеріалів огинає південно-східну та східну частини розчленованого вибалками мису другої надзаплавної тераси висотою 5–7 м. Зі східного боку мису вздовж схилу до нього прилягає територія ймовірного висілку площею 0,7 га (40–80 × 120 м). Площа ж основної частини селища складає близько 3,2 га (80–120 × 320 м) і видовжена зі сходу – північного сходу – на захід – південний захід та розорюється. Загальна площа, на якій виявлені знахідки, становить дещо більше 3,9 га.

Поселення тяжіє до виступу й основи мису і розташоване переважно вздовж його схилів, звернених на схід і південний схід в бік річки та пониження заплави. На поверхні відзначені 5 скупчень матеріалів розміром 15 × 20 м на місці розораних

об'єктів зі знахідками гончарної і ліпної черняхівської кераміки. Тут же наявні й окремі уламки амфор пізньоримського часу. Північно-східна частина пам'ятки знищена старим кар'єром цегельного заводу, де в оголеннях встановлена потужність знищених на цій ділянці культурних нашарувань – не більше 0,3–0,5 м.

На розораному плато мису на північ від селища, за 90–110 м з боку старого цегельного заводу і за 250 м на південний захід від нього в бік с. Комсомольське, розташовані два насипи розораних курганів *групи I* висотою 0,4–0,6 м та діаметром 18–25 м. Вони знаходяться на розпайованих угіддях.

Яреськи, с., ур. Бутова гора. У ході підготовки проекту будівництва «Культурно-просвітницького центру «Будинок-садиба В. І. Вернадського» в с. Яреськи Яреськівської сільської ради Шишацького р-ну на Бутовій горі [10], між зазначеним селом і селищем Шишаки, обстежений археологічний комплекс у складі селища скіфського часу і решток курганного некрополю (лівий високий берег Псла, рр. Псел — Дніпро).

Селище скіфського часу розташоване на пануючому підвищенні плато округлого мису високого лівого берега Псла безпосередньо в ур. Бутова гора, за 0,15 км на південний захід від цехів заводу мінеральних вод та газорозподільчого пункту і 0,55 км на північний захід від відстійників Шишацького цукрозаводу, на південний захід від райцентру, зліва від шосе м. Полтава – смт Шишаки. Займає вершину мису з абсолютною висотою 156,1 м, що здіймається над рівнем заплави на 70 м. Видовжене в меридіональному напрямку і має площу 80–170 × 300 м, тобто близько 4,5 га. Південна і східна частини розорюються, північно-західна — вкрита кущами і деревами, входячи до масиву лісових угідь ДП «Шишацьке лісове господарство» та прилягаючих до заповідного урочища Бутова гора насаджень. На поверхні по краю угідь помітні розорані підвищення двох зольників заввишки 0,2–0,3 м і діаметром 20–25 м (рис. 17).

На території виявлені уламки ліпного посуду скіфського часу, подрібнені тривалою оранкою, що належать фрагментам кухонного і столового посуду з шерехатою та лискованою поверхнями від ліпних горщиків, корчаг, черпаків, мисок і ваз.

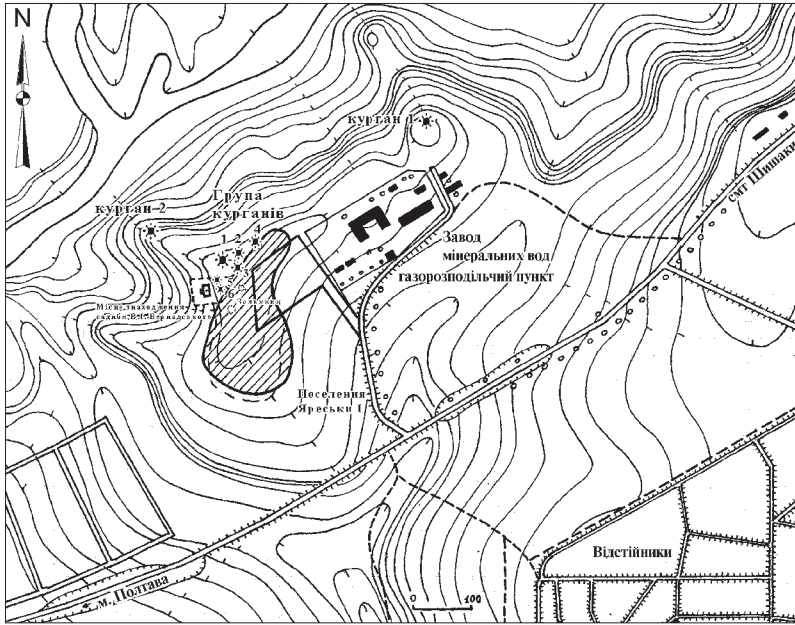

Рис. 17. Яреськи, с., Бутова гора, ур. Карта розміщення археологічних об'єктів.

Кераміки з інкрустацією і прокресленими візерунками не знайдено, отже, поселення могло існувати наприкінці VI – IV ст. до н. е.

Північно-східна частина території селища потрапляє до зони спорудження Будинку-музею на мису Бутової гори і потребує проведення археологічних досліджень культурних нашарувань потужністю 0,3–0,5 м.

Група курганів I розташована з північно-західного краю плато округлого мису високого лівого берега Псла в ур. Бутова гора, безпосередньо поряд із селищем, за 0,25 км на південний захід від цехів заводу мінеральних вод. Займає підвищення мису з абсолютною висотою 154,3 м. Видовжена у широтному напрямку на 140 м і розкинулася на площі близько 0,4 га. Кургани вкриті кушами і лісонасадженнями, насипи задерновані, входять до масиву лісових угідь заповідного урочища.

Рис. 18. Манжелія, с., Церковна гора, ур. Вигляд із заплави Псла.
З південного сходу.

На задернованій поверхні по краю галявини помітні підвищення шести курганів заввишки 0,2–1,2 м і діаметром 12–35 м (рис. 17: к. 1-6).

На кургані № 1 свого часу стояв пам'ятний камінь, що позначав перебування В. І. Вернадського на Бутовій горі. Сусідні оплилі насипи курганів №№ 2–3 розташовані в межах лісових насаджень. Перший з них має висоту 0,5 м при діаметрі 16 × 18 м, другий — 0,6 м і 16 м (рис. 17: к. 2-3). Розміщений дещо поодаль насип № 4 здіймається у висоту на 0,6 м і зберіг діаметр 17 м (рис. 17: к. 4). У південно-західний бік знаходяться сліди розкопаних за участі В. І. Вернадського насипів №№ 5–6 [14] (рис. 17: к. 5-6). Вони вирізняються на поверхні підвищеннями в 0,2–0,3 м при діаметрі 12–14 м. У ході будівництва їх необхідно меморіально позначити досипками ґрунту і перетворити на оглядові об'єкти садиби. З меморіалізацією курганів №№ 1, 5–6, про які добре знав і писав В. І. Вернадський, комплекс отримає ще одну історико-культурну домінанту для огляду [80, с. 111–112].

Проведені розвідкові роботи в околицях і на території історичного с. Манжелія Манжеліївської сільської ради Глобинського р-ну. В їх результаті виявлені та обстежені кілька пам'яток. Інформація про них увійшла до випуску «Зводу пам'яток історії та культури України. Полтавська область» по

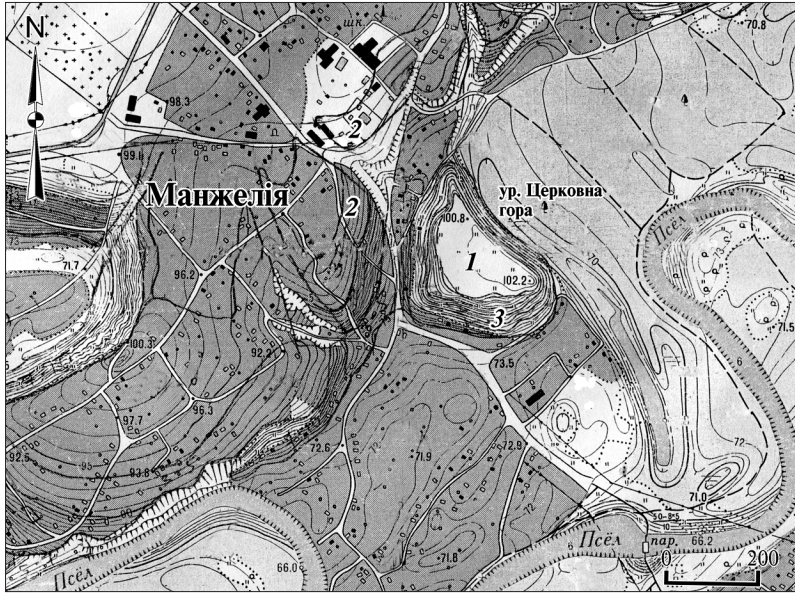

Рис. 19. Манжелія, с. Археологічні об'єкти ур. Церковна гора.
Карта. 1 – рештки городища; 2 – сліди поселу; 3 – залишки підземель.

Глобинському району, що побачив світ на початку 2015 р. [85; 86; 87; 88].

Городище і поселення в ур. Церковна гора. Розташоване у південно-східній частині села, за 0,35–0,37 км на південний захід від приміщення Манжеліївської загальноосвітньої школи I-III ст. Займає останець правого корінного берега р. Псєл в ур. Церковна гора, що здіймається на висоту 32 м над рівнем заплави, утворений вигином коліна ріки (абсолютна висота – 100,8 – 101,5 м) та давніми ярами (рис. 18-19).

Обстежувалося О. Б. Супруненок та І. С. Мельниковою 1983 р. [61, с. 4], К. М. Мироненком 1997 р. [39, с. 114].

Займає вкриту незначними підвищеннями поверхню плато останця (колишнього мису) підтрикутної в плані форми розмірами – 150 × 270 м (площа – понад 2 га). Поверхня злегка горбкувата, зі слідами забудови, із незначним підвищенням з північного сходу. Схили значно крутіші з боку долини Псєл,

Рис. 20. Манжелія, с., Церковна гора, ур.
Стела у старому парку В. В. Капніста.
Граніт.

вкриті скупченнями дерев і кущів, задерновані. Залишки оплилих заглибин ям і рештки розібраних споруд поміщицького маєтку В. В. Капніста розташовані з північного боку гори і зайняті заростями дерези та поодиноких дерев. Тут збереглися валуни і сте-

лоподібні плити з граніту та діориту, звезені з околу й навколишніх курганів з метою влаштування малих архітектурних форм у парку поч. ХІХ ст. (рис. 20).

З північно-східного боку останця наявні сліди порослих дерезою фортифікаційних споруд у вигляді валу заввишки 0,6–1,2 м і шириною 2,5–3,0 м та рову завширшки 2,0–3,5 м і глибиною 0,7–1,2 м, котрі краще помітні з боку дороги. Останні охоплюють південно-східну ділянку підвищення, вірогідно, пов'язану з місцезнаходженням городища, звернену у вигляді сегмента кола до річки. Її напівдіаметр становить не більше 130 м. На цій, на сьогодні вкритій лісонасадженнями частині гори (60 × 150 м, площа – близько 0,5 га), знаходяться рештки фундаментів старої Покровської церкви і цвинтаря ХІХ ст., на південь від них – скупчення близько десятка невеликих курганоподібних насипів заввишки 0,5–0,7 м і діаметром 3–5 м. Округлий південно-східний мис-виступ Церковної гори, звернений до коліна Псла, увінчаний порослим чагарниками курганом дещо видовжених пропорцій висотою 1,6 м і розміром 12 × 20 м (абс. висота — 102,2 м). Сліди менш значного обвалування, можливо, Новітнього часу помітні і вздовж схилів останця (рис. 19).

На підвищенні відомі провали підземель. Останні у вигляді ходів спускаються у кількох місцях в бік Псла. Тридцять років

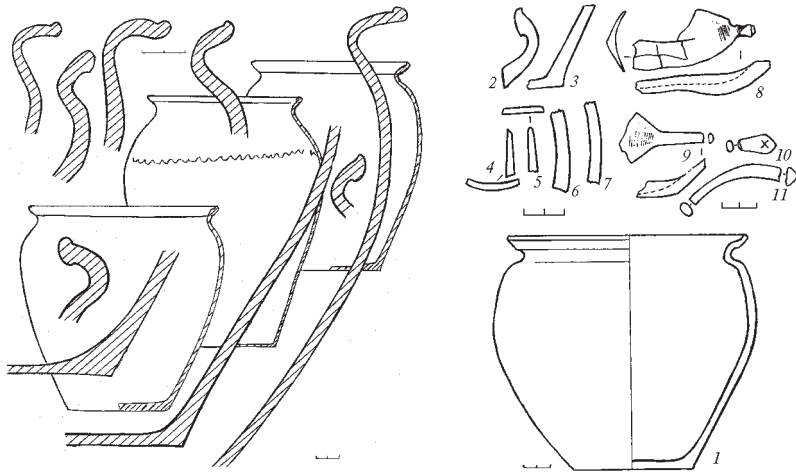

Рис. 21-22. Манжелія, с., Церковна гора, ур. Знахідки 1997 і 1998 рр. (за І. В. Кракало). Крем. ІКМ. *Кераміка, дерево.*

тому на південному схилі, неподалік заглибини стариці, на рівні 0,5 м від сучасної денної поверхні, виявлене скупчення кісток людей невизначеної культурно-хронологічної належності.

У 1997 та 1998 рр. на вершині Церковної гори краєзнавцем Олександром Михайловичем Сусідом виявлені давньоруські знахідки другої половини XI, XII – початку XIII ст. З лісячої нори вилучені зразки гончарної кераміки, а також дерев'яні вироби, фрагменти тканини, обгорілі зернівки пшениці, зразки вовни. Колекція знахідок кінця 1990-х рр. передана до Кременчуцького краєзнавчого музею [27; 28] (рис. 21-22).

Під час обстежень 2014 р. у провалі підземелля Нового часу, поряд з місцем вказаної вище знахідки, відзначена наявність культурних нашарувань козацької і давньоруської епох потужністю 0,7–0,8 м, зачищені рештки останця глинобитної печі і рівень материкового дна підкліту житла заглибшки 1,2 м від сучасної денної поверхні, виявлена виразна добірка уламків гончарного посуду XI – початку XIII ст. (рис. 23), сплюснене біконічне *пряслице* з рожевого пірофілітового сланцю з діаметром отвору 0,8 см (рис. 23: б).

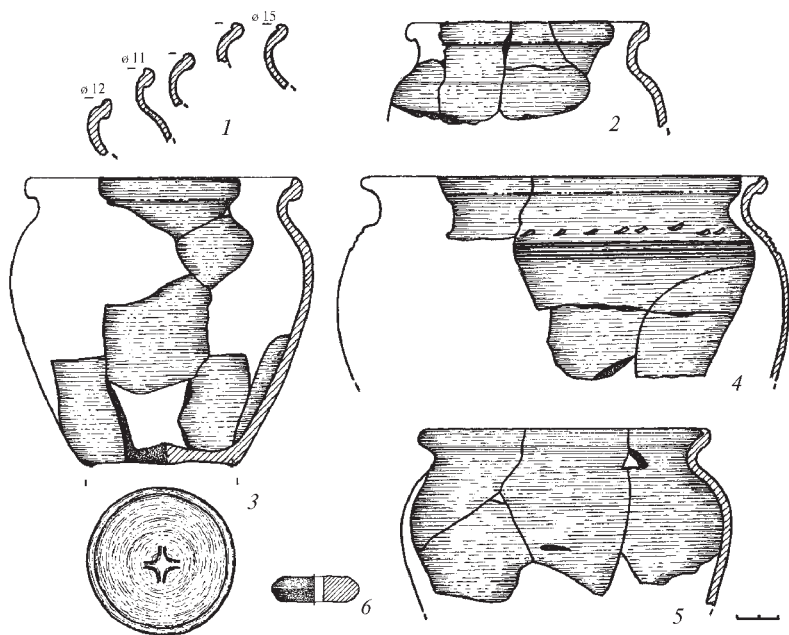

Рис. 23. Манжеля, с., Церковна гора, ур. Знахідки із заповнення житла. 2014 р. 1-5 – кераміка; 6 – пірофілітовий сланець.

Керамічний комплекс із заповнення житла в культурно-хронологічному плані є однорідним і належить до рубежу XI–XII ст. (рис. 23: 1-5). Про це може свідчити оформлення верхніх частин гончарних горщиків з наявністю т. зв. зникаючого «манжету» та овального потовщення вінцевої частини на кінці, з чітко вираженою закраїною під покришку. Всі ці риси є типовими для зазначеного періоду. Серед фрагментів гончарних виробів варто виділити розвал давньоруського горщика з денцем, що має посередині тавро у вигляді прямого хреста та чітко виражений утор (рис. 23: 3). Також у заповненні житла трапилося ще одне біконічне з двома зрізаними основами і дещо менше за розмірами *пряслице* з рожевого пірофілітового сланцю. Невеликі розміри та діаметр отвору 0,8 см дозволяють віднести його до періоду феодалної роздробленості Русі (рис. 24: 1).

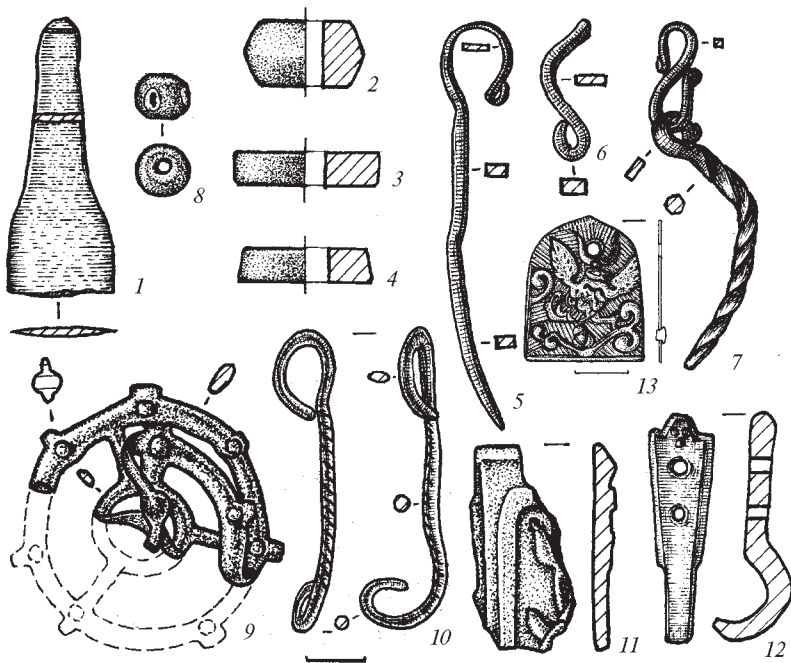

Рис. 24. Манжелія, с., Церковна гора, ур. Знахідки зі схилів останця, майданчика і посаду. Вел.-Кринк. нар. ІКМ.
1, 5-7, 9-12, 13 – бронза; 2 – пірофілітовий сланець; 3-4 – свинець; 8 – скло.

Знахідки вказують на час функціонування житлової споруди у кін. XI – на поч. XII ст. — в період активізації супротиву половцям [85, с. 246].

Підйомні матеріали з майданчика і схилів Церковної гори, що зібрані на протязі останніх двох років місцевими краєзнавцями, знаходяться у Велико-Кринківському народному історико-краєзнавчому музеї Глобинського р-ну. Звісно, тут переважають предмети козацької епохи і рубежу XVIII – XIX ст. Проте, серед них є й давньоруські та післямонгольського часу, а також більш давні.

Зокрема, під південним схилом останця Церковної гори виявлена частина черешкового двосічного бронзового *ножа* з порівняно вузьким лезом, незначно закругленим краєм дещо

розширеного до основи черешка, характерного для ямно-катакомбного часу [32, с. 140, рис. 98: 4] (рис. 24: 1). За класифікацією Л. А. Черних він належить до групи V невеликих ножів з пологими плічками і звуженими до вістря лезами, порівняно короткими черешками [95, с. 61, рис. 8]. Ніж переламаний у давнину, більша частина втрачена.

Із заповнення котловану будівлі (викиди з нори 1997 р.) походить нерівномірно округла вічкова *намистина* з темно-синього прозорого скла з чотирма видовжено-овальними вічками, нанесеними білою непрозорою склопастою, поверх яких вміщені цятки з прозорого червонуватого скла (рис. 24: 8). Висота намистини – 0,6–0,8 см, діаметр – 0,9 см, діаметр каналу отвору – 0,3 см. Знахідки подібних намистин типу 33к, за К. М. Алексеевою, відомі на Полтавщині з розмивів різночасових пам'яток в околицях Градиська, а в Північному Причорномор'ї – з розкопок 1867 р. у Танаїсі. Датування, крім загального віднесення до пізньоскіфського часу, відсутнє [1, с. 62, табл. 15: 69]. Вірогідно, знахідка має відношення до зруйнованого давньоруським чи козацьким будівництвом поховального комплексу на плато Церковної гори. Можливо, таке ж походження й у іншої прикраси пізньоскіфського часу – зігнутого у давнину *шишкуватого* скроневого *кільця* з олов'янистої бронзи, посередині якого вміщене ще одне менше і тонше, що тримається на трьох радіально розташованих стриженьках (рис. 24: 9) на кшталт колесоподібної фібули-броші [12, с. 121, 128].

Давньоруські металеві вироби репрезентовані двома плоскими круглими свинцевими *пряслицями* (рис. 24: 3-4), бронзовими цілою й уламками шпильок для скріплення піл одягу – так званих *голок з кільцями*, з прямокутним і перевитим стрижнями, в т. ч. з S-подібною петлею-гачком (рис. 24: 5–7), відомих за знахідками з культурних нашарувань Полтавського поселення і городища [90, с. 127, 129. рис. 161: 3, 4], у Пооріллі [31, с. 86–87, рис. 2: 2] та на лівобічному узбережжі Дніпра [77, с. 80–81, рис. 102: 1–2]. Virізняється невеликий бронзовий дрововий *гачок-утримувач* скалки, стриженьок якого вкритий з одного боку пасмом паралельних нарізок (рис. 24: 10). Вірогідно, післямонгольський час функціонування поселення на Церковній горі представляє невеликий бронзовий *портупейний*

гачок для кріплення сагайдака з двома вертикально розташованими отворами (рис. 24: 12). До речі, подібний виявлений у складі інвентарю зруйнованого золотоординського поховання біля групи курганів V неподалік с. Солонців Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська, що у лівобережному пониззі Псла, за 25 км від Манжелії [83, с. 216, рис. 2: 5].

На правому березі Псла, навпроти останця Церковної гори, неподалік місця переправи XIX ст., краєзнавцем О. М. Сусідом виявлена доволі цікава знахідка, передана до Велико-Кринківського народного музею, а звідти нещодавно — до Полтавського краєзнавчого. Це — литий бронзовий зі слідами позолоти *наконечник ремня* золотоординського часу (рис. 24: 13) у формі геральдичного щита, з двома вертикально розташованими круглими отворами для кріплення, у верхньому з яких край рівної основи, збереглася коротка заклепка. Висота накладки до ремню — 2,85 см, ширина — 2,35 см, товщина — 0,1 см, діаметр отвору — 0,2 см, довжина заклепки — 0,2 см, її діаметр — 0,18 см.

Злицевого боку деталь поясної гарнітури прикрашена зовсім незвичним для ординських старожитностей регіону візерунком, тло якого складають різнонаправлені зоновані ділянки, вкриті скошеним заглибленим штрихуванням. Основними елементами сюжету є дволистковий пагін зі стилізованими закругленими завитками листочків і зображення птаха з простертими крилами та розкритим дзьобом. Цікава й форма голівки заклепки штифта у вигляді двох овалів, що перетинаються й утворюють трипелюсткову квітку (рис. 24: 13).

За характером зображень, сюжет належать ранньому періоду китайських впливів на загарбників-монголів другої половини XIII — початку XIV ст. Посеред щитка прикраси вміщений птах фенхуан (китайський відповідник феніксу). За пласкою формою і способом кріплення бляшка нагадує деталі поясного набору з поховання 4 Увекського склепу (перша половина XIV ст.), хоча зразки гарнітури з нього мають зовсім інший декор. Птахи є й на пізніших поясних деталях з Сімферопольського скарбу та ін. комплексів [101, с. 335], хоча там містяться зображення пернатих, зовсім не схожих на птаха з бляшки із Манжелії. Цікаво, якщо зображення птаха розмішувалося в

поясному наборі головою донизу, то схожим сюжетом може бути сюжет на нефритовому китайському наборі династії Юань з нью-йоркського Музею мистецтв Метрополітен [див.: <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/1991.483>; консультація канд. іст. наук *О. В. Комара*].

З Церковною горою пов'язані численні перекази про скарби і підземні ходи. Деякі з них записав 1930 р. І. М. Самойловський: «Входи у ходи зараз видно тільки у двох місцях південної сторони гори, ближче до Псла вони попсовані, їх було викладено цеглою, яку недавно розібрали. Висота ходу 2,10 м, ширина 2,30 м. ... У ходах помітно обмазку у 1 см товщини і побілку. Викопані ходи о півгори у лесі та глині. Самовидці оповідають, що у ходах бачили чавунні двері» [53, арк. 7–8, 10–12]. За обстежень 1983 р. на 2–3 м вглиб відкриті два входи до підземель без підсилення стінок цеглою, що могли належали поміщицьким льохам кінця XVIII–XIX ст. (рис. 19: 3). Перекази мешканців села на той час пов'язували підземелля з рештками невеликого скиту козацького часу.

Поодинокі уламки гончарного давньоруського посуду траплялися за обстежень 1983 і 2014 рр. вздовж надсхилля мисоподібних виступів плато навпроти Церковної гори – з боку школи та південніше узвозу, позначаючи ймовірні місця розташування посаду (рис. 19: 2) [85, с. 247]. Зокрема, тут виявлений уламок бронзової литої іконки (рис. 24: 11).

Церковну Гору пов'язують із залишками найдавніших укріплень містечка Манжелії XVII–XVIII ст. [16, с. 239–240; 50, с. 514], що виникло на місці давньоруського укріпленого поселення [5, с. 136; 30, с. 229–230]. Останнє, вірогідно, належало до авангардної лінії захисну кордону зі Степом на правобережжі Псла, зведеної переяславськими князями наприкінці XI ст., та проіснувало ближче до сер. XIII ст. чи навіть пізніше [60, с. 114, 115; 70, с. 11, 12].

Селище І в ур. Рудакова гора. Знаходиться на північно-східній околиці села, за 0,6 км на схід – північний схід від приміщення Манжеліївської загальноосвітньої школи. Займає край дещо похилого, місцями урвистого (з боку долини ріки) мису корінного берега Псла в ур. Рудакова (Рудикова) гора [50, с. 515; 53, арк. 8], що здіймається на висоту 27–31 м над рівнем заплави.

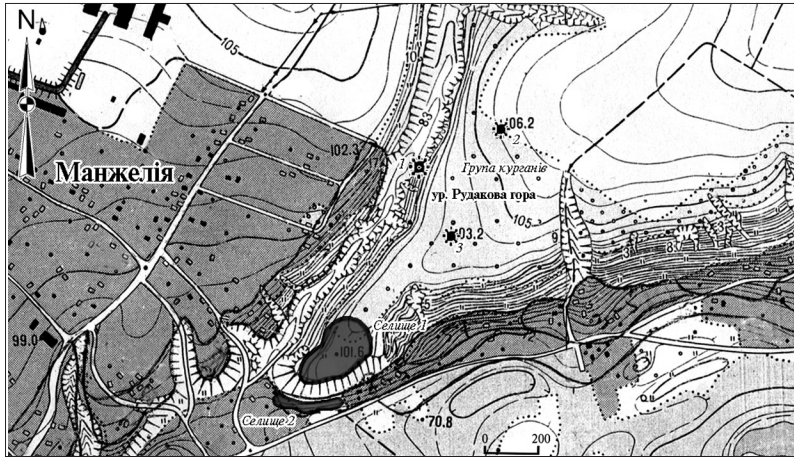

Рис. 25. Манжеля, с., Рудакова гора, ур.
Карта розміщення археологічних об'єктів.

Витягнутий з північного сходу на південний захід майданчик підвищення, близької до овальної форми, має розміри 50-60 × 110 м, площу – понад 0,5 га. Виступаюча у заплаву частина мису (абсолютна висота – 101,6 м), зайнята поселенням, сформована стрімким вигином річища і впадаючим до нього глибоким обводненим яром (рис. 25).

Селище розташоване вздовж південно-західного і південного схилів мису, займаючи смугу завширшки 20–50 м, площу – близько 0,4 га. Територія розорювалася, наразі залужена, край надсхилля задерновані.

Культурні рештки складаються переважно з уламків стінок і донець давньоруського гончарного посуду, з-поміж яких виявлені кілька вінець горщиків XII – початку XIII ст. На поверхні відзначено попелясті плями й скупчення обмазки. Вздовж південного схилу мису трапляються поодинокі уламки гончарного посуду черняхівської культури з шерехатою поверхнею та окремі товстостінні від ліпного великих розмірів, котрі належать висілку сусіднього селища пізньоримського часу або окремим його господарським комплексам, винесеним на підвищення корінного берега [86].

Селище є невеликим давньоруським поселенням у правобережжі ресурсної зони городища на Церковній горі в Манжелії і розташоване за 0,65 км на південний захід від останнього. Місцезнаходження на ньому черняхівських матеріалів збільшує наразі невеликий перелік відомих у басейнах Псла і Ворскли поселенських об'єктів пізньоримського часу з високою топографією.

Селище II в ур. Рудакова гора. Розташоване на північно-східній околиці села, за 0,6 км на схід від приміщення Манжеліївської загальноосвітньої школи. Займає підшову схилу мису правого корінного берега р. Псла в ур. Рудакова гора (рис. 25).

Видовжене зі сходу – північного сходу на захід – південний захід вздовж схилу підвищення мису у вигляді вузької смуги завширшки 15–50 м на довжину близько 200 м. Має орієнтовну площу – дещо більше 0,5 га. Розташоване з боку заплави в основі мису вздовж терасоподібного виступу і його схилу заввишки 2–4 м. Територія здебільшого задернована, частково розорюється під городи.

Культурні залишки представлені нечисленними уламками гончарного черняхівського посуду з шерехатою, масткою і лискованою поверхнями, кількома дрібними фрагментами стінок тарних посудин [87].

Селище може бути частиною більш значного поселенського утворення черняхівської культури, на сьогодні зайнятого забудовою села, і потребує детальніших обстежень.

Група курганів і майдан в ур. Рудакова гора. Знаходиться поблизу північно-східної околиці села, за 0,8–0,9 км на північний схід від приміщення Манжеліївської загальноосвітньої школи. Розташована на розширеній основі урвистого (з боку долини ріки та нагірної частини села) мису правого корінного берега Псла, відомого як ур. Рудакова гора. Займає похилий край плато заввишки 31–34 м над рівнем заплави з боку глибокого обводненого яру (рис. 25).

Відома за розвідками І. М. Самойловського 1930 р. [53, арк. 8–9], оглядалася О. Б. Супруненьком 1983 р. [88, с. 249].

Група у складі трьох значних насипів розміщена компактною скупченням у вигляді трикутника на виступах країв незначних підвищень вздовж мису і схилу яру, на відстані

110–130 м один від одного. Всі насипи вкриті лісосмугами та кущами, насадженими для закріплення схилів, значною мірою задерновані. Польова звітність поч. ХХ ст. зберегла назви курганів – Близниці, Одиниця та Вариводине [53, арк. 9; 58, с. 45]. Найбільший насип – Близниці, розташований над яром з боку села, – є рештками великого майдану округлої в плані форми діаметром близько 54 × 60 м і висотою 2,2–3,6 м. Його оточує кільцевий вал завширшки 5–8 м, в якому влаштована пара широтно розташованих вузьких проходів, а в центрі міститься кругла яма над вибраним заповненням поховання. Два інші насипи – без слідів діяльності селітроварів, мають висоту 2–3 м при діаметрі 25–30 м (абсолютна висота 103,2 та 106,2 м). Обидва зайняті заростями дерев і кущів (рис. 25: гр. кург.: 2–3).

Наявність у складі групи майдану може свідчити про належність цього свого часу кургану по числа поховальних пам'яток доби раннього залізного віку чи, принаймні, його використання для влаштування такого поховання. Інші насипи, що не зруйновані промисловиками козацької епохи, відносяться до числа споруд над захороненнями доби енеоліту – бронзового віку.

Бігани, кол. с. Бігани II – пізньозрубне поселення, що тяжіє до виступу схилу третьої тераси лівобіччя р. Псла, позначене на поверхні знахідками поодиноких уламків ліпного посуду доби пізньої бронзи [52, с. 271; 75, с. 58, 59, 61, рис. 76–77]. Розташоване у південній частині колишнього села в адміністративних межах Бондарівської сільської ради Кременчуцького р-ну, на схилі лівого берега сучасної течії р. Рудьки та бол. Вільного, на схід від відстійників Кременчуцького нафтоперегонного заводу. Поселення займає розорювану під городи площу 50–120 × 450 м, тобто близько 4,5 га, частково зайняту залишками сільської забудови. На схід від нього, за 80–100 м, вершину підвищення тераси увінчує група III у складі 2-х майданів і кургану [79, с. 68]. Абсолютні позначки висоти надсхилля – 67,0–71,0 м, відносна висота берега над рівнем заплави становить 3,0–4,5 м. Східна, більш висока частина поселення (край тераси), знаходиться на території ще існуючих садиб колишнього села, перетворених на дачі мешканцями м. Кременчука. Тов-

Рис. 26. Білани II, південна частина. Розорані житлово-господарські об'єкти. З південного сходу.

щина культурних нашарувань — близько 0,5 м, враховуючи орний шар.

Знахідки на поверхні пам'ятки порівняно нечисленні, переважають керамічні матеріали Нової епохи. Доба пізнього бронзового віку представлена переважно уламками стінок ліпного посуду. Варто виокремити знахідку пряслиця скруглено-циліндричної, з двома зрізаними вершинами, форми, з дещо асиметричними боками та виїмками в основах [75, с. 58, 59, 61, рис. 77]. На тулубі цього виробу розміщений накольчастий орнамент у вигляді замкнутої кільцем піктограми [75, рис. 78].

Після розорювання схилу на південній межі поселення виявлені залишки трьох жител пізньозрубного часу, котрі проступали на тлі ріллі плямами попелястого заповнення видовжених форм, розмірами: житло 1 — 8×16 м, житло 2 — 8×9 м і житло 3 — 9×12 м (рис. 26). Це — рештки частково заглиблених в ґрунт будівель. На «плямах» зібрана доволі виразна добірка ліпної кераміки, відзначена велика кількість рубаних і трошечних кісток свійських тварин.

З-поміж знахідок — уламки ліпного посуду з домішками у тісті піску та жорстви: вінець банкоподібних посудин, подібних горщиків, прикрашених по верху наліпним валиком, верхні частини горщиків з відігнутим краєм і валиковою орнаментациєю, профільованих стінок із заглаженою, шерехатою та лискованою поверхнями, донець горщиків. Є уламки від

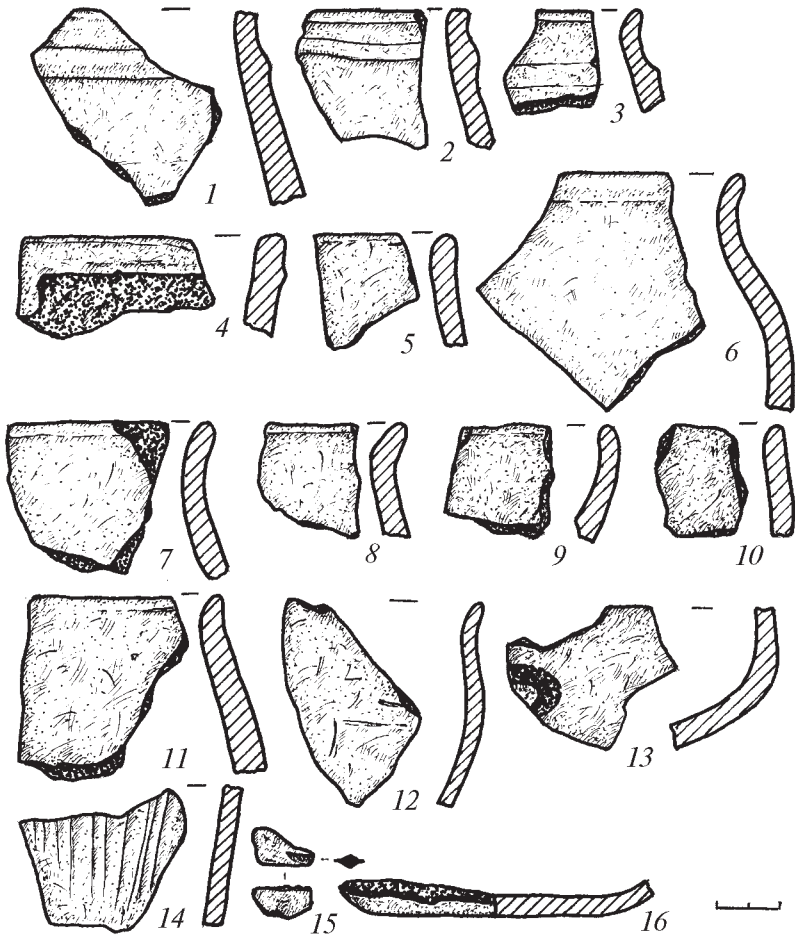

Рис. 27. Білани II. Знахідки.
1-14, 16 – кераміка; 15 – бронза.

столового посуду з лискованою поверхнею та фрагмент вінця ліпного черпака з плавно відігнутих краєм і добре заглаженою поверхнею (рис. 27: 13). З «плями» житла 2 походять уламок ударної (клиноподібної) частини з краєм леза шліфованої сокири-молота, з сірого діориту; розмірами — $8,0 \times 5,1 \times 4,2$ см (рис. 28: 4); фрагмент прив'язного молота напівсферичної

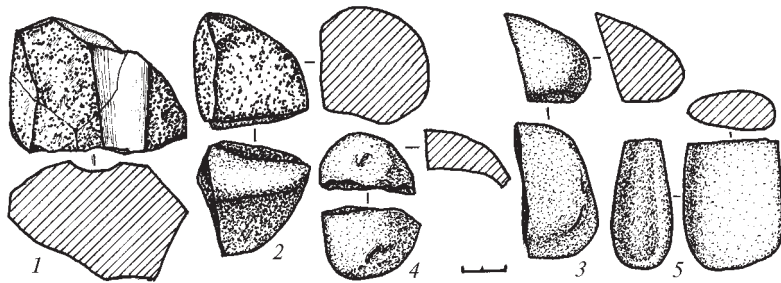

Рис. 28. Білани II. Уламки кам'яних знарядь.

форми з прошліфованим «жолобком» від нижньої частини, призначеної для кріплення на руків'ї, також з діориту, розмірами — $6,2 \times 6,0 \times 5,7$ см, діаметр отвору зверху — 2,5 см (рис. 28: 1); уламок свердленого шліфованого масивного *молота* (сокири-молота-?) з отвором, улаштованим на конус (рис. 28: 2). На рештках житла I виявлені фрагмент бронзової відливки (*виплеску металу* з форми), розміром $2,4 \times 1,0 \times 0,9$ см (рис. 27: 15) та уламок точильного каменю-мантачки видовженої, овальної у перетині форми, виготовленої з дрібнозернистого сірого абразивного пісковика, зі слідами тривалого використання, довжиною — 5,7 см (рис. 28: 5), шириною — 4,3 см і товщиною — $1,6 \times 2,4$ см, а також скол кварциту. Матеріали належать пізньому етапу розвитку місцевого зрубного населення бронзового віку, а виявлені рештки будівель потребують досліджень у ході влаштування Біланівського кар'єру.

Кузьменки, с., ур. Левада. Неподалік насипу № 1 групи курганів II (поряд із сільським кладовищем в ур. Варварівка), в адміністративних межах Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська (друга тераса лівого берега рр. Псел — Дніпро), за 0,33 км на північний захід на околиці села [100, с. 123] у плантажній каналі під насадження кущів виявлена гранітна *зернотерка* прямокутної форми зі скругленими кутами, дещо звуженими до основи, з добре обробленою на горизонтальних площинах поверхнею, слідами використання для шліфування виробів із зовнішнього боку (за прямим призначенням зернотерка не використовувалася). Належить до кола знарядь епохи

бронзи — початкової доби раннього залізного віку. Висота — 5,5–7,5 см; довжина — 39,0 см; ширина — 21,0–23,0 см. Є випадкові сколи, подряпини (рис. 29), сліди від оббивання заготовки.

Комсомольськ, м. Селище Редуті II з матеріалами раннього залізного віку — чорноліської культури [75, с. 125–127, рис. 157, 161: 3–5; 97, с. 64; 99, с. 82–83] розташоване на північно-західній околиці міста, на території Комсомольської міської ради, за 1,2 км на північний схід від залізничної платформи «Редуті» і Редутського гранітного кар'єру, на схід від асфальтованої дороги до садівничого товариства «Вікторія».

Виявлене В. В. Лямкіним 1998 р. [34, с. 60–61, рис. 8: 1–6], 2005 р. обстежувалося В. В. Шерстюком [98, арк. 5–6, рис. 1: 2, 5–6], у 2008 і 2012 рр. — авторами у зв'язку з паспортизацією [76, арк. 41–42, рис. 4: 21, 13: 57, 26]. Здійснене шурфування та зачистки оголень зруйнованих ділянок пам'ятки.

Селище займає невелике підвищення надзаплави неподалік оз. Плоске, розташоване на плато другої тераси лівого берега рр. Псла і Дніпра з відносною висотою 1,0–1,2 м, у західному секторі природно-ландшафтного заказника «Лісові озера», на задернованому овальному у плані останцевому дюнному підвищенні та його схилах над вибалком зі слідами струмка. Площа — 0,23 га (74 × 40) м. Потужність супіщаних огумуснених культурних нашарувань порівняно значна 0,4–0,9 м, місцями — 1,2 м. Зачистками відзначене їх суцільне залягання вздовж схилу пагорба, з переважанням чорноліської ліпної кераміки (ближче до поверхні похованого ґрунту). Знахідки належить кухонній ліпній кераміці чорноліської культури з шерхатою і «рустованою» поверхнею, домішками жорстви,

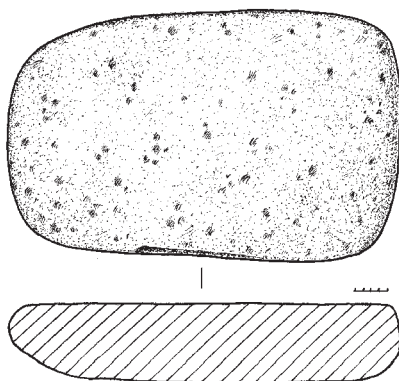

Рис. 29. Кузьменки, с., Левада, ур.
Зернотерка. Граніт.

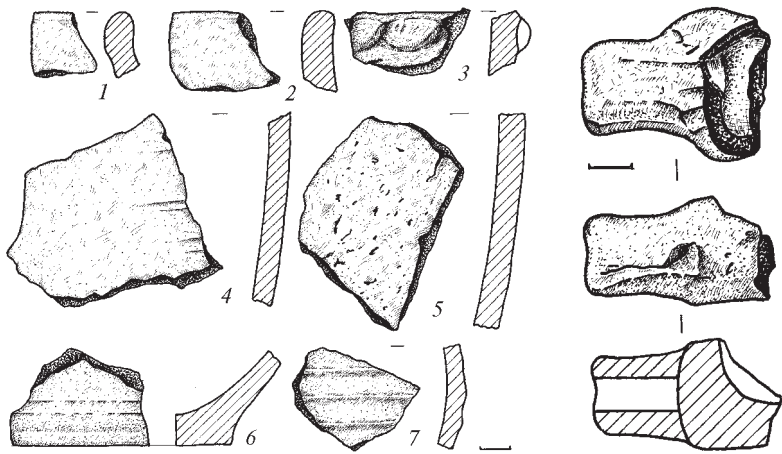

Рис. 30-31. Редути II. Фрагменти ліпного посуду. Лячка. *Кераміка.*

піску та слюди в тісті, а також великій кількості трощених і рубаних кісток свійських тварин.

Невелика добірка знахідок з останнього огляду спричинених смерчем руйнувань (вивернуті з корінням величезні дерева) включала: фрагмент вінця ліпного горщика зі слабо відігнутим краєм та заглаженою поверхнею, кварцитовою жорсткою в тісті (рис. 30: 1); уламок передвінцевої частини тулуба ліпного горщика, прикрашеного наліпним валиком з пальцевими відбитками і крупинками жорстви у масі; фрагменти стінок ліпних горщиків з шерехатою поверхнею та їх донець, в т. ч. із незначним утором; уламки тонкостінної лискованої ліпної столової посудини з широким горизонтально заглаженим канелюром і поверхнею темно-сірого кольору (рис. 30: 7) та вінця ліпного горщика зі слабо відігнутим краєм, з помітним вмістом піску (рис. 30: 2). Вирізняється доволі рідкісна знахідка — фрагмент керамічної *лячки* з фрагментованою чашечкою і цилінд-ричною ручкою з отвором для кріплення на держак, зі слідами від розливання кольорового металу. Довжина — 4,2 см; ширина ложечки — 3,0 см; довжина ручки — 2,0 см; діаметр отвору — 0,6 см; висота — 2,4 см (рис. 31).

Селище належить до числа порівняно тривалих поселень носіїв чорноліської культури XI – IX ст. до н. е., поява яких у Лівобережному Придніпровському терасовому лісостепу була пов'язана з переселенським імпульсом та переміщенням значних груп населення Дніпровського Правобережжя до пониззя Псла, Ворскли й Орелі [51, с. 78–79].

Поворскля

Яр, с., Супрунівська сільська рада Полтавського р-ну (рр. Говтв'янчик – Ворскла – Дніпро), передмістя сучасного м. Полтави. Під час городніх робіт на садибі по вул. Пушкіна, 18, на плато правого високого берега річки Говтв'янчик, на глибині 0,2–0,3 м в основі шару поверхневого чорнозему, трапився уламок кам'яної свердленої шліфованої бойової *сокири*, більш характерної для старожитностей бабинської культури [22, с. 163, рис. 63: 4]. Фрагмент мав старі сколи і був загублений у давнину.

Уламок належить невеликій бойовій свердленій шліфованій сокирі ромбічної форми з виділенням коротким обушком, виготовленій з гранодіориту сірого кольору. Поверхня відшліфована не дуже охайно. Це — обушкова чверть сокири зі сколами, розбитої у давнину. Сокира свердлена зверху на конус. Розміри уламка: довжина — 3,8 см, висота — 4,2 см, ширина — 2,6 см (рис. 32). Є чверть свердленого отвору, діаметр якого реконструюється: вгорі — як 2,1–2,2 см, внизу — 1,4–1,6 см. Наявні кілька давніх сколів на обушку і зверху біля отвору.

Макухівка, с. В окрузі поселення в *ур. Триби* на території Ковалівської сільської ради Полтавського р-ну, що прилягає до охоронної зони пам'ятки доби пізнього неоліту, епохи бронзового та фіналу раннього залізного віків, здійснене обстеження навколишньої території лівобічного узбережжя р. Коломак на південний захід від села, на межі з м. Полтавою (лівий берег рр. Коломак — Ворскла — Дніпро). Поселення розташоване за 0,105 км на північний захід від приміщень колишніх складів вторсировини, 0,35 км на схід від готелю і ресторану «Полтава» в с. Копили Полтавського р-ну (вул. Пушкіна, 1 Г).

Знаходиться на дюнному підвищенні біля південного краю першої тераси правого берега Коломака, висотою 0,8–2,1 м над

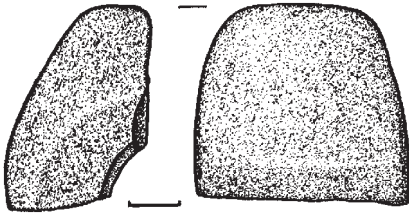

Рис. 32. Яр, с. Пушкіна вул., 18.
Уламок сокири. Гранодіорит.

рівнем заплави (абсолютна висота 83,1 м), край заасфальтованої ділянки старого (до 1960-х рр.) шосе мм. Полтава – Харків [17], у південно-західній частині території сільської ради.

Поселення розміщене на двох вершинах піщаних підвищень розміром 60×100 і 20×50 м та їх задернованих схилах, звернених до заплави Коломака. Загальна площа — 0,7 га. Центральна частина обох дюн зруйнована котлованами розібраних у 1940-і рр. цегляних споруд поміщицької економії, давно зтягнутих піском і задернованих. У нашаруваннях завтовшки 0,3–0,4 м, що залягають з глибини 0,1 м, містяться подрібнені уламки ліпного посуду неоліту ямково-гребінцевої кераміки та ямного часу. На ділянках видувів і в дерновому шарі виявлені фрагменти ліпного посуду бондарихинської культури і скіфського часу (VII – V ст. до н. е.) [3, с. 9; 8, с. 263; 9, с. 26] та пізньозарубинецького посуду кола Картамишевого 2 [29, с. 48–49, рис. 41, 42].

Поселення відкрите М. Я. Рудинським у 1921 р. [71, с. 144], неодноразово оглядалося у 1925–1927 рр. О. К. Тахтаєм [92, с. 287–288], 1940 і на поч. 1950-х рр. Г. О. Сидоренко [58, с. 83, 84; 68, с. 13–15], 1977 р. В. І. Непріною, 1983 р. О. Б. Супрунечком [62, арк. 19, табл. 20: 2-3], обстежувалося і шурфувалося 2003 р. [66, арк. 22, рис. 1: 25; 61]. У літературі фігурує як пам'ятка пізньонеолітичної епохи, енеолітичного й ямного часу, вважається рештками частини селища бондарихинської культури [49, с. 11; 63, с. 50, 52; 64, с. 89–91; 65, с. 16, 22, 33, 38, 41].

На ділянці, що прилягає з півночі до охоронної зони поселення і має кілька піщаних підвищень, підсипаних у зв'язку зі влаштуванням хат та господарських будівель хутора XVIII ст., проведені невеликі розвідкові дослідження. Дюна заввишки 1,2–1,6 м над рівнем околу і розмірами 25×40 м розміщується за 10–15 м від коліна шосе та перерізана з північного заходу на південний схід заглибиною старої стежки (рис. 33: 1). З південного

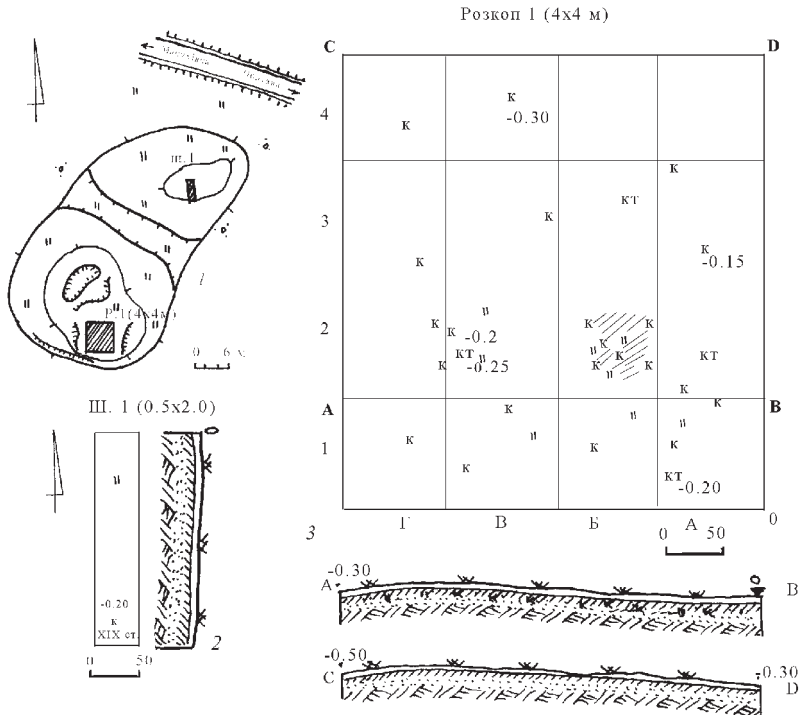

Рис. 33. **Триби, ур.** Дюна на північ від поселення, плани шурфу 1 та розкопу 1. 2013 р.

заходу від останньої містилося підвищення, з котлованом господарської споруди Новітнього часу, де в оголеннях залишався помітним сіро-коричневого кольору супісок – культурний шар. Він зберігся на ділянці 3 × 4 м з південного боку. Нашарування знаходилися під тонким дерном і мали незначну товщину.

Розкоп 1 був розбитий за сторонами світу, виступаючи чимось на зразок розширеного шурфу (4 × 4 м) (рис. 33: 3). Стратиграфічна ситуація, зафіксована тут за двома широтними перетинами А-В і С-Д (рис. 33: 2 *AB* і *CD*), виглядала наступним чином.

Зверху — від «0» до 0,1 м — поверхню дюни вкривав тонкий прошарок дерну — сіро-коричневий супісок з уламками гон-

чарної кераміки кін. XVIII – XIX ст., поміж яких траплялися окремі дрібні фрагменти ліпного посуду фінальної доби бронзового віку. Нижче дерн підстилався сіро-коричневим світлішим супіском — тонким культурним шаром (0,10–0,25 м) з окремими вуглинами і кістками свійських тварин (велика рогата худоба, коза-вівця, кілька зубів коней — визначення *В. Л. Бондаренка*) та містив більш-менш виразні фрагменти ліпної кераміки бондарихинської культури. В основі цього шару, на глибині 0,25–0,30 м, на межі зі світлим палевим піском, трапилося 2 фрагменти ліпного посуду катакомбної культури. Ще пара подібних залягала у перевідкладеному стані вище. З 0,35–0,45 м зазначений пісок переходив у біло-жовтий намитий повенями материковий пісок (до глибини 1,2 м жодних знахідок чи нашарувань не виявлено).

Культурні відкладення на ділянці, здебільшого з південного боку, містили пару розрізаних скупчень уламків ліпного посуду бондарихинської культури, що залягали у кв. 1-2 А-Б та 1-2 В. Тут же відзначена певна кількість вуглин, всі кістки свійських тварин, скол кварциту та, в першому випадку, попелясті домішки на площі не більше 0,7 м² (рис. 33: 3). Решток вогнищ, стовпових ямок чи ін. об'єктів не виявлено.

Отримана добірка речових матеріалів складала три культурно-хронологічні комплекси. Всі вони умовно стратифіковані й ілюструють поетапне використання населенням різних епох поверхні дюни.

Першими на ній з'явилися сліди стійбища носіїв катакомбної культури доби раннього бронзового віку. Представлені вони окремими фрагментами стінок горщиків з дрібногребінцевим загладжуванням зовнішньої поверхні та уламком плаского денця з гребінцевим різнонаправленим загладжуванням із зовні.

Другий етап використання дюни пов'язаний з існуванням на ній окремої оселі у складі селища бондарихинської культури фінальної доби бронзового віку. Його репрезентували більше 50 знахідок.

Керамічний комплекс бондарихинської культури складають уламки ліпних посудин: вінця кухонного горщика тюльпаноподібного профілювання з плавно відігнутих верхом і

Рис. 34. Триби, ур. Розкоп 1. Знахідки. 1-7 – кераміка; 8 – кремень.

загладженою поверхнею, прикрашеного невиразними відтисками нігтя під зрізом та дрібними відбитками підтрикутного вістря кістяного штампугу по шийці (рис. 34: 1); вінця кухонного товстостінного горщика з ледь відігнутим верхом, загладженою поверхнею, декорованого скошеними відтисками тріски під зрізом (рис. 34: 2); короткого вінця кухонного товстостінного горщика з трохи потовщеним відігнутим верхом, загладженою поверхнею (рис. 34: 3); стінки горщика з підтрикутною ямкою і загладженою поверхнею (рис. 34: 5); стінки корчаги з горизонтальною прокресленою лінією і добре загладженою (до лискування) поверхнею. Вирізняється уламок прямого вінця тонкостінного ліпного кубка з потоншеним зрізом і ледь профільованим тулубом (рис. 34: 4).

Превалюючими є неорнаментовані фрагменти стінок ліпних горщиків із загладженою зовнішньою, а в одному випадку

Рис. 35. Триби, ур.
Розкоп 1. Уламок
ліпленого виробу.

— гребінцево заглаженою внутрішньою поверхнями, їх плоских денець без та з утором (рис. 34: 6-7). З-поміж знахідок є кілька, претендуючих на своєрідну «індивідуальність». Це — уламок ліпного конусоподібного виробу з плоскою поверхнею основи, можливо, й частина статуетки (рис. 35), а також фрагмент комбінованого знаряддя на пластині сіро-коричневого напівпрозорого кременю зі скобелевою виямкою і підтесуванням ударного бугорка на звороті (рис. 34: 8).

Останнім етапом заселення дюни було існування на ній господи хутора фіналу козацької — початку Нової доби. Ці матеріали репрезентовані уламками гончарного посуду: стінок морених горщиків без орнаментациї, також неорнаментованих стінок сіро- та рожевоглиняних посудин і фрагментом білоголиняного полумиска .

Під час шурфування північно-східної частини дюни, де культурні нашарування виклинювалися (рис. 33: 1, 2), у дерні виявлена частина плічка мореного гончарного горщика, вкритого відбитками сітчастого штампу.

Таким чином, обстеження решток дюнного підвищення дозволили встановити епізодичне заселення округи поселення Триби за фінальної доби раннього бронзового віку та в кінці епохи бронзи — як частини території селища бондарихинської культури, а також під час заселення заворсклянських теренів за козацької епохи, коли на пагорбі в ур. Триби з'явилася у XVIII ст. одна з економій кн. Кочубеїв.

Копили, с., ур. Острів. В околицях Полтави на острові, утвореному нижче впадіння р. Коломака течіями останнього і р. Ворскли, нижче автодорожного мосту, за 0,53 м на захід від околиці села Терешківської сільської ради Полтавського р-ну, виявлені культурні нашарування неолітичної стоянки. Вони залягають у підводній північній частині острова на ділянці близько 10 м. Це шар світло-сірого піску з культурними решт-

ками завтовшки 0,10–0,15 м, на глибині близько 4 м від рівня сучасної поверхні, перекритий піщаними намивами із затопленими деревами. Із залученням аквалангістів виявлені крупні фрагменти ліпних посудин, що переважно належать керамічному комплексу киево-черкаської культури дніпро-донецької неолітичної спільноти.

Серед них – фрагменти вінця і стінки великого, злегка опуклоболого ліпного *гостроденного горщика* з манжетоподібним профільованим комірцем і загостреним відведеним краєм (рис. 36: 1). Посудина декорована відбитками тонкого гребінцевого штаму: із зовнішнього боку вінця – рясними скошеними вправо, нижче – горизонтальними ялинковими композиціями, зверненими в той же бік. Вінце підкрелене горизонтальним рядом наколів, що утворюють зі зворотного боку перлинні виступи. Тісто сіро-чорного кольору, зі значною домішкою рослинності і дрібним піском. Реконструйований діаметр горщика – 34,5 см.

Інші фрагменти належать ще одній ліпній *посудині* подібної форми, проте менших розмірів. Її верх мав манжетоподібне потовщення без профілювання краю, схожу орнаментацию, нанесену відбитками п'ятизубого штаму, рядок ямкових наколів під манжетом, що зі зворотного боку утворював невеликі «перлини», незначно стянуту до середини верхню частину тулуба, коричнево-сіре ангобування поверхні (рис. 36: 2). Один з уламків зберіг конічну свердлину – залишки реставрації. Тісто сіро-чорного кольору, з домішками волокон рослинності, помітним вмістом піску. Реконструйований діаметр горщика – 32 см.

3-поміж знахідок наявний також уламок ліпного горщика неоліту ямково-гребінцевої кераміки (рис. 36: 3). Він належить тонкостінній посудині з орнаментацию у вигляді суцільного пасма відступаючих наколів, між якими залишена тонка горизонтальна смуга без орнаментування. Тісто сірого кольору, з домішками дрібного піску, поверхня затерта до лискування [89, с. 14: рис.].

Разом із керамікою з відслонень вийняті кістки свійських тварин – уламок остистого відростку хребця дорослого і

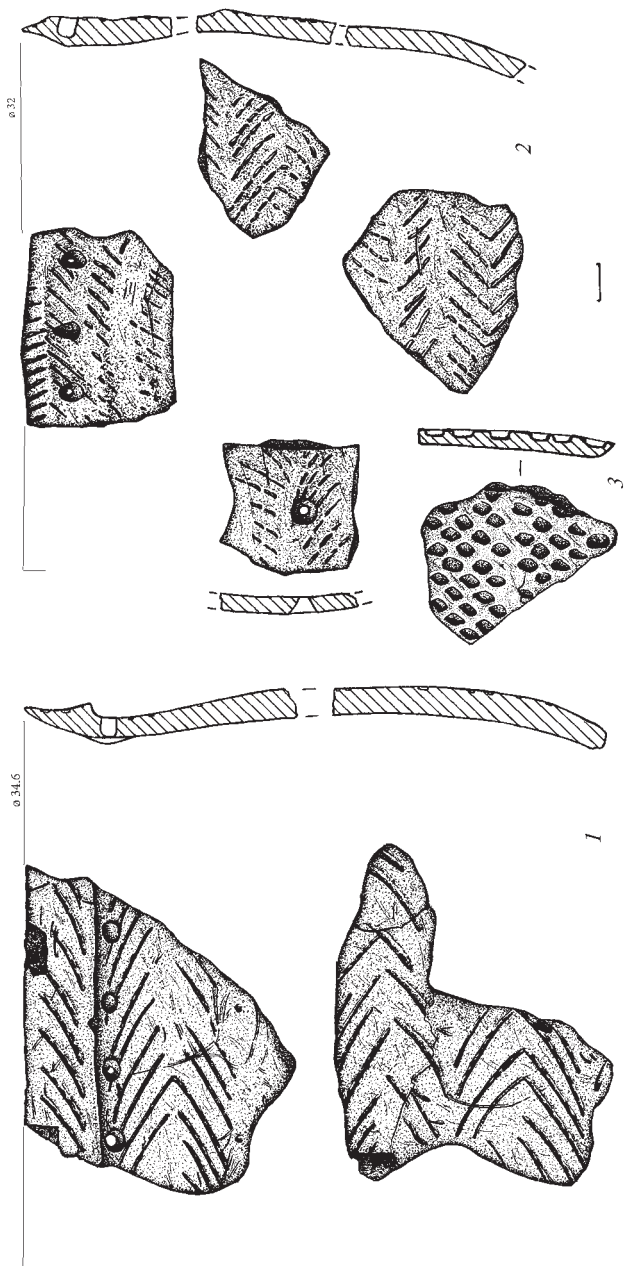

Рис. 36. Копили, с., Острів, ур. Фрагменти неолітичного посуду.

п'яткова кістка молодої особини биків свійських (визначення канд. іст. наук *О. П. Журавльова*).

Стоянка має перспективу на подальші дослідження. До речі, одним з авторів 1981 р. у гирлі струмка Чорного виявлені матеріали неоліту ямково-гребінцевої кераміки, а 1997 р. на пляжі у Герівці (Климівці) знайдені фрагменти посуду дніпро-донецької культури. Обидві походять з місцезнаходжень, розташованих навпроти острова. Також відомі знахідки неолітичної кераміки під час забудови на південно-західній околиці Терешків [3, с. 13, 14] і розмиті річкою культурні нашарування стоянки доби неоліту нижче за течією ріки, за півтораєта метрів від дамби шлюзу і колишньої Нижньомлинської ГЕС [58, с. 83; 65, с. 12].

Микільське, с., Микілька сільська рада Полтавського р-ну (лівий берег рр. Ворскла – Дніпро). Поряд із селом, за 0,8 км на північ, на другій надзаплавній терасі лівого берега місцевим жителем виявлений черешковий бронзовий *ніж* з двосічним гостролистим лезом плаского лінзо-подібного перетину, ледь виділеною віською в основі черешка неврюрою та слідами заточування (рис. 37). Знахідка була випадково втраченою у давнину, мала сліди вигинів і численні зазубрини, вкрита благородною патиною.

Довжина – 16,1 см, ширина леза – 3,1 см, товщина леза – 0,2–0,3 см, довжина черешка – 3,8 см, перетин черешка – 0,2–0,3 × 0,7–0,8 см [84, с. 225, рис. 1: 1].

Ніж має відношення до старожитностей зрубних племен доби пізнього бронзового віку [32, с. 159, рис. 98], хоча прямі аналогії йому, принаймні, в межах Полтавщини нам невідомі.

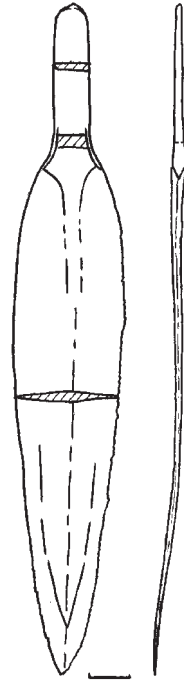

Рис. 37.
Микільське, с.
Ніж. Бронза.

Лівий берег Дніпра

Під час проведення науково-рятивних досліджень кургану на північній околиці колишнього с. Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького р-ну та огляду прилеглих ділянок спорудження обвідного каналу ТОВ «Єривівський ГЗК», обстежене місцезнаходження Ємці II у межах колишнього села. Останнє розташовувалося на мису другої тераси, свого часу посеред сільської забудови, на горі на захід від кол. садиби гр. М. Г. Базавлука (вул. Шевченка, 200). Тут 2003 р. виявлена патинувана пластина з кременю мезолітичного типу [69, с. 27, рис. 17; 72, рис. 17].

Під час зачисток площ, вкритих рештками життєдіяльності села, на них збиралися підйомні матеріали, частина з яких усе ж мала археологічне походження.

Зокрема, масивна *пластина* сірого кременю з біло-молочною патиною, сколота з двоплощадкового нуклеуса, з численними забитостями на одному з боків. Вона мала вигляд виробу пізньомезолітичного часу. Довжина — 4,9 см, ширина 1,5–2,3 см (рис. 38: 1). Тут же виявлений *уламок знаряддя* на відщепі сірого кременю, з ділянкою кірки та біло-сірою (сріблястою) патиною, з рештками смужки сплющуючої ретуші на робочому краї. Розміри — 0,9–1,3 × 2,2 см (рис. 38: 2). Ці два предмети, вірогідно, мають зв'язок з життєдіяльністю мешканців кукрецької стоянки «Комсомольська» поблизу с. Солонці (Підлужне), розташованої за 1,5 км на північний захід вздовж заглибини з Ємцівським болотом (кол. оз. Пожарня) обабіч Єривівського кар'єру залізистих кварцитів [67, с. 43; 74, с. 347–348].

Був знайний також фрагмент плічка коричневоглиняної, злегка рифленої середньовічної амфори, з домішками шамоту у щільній пористій масі (рис. 38: 3). Крім того, на ділянці оголень над заплавою Ємцівського болота, практично навпроти дослідженого кургану [81; 82], на поверхні виявлена патинувана мідна монета.

Це — *пул* Золотої Орди, карбований у м. Сарай в кінці правління хана Тохтамиша (визначення доцента ПДПУ ім. В. Г. Короленка Л. М. Булави). Збереглися сліди написів. Діа-

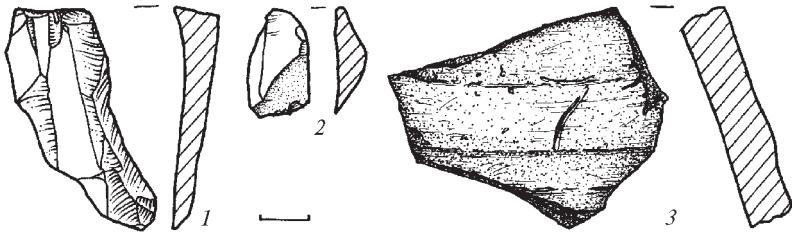

Рис. 38. Ємці II. Знахідки. 1, 2 – кремень; 3 – кераміка.

метр — 1,7 × 1,8 см, маса — 2,01 г, співвідношення вісей за годинниковим циферблатом — 2 (рис. 39).

На лицевому і зворотному боках — рештки легенди арабською мовою, на аверсі весь текст не зберігся, тільки читається її частина (в укр. перекладі): «... нехай триває (його правління)». Цікаво,

що на монеті містилося ім'я хана, хоча більшість пулів анонімні, з написом «Чекан міста Сарай». Пул карбований у кінці правління Тохтамиша, тобто, у першій половині 1390-х рр. Подібна знахідка у межах області і на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, як здається, трапилася вперше.

Монета вкрита патиною, зображення потерті. Знахідка може бути пов'язана з місцезаходженням стійбища ординських кочівників кінця XIII ст. край кургану чи проляганням поруч ділянки стародавнього торгового шляху на підвищеннях вздовж лівобічної заплави Псла.

На місцезнаходженні в *ур. Павлівка II* — місці різночасового поселення ряду епох та розташування стійбищ воловецьких і золотоординських кочівників, що знаходиться за 0,45 км на південний схід від сучасного с. **Келеберди** Кременчуцького р-ну, над кол. гирлом Сухого Кобелячка [77, с. 75, 79-82], виявлено кілька знахідок.

Рис. 39. Ємці, с. Пул м. Сарай часу правління Тохтамиша. 1390-ті рр. Мідь.

Рис. 40. Павлівка II, ур.
Знахідки. Бронза.

Першою з них був витий суцільний подвійний перстень з рештками сканої перевиті, з потовщеним масивним зовнішнім і вузьким та пошкодженим зламом внутрішнім боком (рис. 40: 2). Типово давньоруська прикраса XII – XIII ст. виго-

товлена з бронзи (з наявністю в її вмісті домішок срібла). Скручені в потоншений бік дротини і вите плетіння сплавлені. На прикрасі помітні потертості і невеликі злами.

Діаметр персня – $1,7 \times 2,1$ см, ширина потовщеної «витої» частини – 0,7 см, її товщина – 0,35 см; діаметр отвору – 1,2 см; ширина шинки зі звуженого боку – 0,3 см, її товщина – 0,09 см.

Подібні персні добре відомі за старожитностями Новгороду XII ст. [57, с. 123, 125, рис. 45: 12]. На Правобережжі Дніпра вони виявлені у Григорівці на Канівщині [48, с. 92–93, рис. 47: 8] та в ряді ін. місць. Більше поширення мали у Прибалтиці, Фінляндії і Скандинавії, де також належали до кола старожитностей XII–XIII ст. [45, с. 253, 254; 102, Табл. XL: 2, Lk. 355]. Серед прикрас жемайтів є найближчі відповідники [56, с. 436, 437, табл. CXVII: 1; CXVIII: 13], проте останні, швидше, були прототипами місцевих наддніпрянських виробів.

Другою знахідкою виявився уламок зовнішнього краю невеликого дзеркала, діаметром понад 8 см, відділу Б II, за Г. О. Федоровим-Давидовим [94, с. 78–79, рис. 13: Б II]. Він належав тонкому (0,08 см) виробу з ідеально відполірованою зовнішньою поверхнею, що з внутрішнього боку орнаментований по краю двома невисокими концентричними валиками. Розміри уламка – $1,2 \times 1,3$ см. Люстерко виготовлене з олов'янистої бронзи, вкрите патиною чорного кольору (рис. 40: 1).

Усі придніпровські знахідки передані на постійне зберігання до Комсомольського історико-краєзнавчого музею.

Таким чином, наслідком розвідок співробітників Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України впродовж 2012–2014 рр. стало відкриття чималої групи поселенських і

поховальних пам'яток різного часу – від епох мезоліту-неоліту до козацької доби у Посуллі, басейнах Псла і Ворскли та на узбережжі Дніпра, інформація про які, разом із атрибутами отриманих знахідок, наведена у цій публікації та буде корисна дослідникам ряду епох Дніпровського Лівобережжя.

Література

1. **Алексеева Е. М.** Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. С. Долгоруков]. – М.: Наука, 1975. – 94 с., 19 табл. – (САИ, вып. Г 1-12).
2. **Артамонова О. А.** Могильник Саркела – Белой Вежи / О. А. Артамонова // Тр. Волго-Донской экспедиции : т. III / АН СССР, Ин-т археол., Лен. отделение. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 9–215. – (МИА, № 109).
3. Археологические памятники территории г. Полтава и окрестностей: Каталог / Авт. Супруненко А. Б.; ПКМ; ПОО УООПИК. – Полтава : РИО Облстатуправления, 1988. – 24 с.
4. **Берестнев С. И.** Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.) / С. И. Берестнев; НАНУ, Ин-т археол.; [отв. ред. Я. П. Гершкович]. – Харьков : ПФ Ахмет, 2001. – 264 с.
5. **Білоусько О. А.** Середньовічна історія Полтавщини (V – перша половина XVI ст.): Підручн. для 7 кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко; Полтав. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти ім. М. В. Остроградського. – Полтава : Оріяна, 2004. – 200 с.
6. **Братченко С. Н.** Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы: (Периодизация и хронология памятников) / С. Н. Братченко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Д. Я. Телегин]. – К. : Наукова думка, 1976. – 248 с.
7. **Братченко С. Н.** Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної Європи / С. Н. Братченко // Археологія. – К. : Наукова думка, 1989. – № 4. – С. 70–81.
8. **Гавриш П. А.** Археологические памятники г. Полтавы и окрестностей / П. А. Гавриш, А. Б. Супруненко // АО 1986 г.: ежегодн. / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. П. Шилов] – М.: Наука, 1988. – С. 263.
9. **Гольник Л. В.** О разведках в Поворсклье / Гольник Л. В. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Перв.] Обл. науч.-практ. семинар. 22 – 23 января 1988 г.: тез. докл. и сообщ. / ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Онипко М. Д., Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава, 1988. – С. 25–26.
10. **Губар В. М.** Про відновлення садиби В. І. Вернадського на Бутовій горі / Губар В. М., Іщенко Ж. І. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число 3. – С. 132–136.
11. **Даркевич В. П.** Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве / В. П. Даркевич // СА. – М., 1961. – № 4. – С. 91–102.

12. **Дашевская О. Д.** Поздние скифы в Крыму / О. Д. Дашевская ; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. А. И. Мелюкова]. – М. : Наука, 1991. – 142 с. – (САИ, вып. Д 1-7).
13. Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Оржицький район / УК ПОДА; ПКМ; ЦОДПА; [упорядн., відп. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава : АСМІ, 2015. – *У видавництві*.
14. З листування з Володимиром Вернадським [В. М. Щербаківського] / Публ. та прим. Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1995. – Число 4. – С. 178–183.
15. **Иванов В. А.** Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII – XIV вв.) / Иванов В. А., Кригер В. А.; АН СССР, Ин-т археол. – М. : Наука, 1988. – 264 с.
16. Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. Полтавська область / АН УРСР; [ред. кол. тома: Буланій І. Т. (гол. редкол.), Бевзо О. А., Білий П. Х. та ін.]. – К. : Гол. ред. «УРЕ», 1967. – 1028 с.
17. Карта: М-36-94-А-в. – Рассошеницы. – М 1: 25 000. – Сост. местн. на 1984 г. – М. : ГУГК, 1990.
18. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области // АА / ИА АН Украины; Дон. ОКМ; [гл. ред. Колесник А. В., ред. кол.: Дегерменджи С. М., Дубовская О. Р., Подобед В. А. и др.]. – Донецк, 1993. – № 1 – 236 с.
19. **Кирпичников А. Н.** Древнерусское оружие. Вып. 2 : Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. / А. Н. Кирпичников; АН СССР, Ин-т археол., Лен. отделение. – М. – Л. : Наука, 1966. – 146 с. – (САИ, вып. Е 1–36).
20. **Кирпичников А. Н.** Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XIII вв. / А. Н. Кирпичников. – М. : Наука, 1973. – 112 с., 24 с. ил. – (САИ, вып. Е 1–36).
21. **Кирпичников А. Н.** Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С. 298–363. – (Археология СССР с древн. времен до средневековья в 20 т.).
22. **Клочко В. И.** Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р.Х.) / В. И. Клочко; НДІ пам'яток охор. досліджень. – К., 2006. – 336 с.
23. **Коваленко В. П.** Торговля / В. П. Коваленко // Село Київської Русі (за матеріалами Південноруських земель); НАНУ, Ін-т археол.; [ред. кол.: О. П. Моця (відп. ред.), А. В. Петраускас, А. П. Томашевський]. – К. : Шлях, 2003. – С. 150–155.
24. **Коваленко В. П.** «Свої погани» чернігівських князів / В. П. Коваленко, Ю. М. Ситий // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. : зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; Коростен. філ. Житом. ОКМ; [ред. кол. : Звіздецький Б. А., Моця О. П. (гол. ред.), Москаленко В. В. та ін.]. – К. : Корвін Пресс. 2004. – С. 121–138.
25. **Колчин Б. А.** Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси / Б. А. Колчин; АН СССР, Ин-т археол. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1953. – 257 с. – (МИА, № 32).

26. **Корневский С. Н.** О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы / С. Н. Корневский // СА. — М. : Наука, 1976. — № 4. — С. 16–31.
27. **Кракало І. В.** Нові знахідки з Манжелії / Кракало І. В. // АЛЛУ.— Полтава : Археологія, 1999. — № 2 (6). — С. 45–46.
28. **Кракало І. В.** Давньоруські знахідки з Манжелії / Кракало І. В. // ПАЗ — 1999 : зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.].— Полтава : Археологія, 1999. — С. 297–300.
29. **Кулатова І. М.** Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Р. В. Терпиловський; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К. — Полтава : Археологія, 2005. — 100, 2 с.
30. **Кулатова І. М.** Давньоруські старожитності Кременчуцького Подніпров'я / І. М. Кулатова, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст., присвяч. пам'яті В. В. Седова / Переясл.-Хм. ДПУ ім. Г. Сковороди. — Переяслав-Хмельницький : Різографіка, 2005. — Вип. 16. — С. 228–234.
31. **Кулатова І. М.** Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // СЛП — 2013: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. — К. — Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. — С. 82–105.
32. **Куштан Д. П.** Південь лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи / Д. П. Куштан. — Донецьк : Донбас, 2013. — 232 с. — (АА, № 29).
33. **Луговий Р. С.** Неукріплені поселення скіфського часу Середнього та Нижнього Посулля / Луговий Р. С., Верещака В. М. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2006. — № 2 (20). — С. 68–72.
34. **Лямкін В.В.** Повідомлення про знахідки передскіфського (кіммерійського) часу / Лямкін В. В. // Свічадо Подніпров'я: краєзн. альманах / Комс. ІКМ; [ред. кол.: Слівіна М. Ю. (гол. ред.), Стахів Т. А., Стахів М. П. та ін.]. — Кременчук: Християнська зоря, 2006. — Кн. II. — С. 60–61.
35. **Ляпушкин И. И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. М. И. Артамонов]. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — 382 с. — (МИА, № 104).
36. **Макаров Н. А.** Кемский некрополь в Северном Белозерье / Н. А. Макаров, А. С. Беляков // КСИА. — М., 1989. — Вып. 198. — С. 75–83.
37. **Макаров Н. А.** Древнерусские амулеты-топорики / Н. А. Макаров // РА. — М., 1992. — № 2. — С. 41–56.
38. **Медведев А. Ф.** Ручное метательное оружие (луки, стрелы, самострел) VIII – XIV вв. / А. Ф. Медведев; АН СССР, Ин-т археол. — М. : Наука, 1966. — 182 с. — (САИ, вып. Е 1–36.).
39. **Мироненко К. М.** Розвідки в південній окрузі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі / Мироненко К. М. // АБУ 1997–1998 рр.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [під ред. Д. Н. Козака, Н. О. Гаврилюк]. — К., 1998. — С. 113–114.

40. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы; РАН, Ин-т археол.; Курск. гос. обл. муз. археол. – Курск, 1996. – 160 с.
41. **Моргунов Ю. Ю.** Сампсониев Остров: Пограничная крепость на Посульской окраине Южной Руси в XI – XIII веках; РАН, Ин-т археол.; [отв. ред. А. М. Обломский]. – М. : Наука, 2003. – 187 с., 16 с. вкл.
42. **Моргунов Ю. Ю.** Летописный город Снепород и его округа X – XIII вв.; РАН, Ин-т археол.; [отв. ред. А. В. Чернецов]. – СПб. : Филолог. факультет, 2012. – 252 с.
43. **Моргунов Ю. Ю.** Новые находки на городище летописного Снепорода / Моргунов Ю. Ю., Сидоренко А. В. // Моргунов Ю. Ю. Летописный город Снепород и его округа X – XIII вв.. – СПб. : Филолог. факультет, 2012. – Прилож. 7. – С. 246–250.
44. **Моця О.** Давньоруський Чернігів / Олександр Моця, Андрій Казаков; НАНУ, Ін-т археол.; [відп. ред. Г. Ю. Івакін] . – К. : Стародавній світ, 2011. – 316 с., 32 с. кол. вкл.
45. **Недошивина Н. Г.** Перстни / Н. Г. Недошивина // Очерки из истории русской деревни X – XIII вв. // Тр. ГИМ. – М., 1967. – Вып. 43.
46. **Падалка Л. В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и м-лы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.
47. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Е. Л. Гороховский, И. Н. Кулатова, Л. Н. Луговая, Ю. Ю. Моргунов, А. Б. Супруненко; ПКМ; [ред. кол. : М. Д. Онипко, И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко]. – Полтава, 1985. – 56 с.
48. **Петрашенко В. А.** Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В. А. Петрашенко; НАНУ, Ін-т археол.; [отв. ред. А. П. Моця]. – К., 2005. – 264 с., кол. вкл.
49. Полтава: Историчний нарис / [ред. кол.: Г. П. Білоус, В. А. Войналович, О. П. Єрмак та ін.; наук. ред. О. Б. Супруненко та ін.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1999. – 280 с., 24 с. кол. вкл.
50. Полтавщина: Енциклопедичний довідник: [ред. кол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – К: Українська енциклопедія, 1992. – 1024 с.
51. **Ромашко В. А.** Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины (XII – X вв. до н. э.) / В. А. Ромашко; Дн. ГУ. – Днепропетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1995. – 92 с.
52. **Ромашко В. А.** Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко; Дн. НУ им. О. Гончара; НАНУ, Ін-т археол.; [отв. ред. Я. П. Гершкович]. – К. : КНТ, 2013. – 592 с.
53. **Самойловський І. М.** Звіт за археологічні розвідки року 1930 / І. М. Самойловський; ПДІКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – № 327. – 13 арк.
54. **Самоквасов Д. Я.** Атлас гочевских древностей / Д. Я. Самоквасов. – М., 1915. – 40 с., табл.

55. Село Київської Русі (за матеріалами Південноруських земель) / НАНУ, Ін-т археол.; [ред. кол.: О. П. Моця (відп. ред.), А. В. Петраускас, А. П. Томашевський]. — К. : Шлях, 2003. — 232 с.
56. **Седов В. В.** Латышские племена / В. В. Седов // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1987. — С. 354–486. — (Археология СССР с древн. времен до средневековья в 20 т.).
57. **Седова М. В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XV вв.) / М. В. Седова; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Колчин]. — М. : Наука, 1981. — 196 с., 1 с. вкл.
58. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР; УТОПІК; [ред. кол.: Д. Я. Телегін (відп. ред.), Г. Т. Ковпаненко, М. П. Кучера]. — К. : Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти.
59. **Сидоренко О. В.** Знахідка золотоординського дзеркала під Лубнами / Сидоренко О. В., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2005. — № 1-2 (19-20). — С. 155.
60. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М. та ін.; ІА НАНУ; ЦОДПА; Крем. КМ; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. — Полтава – Кременчук : Археологія, 2004. — 160 с., 4 кол. вкл.
61. **Супруненко О.** Курган в Манжелії / Олександр Супруненко // Зоря комунізму. — м. Глобине Полтавської обл. — 1983. — 15 жовтня. — № 123. — С. 4.
62. **Супруненко А. Б.** Отчёт о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. / Супруненко А. Б.; ПКМ; ПОО УООПИК // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1983/63. — Спр. 20969 – 20970. — 99 арк., 61 табл.; НА ПКМ. — Спр. 03-207/1-5, доп. — 99, 29 арк., 61 табл. іл.
63. **Супруненко О. Б.** Археологічні пам'ятки пониззя р. Коломак / Супруненко О. Б. // АЗ ПКМ: зб. наук. пр. / ПКМ; [ред. кол.: І. М. Кулатова, В. О. Мокляк; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С. 40–55.
64. **Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології в межах Полтави / О. Б. Супруненко // Добромисл. — Полтава, 1993. — № 2 (3). — С. 88–94.
65. **Супруненко О. Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. — Полтава : Археологія, 1998. — 157 с.
66. **Супруненко О. Б.** Звіт про розвідки на території м. Полтави і в Полтавському районі Полтавської області у 2003 році з підготовки археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури» / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 2003/141; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 379. — 73 арк.
67. **Супруненко О. Б.** Мезолітична стоянка «Комсомольська» поблизу с. Підлужжя на Кременчуччині / Супруненко О. Б., Гавриленко І. М., Кулатова І. М., Лямкін В. В., Мироненко К. М. // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002–1/2003. — С. 43–45.

68. **Супруненко О. Б.** Галина Сидоренко та археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею у середині ХХ ст. / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. ст. 2001–2003 рр.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Лобурець В. Є., Мокляк В. О. та ін.]. — Полтава: Дивосвіт, 2004. — [Кн. 1]. — С. 10–33.
69. **Супруненко О. Б.** Старожитності околиць Комсомольська / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2004. — № 1-2 (15-16). — С. 5–45.
70. **Супруненко О. Б.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. — К. — Полтава : Археологія, 2004. — 84 с.
71. **Супруненко О. Б.** Археологічні розвідки у м. Полтава та Полтавському районі / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2005. — № 1-2 (17-18). — С. 132–147.
72. **Супруненко О. Б.** Старожитності околиць Комсомольська / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Артем'єв А. В., Маєвська С. В.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. — Вид. 2-е, доп. — К. — Полтава : Техсервіс, Археологія, 2005. — 140 с., 1 вкл. — (Старожитності околиць Комсомольська, част. I).
73. **Супруненко О. Б.** Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного / Супруненко О. Б., Артем'єв А. В., Маєвська С. В.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. Кулатова І. М.]. — К. — Полтава: Археологія, 2005. — 80, 2 с. — (Старожитності околиць Комсомольська, част. II).
74. **Супруненко О. Б.** Розвідки на території будівництва металургійного комбінату «Ворскла — сталь» у пониззі Псла / О. Б. Супруненко, І. М. Гавриленко, І. М. Кулатова // АДУ 2004–2005 рр.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [відп. ред. Н. О. Гаврилюк]. — К. — Запоріжжя : Дике Поле, 2006. — Вип. 8. — С. 346–348.
75. **Супруненко О. Б.** Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. Козак Д. Н.]. — К. — Полтава: Техсервіс, ВЦ «Археологія», 2006. — 146 с.
76. **Супруненко О. Б.** Звіт про археологічні обстеження на території Комсомольської міської ради Полтавської області в 2008 р. (з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури») / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 2008/98; НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 540. — 186 арк.
77. **Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ІА НАН України; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К. — Полтава : Дивосвіт, 2009. — 104 с. — (Старожитності околиць Комсомольська, част. VII).
78. **Супруненко О.** Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві р. Сула навпроти Лубен / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеє-

- знавство, охорона пам'яток / ПКМ; [редкол. : Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – Кн. VII. – С. 131–184.
79. **Супруненко О. Б.** Рештки копильні XIX ст. в Біланах у пониззі Псла / О. Б. Супруненко // СЛП – 2013: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 67–81.
80. **Супруненко О. Б.** В. І. Вернадський та археологія Полтавщини // Сумська старовина. – Суми, 2013. – № XL. – С. 109–114.
81. **Супруненко О. Б.** Звіт про дослідження кургану у кол. с. Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького р-ну Полтавської обл. у 2014 р. / Супруненко О. Б.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 732. – 89 арк.
82. **Супруненко О. Б.** Курган з пониззя Псла / Супруненко О. Б. // Музейний вісник: наук.-теорет. щорічн. / Запорізьк. ОКМ. – Запоріжжя: ТОВ «ПУВК», 2014. – № 14. – С. 90–105.
83. **Супруненко О. Б.** Кургани поблизу с. Солониці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко // АДУ – 2013: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. – К. : Дивосвіт, 2014. – С. 215–216.
84. **Супруненко О. Б.** Деякі знахідки з Полтавщини / О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко // АДУ – 2013: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. – К. : Дивосвіт, 2014. – С. 224–225.
85. **Супруненко О. Б.** Городище і поселення (XII – XIII ст.), нашарування містечка Манжелія козацької епохи (XVII – XVIII ст.) / О. Б. Супруненко, Є. Є. Пономаренко // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Глобинський район / УК ПОДА; ПКМ; ЦОДПА; [упорядн., відп. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава : АСМІ, 2014. – С. 245–248.
86. **Супруненко О. Б.** Селище I, черняхівська культура (IV – поч. V ст.), давньоруський час (XII – XIII ст.) [с. Манжелія, ур. Рудакова гора] / О. Б. Супруненко, Є. Є. Пономаренко // Там само. – С. 248–249.
87. **Супруненко О. Б.** Селище II, черняхівська культура (IV – поч. V ст.) [с. Манжелія] / О. Б. Супруненко, Є. Є. Пономаренко // Там само. – С. 249.
88. **Супруненко О. Б.** Курганний могильник, майдан, енеоліт, бронзовий та ранній залізний віки (IV – I тис. до н. е.), козацька доба (XVII ст.) [с. Манжелія, ур. Рудакова гора] / О. Б. Супруненко, Є. Є. Пономаренко // Там само. – С. 249–250.
89. **Супруненко О. Б.** Неолітична стоянка з дна Ворскли / О. Б. Супруненко // Край. – м. Полтава. – 2015. – Лютий. – № 130 (136). – С. 13–14.
90. **Супруненко О. Б.** Дослідження літописної Лтави: Іванова гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – Частина перша. – 180 с., XII кол. вкл. – (Дослідження літописної Лтави, кн. 5).

91. **Супруненко О. Б.** Знахідка унікальної підвіски-сокирки у Посуллі / О. Б. Супруненко // Старожитності Степового Подніпров'я і Криму: зб. наук. пр. / Запорізьк. НУ; [ред. кол.: Г. М. Тошев (гол. ред.) та ін.]. — Запоріжжя: Видавель Олег Філюк, 2015. — Т. XVIII. — С. 198–200.
92. **Т[ахтаї] А.** Археологічна робота Музею 1926–27 р./ А. Т[ахтаї] // Збірник, присвячений 35-річчю Музею: зб. наук. пр. / Полтав. держ. музей ім. В. Г. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. — Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. — Т. I. — С. 283–289.
93. **Тітков О. В.** Розвідки у Лубенському Посуллі / Тітков О. В., Сидоренко О. В. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2001. — № 1 (8). — С. 93–101.
94. **Фёдоров-Давыдов Г. А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники / Г. А. Фёдоров-Давыдов; МГУ им. М. В. Ломоносова. — М. : Изд-во МГУ, 1966. — 275 с.
95. **Черных Л. А.** Бронзовые ножи из памятников ямной КИО Украины (классификация по выборке предметов – предварительные итоги) // Проблеми гірничої археології: (Мат-ли VII-го міжнар. Картамиського польового археологічного семінару) с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської області, 15–16 липня 2008 р. / Донбас. ДТУ; Воронез. ДУ; Донбас. відділ. Східноукр. філії ІА НАНУ; [наук. ред. Ю. М. Бровендер]. — Алчевськ, 2009. — С. 43–77.
96. **Шекун О. В.** Давньоруське поселення Ліскове / О. В. Шекун, О. М. Веремейчик; НАНУ, Ін-т археол.; Черн. ДПУ ім. Т. Г. Шевченка; Черн. ОІМ ім. В. В. Тарновського; [відп. ред. В. П. Коваленко]. — Чернігів : Деснян. правда, 1999. — 184 с.
97. **Шерстюк В. В.** Археологічні пам'ятки західної околиці м. Комсомольськ / Шерстюк В. В., Лямкін В. В. // Свічадо Подніпров'я: краєзн. альманах / Комс. ІКМ; [ред. кол.: Слівіна М. Ю. (гол. ред.), Стахів Т. А., Стахів М. П. та ін.]. — Кременчук: Християнська зоря, 2006. — Кн. II. — С. 64–66.
98. **Шерстюк В. В.** Звіт про обстеження трас комунікацій ТОВ «Ворскла Сталь» на території Комсомольської міськради Полтавської області в 2007 р. / Шерстюк В. В.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. — Фе. — Спр. 464. — 48 арк.
99. **Шерстюк В. В.** Редути II — селище / В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада / УК ПОДА; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.]. — К. — Полтава: Полтав. літератор, 2008. — С. 82–83. — № 56.
100. **Шерстюк В. В.** Курганна група II [с. Кузьменки] // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.]. — К. — Полтава : Полтав. літератор, 2008. — С. 123–124. — № 118.
101. **Крамаровский М.** Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды / Марк Крамаровский; ГЭ. — СПб.: Славия, 2001. — 364 с.
102. **Selirand J.** Eestlaste matmiskombed varafeodaalasete suhete tärkamise perioodil / J. Selirand. — Tallin, 1974. — 168 s., LXI Tahv.

А. Б. Супруненко, А. В. Сидоренко, Е. Е. Пономаренко

О некоторых памятниках и новых находках с территории Полтавщины

Резюме

Публикуются сведения об открытых в 2012–2014 гг. новых памятниках археологии в Посулье, нижнем течении Псла и Ворсклы, а также на левом берегу Днепра в Полтавской области. Анализируются находки времени неолита, бронзового века, скифской, древнерусской и казацкой эпох. В частности, приводятся описания городища на Церковной горе в с. Манжелия Глобинского района, древнерусских селищ в окрестностях с. Биевцы Лубенского района, округах летописных «городов» Лукомля и Снепорода в Нижнем Посулье, поселений позднего бронзового – раннего железного века Беланы II и Редуты II у г. Комсомольск, остатков неолитической стоянки в ур. Остров у с. Копылы возле Полтавы, некоторых случайных находок, поступивших в музейные собрания Полтавщины.

Ключевые слова: Левобережье Днепра, Псёл, Поворсклье, Сула, Лукомль, Снепород, Биевцы, Беланы, Колодная, Копылы, Лукомье, неолит, бронзовый век, Древняя Русь, золотоордынское время, городище, находки, поселения, стоянка.

A.B. Suprunenko, A.V. Sidorenko, E.E. Ponomarenko

Some archaeological resource and new finds from the territory of Poltava region

Summary

It is published information about new archaeological resource investigated in 2012 - 2014 years in Posullia, the lower reaches of Vorskla and Psel, and on the left bank of the Dnipro in the Poltava region. Analyzed the findings of the Neolithic time, the Bronze Age, Scythian, Kievan Rus' and Cossack epoch. Also gives a description of a new settlement on the Church Hill in village Manzheliya Globinskiy district, ancient settlements around village Bievtsy Lubny district, neighborhood of chronicles «cities» Lukoml' Sneporid in Lower Posullia, the settlements of the Late Bronze – Early Iron Age Bielany II and Redoubts II near Komsomolsk, remnants of Neolithic station near urochishche Ostriv near Kopyly, nearby Poltava, some accidental finds which arrived in Poltava museum collections.

Keywords: Left bank of the Dnipro, Psel, Povorsklyya, Sula Lukoml', Snepoid, Bievtsy, Bilany Kolodna, Kopyly, Lukom'e, Neolith, Bronze Age, Kievan Rus', the Golden Horde period, hillfort, finds, settlements, station.

ХРЕСТ-ЕНКОЛПІОН З с. ПРОЦЕНКИ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ ДНІПРА

*Про давньоруський хрест-складень з Глобинського району
Полтавської обл.*

Ключові слова: Давня Русь, Дніпро, Проценки, метало-пластика, хрест-енколпійон.

Нещодавно збірка Велико-Кринківського народного історико-краєзнавчого музею Глобинського району на Полтавщині поповнилася новим експонатом. Це давньоруський хрест-складень, виявлений поблизу с. Проценки Святилівської сільської ради Глобинського р-ну [ВКНІКМ, інв. № 6377]. Знахідку передав до музею краєзнавець-глобинчанин, учасник АТО, командир підрозділу полку «Азов» Р. В. Бодаква, який виявив хрест на задернованій (свого часу розорюваній) ділянці лук, за 5 км на північний захід від села, на мисоподібному видовженому підвищенні високої тераси правого берега р. Крива Рудка (абс. висота 79,0 м), неподалік від узбережжя Кременчуцького водосховища. Місце знахідки витвору давньоруського художнього ремесла було позначене окремими уламками гончарного посуду, виробами із заліза та бронзи невизначеної культурної належності, кістками людей і тварин. Його планується обстежити упродовж 2015 р.

Так чи інакше, але виявлений складень заслуговує на увагу дослідників як новий і доволі виразний зразок давньоруської металопластики. Знахідки подібних пам'яток становлення і поширення християнства, культурного розвитку та зростання самосвідомості середньодніпровського населення Русі зазвичай оприлюднюються друком і картографуються. Цій меті має слугувати і запропонована читачеві публікація.

Бронзовий хрест-енколпійон виявлений у складеному і досить окисленому стані, вкритий тонкою щільною кіркою поверхневої корозії з плямами окислення заліза від вісі кріп-

лення стулоч до оголів'я. Між щільно складеними стулками, скріпленими внизу залізною заклепкою, відзначені сліди зотлілої тканини – освяченої чи святої реліквії. Після очищення і попередньої реставрації хрест зайняв місце у розділі експозиції музею про минуле краю за доби Давньої Русі.

Стулки хреста-складня відлиті у дво-, а його оголів'я – у трискладовій формах тривалого часу використання. Від того частина зображень на них втратила чіткі контури рельєфу і деталі, випуклості написів тощо. Типові форми чотирикінцевого хреста доповнені круглими на горизонтальних і дещо витягнутими у вигляді овалів на вертикальних кінцях рельєфними медальйонами, невеликими виступами в їх основах та внизу стулоч. Стулки виробу мають додаткові елементи кріплення: лицева – кругле вушко зверху з круглим отвором для закріплення на вісі під оголів'ям; зворотня – два вушчі вушка з меншими круглими отворами, влаштованими з цією ж метою. Оголів'ям є реберчасто-згладжена видовжена пустотіла намистина, з валиковими потовщеннями по краях та широким отвором для шнурка, знизу вона доповнена двома видовженими вушками-зацепами з круглими отворами, що охоплювали вушко лицевої стулки (кол. вкл. II: 1). Зворотній бік стулоч має незначні виступи типу бортика, помітні ближче до середхрестя, що у стуленому стані утворюють вільний простір в 1 мм. Саме на цьому місці помітні сліди накіпелих відбитків тканини, вірогідно, складеної у дві смужки хрестиком (кол. вкл. II: 3).

Сюжет хреста доволі типовий для більшої частини подібних витворів давньоруської металопластики. На лицевій стулці – вкрай стилізована, з мінімумом деталей, постать Богоматері з ладонями перед грудьми, архангелами Михайлом і Гавриїлом по краях, святими Петром зверху та Василем знизу. Всі вони зображені в канонічних позах й оточені скругленими бортиками рельєфних медальйонів. Рештки написів чи, принаймні, їх сліди відсутні (кол. вкл. II: 1, 2).

Зворотня стулка по центру містить Розп'яття, де під руками Христа вміщені великі літери «ІС ХС». Круглі медальйони на кінцях навколо займають зображення предстоячих – Богоматері, Іоана Богослова, святих Миколая і Григорія.

В обох нижніх частинах на медальйонах основи хреста містяться круглі наскрізні отвори діаметром 3 мм, в яких збереглися частини шлямпок залізної стрижневої заклепки.

Висота стулок з елементами кріплення до оголів'я – 7,2 см, ширина – 4,8 см, їх товщина – 0,3 см. Діаметр оголів'я – 0,9 см, його довжина – 1,3 см. У зібраному стані складень має висоту – 8,5 см при товщині релікварію – 0,7 см (кол. вкл. II: 1-2).

Іконографія обох стулок у цілому є стандартною для подібних давньоруських старожитностей, проте, рельєфні фігури надто пласкі, рельєф неглибокий, зі втратою чітких обрисів. Літери за зворотній стулці біля Розп'яття лише вгадуються за наявними виступами.

Більш якісні відповідники (вірніше, прототипи) проценківського хреста відомі у складі групи VII, типу 1, варіанту 3 з підваріантами, за Г. Ф. Корзухіною та Г. О. Песковою, і мали поширення на просторах Русі, а частіше у Подніпров'ї. Проте деякі знахідки подібних складнів виявлені навіть у Карачаєво-Черкесії [1, с. 212–214]. Знахідка з Глобинського р-ну відрізняється від них меншою глибиною рельєфу малюнку, втратою більш давньої «монументальності» зображень.

Складень належить до групи VII киеворуських хрестів-енколпіїнів «з дрібними рельєфними зображеннями», більшість релікваріїв з якої відліті наприкінці XII – на початку XIII ст. [1, с. 32]. Як здається, видовженіші форми медальйонів вертикальних кінців хреста і гірша якість художнього виконання вказують на пізніший час виготовлення складня – першу чверть XIII ст.

Залишаючи остаточні атрибуційні побудови фахівцям, усе ж констатуємо випадок виявлення хреста-енколпіїону у передстеповій частині Лівобережної лісостепової Дніпровської тераси в межах Глобинського р-ну на Полтавщині, між Сулою і Пслон, на прибережній дніпровській території, котра свого часу контролювалася переяславськими князями [2, с. 232].

Література

1. Корзухина Г. Ф. Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова; РАН, ИИМК. – СПб. : Петербург. Востоковедение, 2003. – 432 с. – (Тр., т. VII. – Archaeologica Petropolitana, XIV).

2. **Кулатова І. М.** Давньоруські старожитності Кременчуцького Подніпров'я / І. М. Кулатова, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст., присвяч. пам'яті В. В. Седова / Переяслав-Хмельн. ДПУ ім. Г. Сковороди. — Переяслав-Хмельницький: ПЦ «Різографіка», 2005. — Вип. 16. — С. 228–234.

Е. Е. Пономаренко

Крест-энколпион из с. Проценки на Левобережье Днепра

Резюме

О находке древнерусского бронзового креста-складня у с. Проценки Глобинского района Полтавской области на берегу Кременчугского водохранилища, представляющей позднюю группу изделий-реликвариев начала XIII вв.

Ключевые слова: Древняя Русь, Днепр, Проценки, металло-пластика, крест-энколпион.

Ye. Ye. Ponomarenko

**Reliquaries Cross from Village Protsenky
on the Left Bank of the Dnipro**

Summary

Published Kievan Rus' bronze cross from village Protsenky Globinsky district, Poltava region on the shores of the Kremenchug reservoir. This cross is represented a late product group of reliquaries beginning XIII centuries.

Key words: Kievan Rus', Dnipro, Protsenky, metallplastic, reliquaries cross.

СТУЛКА ДАВНЬОРУСЬКОГО ХРЕСТА-ЕНКОЛПІОНУ З КОТЕЛЬВИ НА ПОЛТАВЩИНІ

*Про знахідку стулки давньоруського хреста-складня першої
половини XIII ст. у Середньому Поворсклі.*

Ключові слова: Котельва, Поворскля, Полтавщина,
енколпiон, давньоруський час.

Навесні 2015 р. до наукових фондів Історико-культурного заповідника «Більськ», під час благодійної акції «Тисяча реліквій – одна історія», передано унікальний для теренів Полтавщини і Котелевщини культовий християнський предмет та яскраву пам'ятку давньоруської металопластики – зворотню стулку бронзового хреста-енколпiона першої половини XIII ст. [Фонди ІКЗ «Більськ», КВ 703, А 414].

Знахідка виявлена у травні 2015 р. на городі по вул. Матросова жителем сmt Котельви А. С. Підгорним і передана ним до наукових фондів заповідника (кол. вкл. III: 1). Вона знайдена в орному шарі, на глибині близько 0,2 м від рівня сучасної денної поверхні, на невеликому мису з південно-західного боку сучасного селища. Мис виступає у заплаву ближче до краю вододільного пасма дюн рр. Котельви і Ворскли, у межах правобіччя першої з річок і загального масиву другої тераси лівого берега Ворскли. Ця ділянка краю тераси (висота 4–5 м над рівнем заплави) за доби раннього залізного віку була зайнята поселенням скіфської доби з матеріалами VII – IV ст. до н. е., що простирається на 300–400 м від автодороги обласного значення з асфальтованим покриттям Котельва – Більськ (О 1710132) у меридіональному напрямку і займає західну й південно-західну околиці селища, до перехрестя вул. Матросова й Островського. Вздовж схилів тераси у смузі городів (50–70 м) та в основі підвищення виявлені численні уламки ліпного посуду скіфської епохи, фрагменти виробів з кварциту

й граніту, а також гончарна сіроглиняна кераміка кінця XVII – початку XVIII ст. передмість Котельви Гетьманської епохи. Жодних матеріалів давньоруського часу на відстані 200–300 м від місця знахідки виявлено не було. Зауважимо, що за 1,5 км на північний захід розташовані рештки різночасового поселення від доби неоліту до післямонгольського часу Котельва 1 в ур. Рубіжне [3, с. 94, мал. 1: 4; 13, с. 12; 7, с. 85–86; 8, с. 14], на якому відомі знахідки давньоруської кераміки XII – початку XIII та другої половини XIII – XIV ст., а на південний схід нижче за течією р. Ворскли відкриті рештки ще одного давньоруського селища Млинки 5, де трапилося кілька фрагментів гончарного давньоруського посуду [3, с. 95].

Знахідка є частиною пустотілого нагрудного двостулкового хреста-релікварія (енколпіона), що належав представнику світської або церковної влади, дружиннику, монаху чи заможному паломнику. В середині між двома стулками вміщувалася свята реліквія – найчастіше «предмет, що був тісно наблизений або співвіднесений з мощами» на кшталт «олії Животворящого дерева зі святих місць Христа» [1, с. 270], частинки освяченої просфори тощо.

Стулка хреста-складня збереглася досить добре. Вона була випадково загубленою частиною предмету особистого благочестя і вособленням належності та єднання віруючого з давньоруською церквою. Разом із тим, цей аксесуар середньовічного вбрання мав суто захисну й охоронну функцію, закладену вже у самій символиці хреста, а завдяки вміщеним у ньому святим мошам створював для власника умови особливої благодаті відповідно до уявлень про чудотворну силу, пов'язану з їх культом [12, с. 5].

Зворотна стулка належить добре відомому типу пізніх київських чотирикінцевих енкалпійонів, має так зване біконічне оголів'я. Рельєф зображень порівняно високий, контури і деталі чіткі. У центрі в хрестоподібному картуші з короткими раменами розміщене поясне зображення Богоматері Оранти з піднятими догори долонями, на кінцях – чотири символи євангелістів – уверху Тілець, зліва Лев, справа Орел, внизу Ангел.

Поєднання цих символів – тетраморф – крилата істота з чотирма обличчями, яка прийшла у видінні до пророка Єзекі-

іля. Пізніше, в Одкровенні Іаона Богослова, зображення представлене у вигляді чотирьох апокаліптичних істот, які є охоронцями чотирьох кутів Трону Господнього і Чотирьох сторін раю. З часом термін «тетраморф» став використовуватися в описі іконографії Чотирьох євангелістів, які, згідно блаженному Ієроніму (IV ст. н. е.), ототожнювалися з цими символами: Матвій – в образі ангела, Марк – лева, Лука – тільця та Іоанн – орла. Істоти зображаються крилатими і кожна тримає Євангеліє. Це визначення прийняте і сучасною церквою. До того ж, кожен із Чотирьох євангелістів є одним з елементів втілення Господа: Матвій – повітря, Марк – вогню, Іоанн – води, Лука – землі [14, с. 8–9].

Крім того, у різний час наводилися й інші тлумачення тетраморфу. Єфрем Сірин (IV ст.) та Григорій Великий (VI ст.) розглядали їх як символи самого Христа: при народженні – людина, під час смерті – бик (жертвоприношення), після воскресіння – лев, за вознесіння – орел. Герман Константинопольський (VIII ст.) вбачав у символах євангелістів діяння Сина Божого на землі: «Перше, подібне леву, представляє Його силу, царську владу. Друге, подібне Тільцю, знаменує Його священницький чин. Трете, з людським обличчям, вочевидь зображає пришестя Його як людини. А четверте, подібно орлу, що летить, вказує на дар через Святого Духа» [14, с. 9].

Зовні зображення обрамлені тонким рівним рельєфним бортиком. Внизу знаходиться просвердлений круглий отвір для скріплення стулок. Поверхня вкрита позолотою (с. 1 обкл., кол. вкл. III: 1).

Зворотний бік злегка вирівняний після відливання, контури країв виступу вмістилища релікварію заповіровані (кол. вкл. III: 3).

Стулка має розміри: загальну висоту – 7,9 см, висоту хреста безпосередньо – 7,3 см, ширину – 5,7 см, діаметр просвердленого отвору внизу – 0,25 см, висоту зовнішнього бортика – 0,15–0,20 см, висоту виступів зі зворотного боку – 0,25–0,30 см (кол. вкл. III: 1). Більш детальні обміри наведено на окремому фотознімку (кол. вкл. III: 2).

Хрести-енколпіони, що поширились з Візантії на територію Київської Русі разом із християнством, за формами і характе-

ром зображень мали тривалу еволюцію впродовж кінця X–XIV ст. Кращі зразки подібної продукції виготовлялися у Києві. Котелевський взірець належить невеликому складаному нагрудному хресту грецьких пропорцій. Його верхня (лицева) стулка, вірогідно, мала рельєфне зображення етимасії (Престолу уготованого) в центрі. На бічних кінцях – погрудні рельєфні зображення святих (Богоматір та Іоан Богослов), повернутих до центру. Зверху і знизу розміщувалися поясне та погрудне зображення святих – «Благословляючого Спасителя» та святого Миколая [6, с. 216].

Такі енкалпіони виділені Г. О. Песковою до складу групи VII, типу 3, варіанту 1 і розглядаються як продукція столичних майстрів першої половини (першої третини) XIII ст. [6, с. 32]. Хрести цього типу і варіанту зображень добре відомі за музейними збірками Києва, Любліна, Москви і Санкт-Петербурга, представлені документованими знахідками з Бесарабії, с. Городища на Хмельниччині, Замкової гори у Києві та Ржищева, Княжої гори на Черкащині, с. Райків на Житомирщині, з території сходу Польщі та ін. [4, табл. XXII: 4–5; 6, с. 216–218; 15, табл. IV: 52–53; 16, табл. XXIII: 266 – 267]. Найближчі відповідники виявлені під час розкопок Галича у Крилосі, зокрема, Я.І. Пастернаком на «Золотому тоці» 1939–1941 рр. [6, с. 216, VII.3.1/4, табл. 144; 11, с. 31, рис.].

Отже, котелевська знахідка витвору давньоруської металопластики поглиблює уявлення щодо поширення цієї групи енкалпіонів на схід від Дніпра, позначених виявленням у кінці XIX ст. І. А. Зарецьким ще однієї стулки більш пізнішого хреста на лівобіччі р. Коломак у Поворсклі [9, с. 33, фото: 1; 13, с. 22, рис. 20]. Зауважимо також, що 1939 р. на території Котельви (на південній її околиці) був знайдений ще один хрест-енкалпіон XIV ст. [2, с. 172], що зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї.

З новими знахідками існуватиме можливість постановки питання про належність таких випадково втрачених речей не тільки учасникам локальних конфліктів на південно-східній степовій межі давньоруських земель у першій половині XIII ст., а й імовірній належності подібних знахідок до вбрання давньоруських воїнів з війська Великого князя Литовського Вітовта

за горезвісної «битви народів» на Ворсклі 1399 р., що цілком могла відбуватися на терасах лівобережжя Ворскли між рр. Котелевкою і Мерлою південніше Котельви [5; 10].

Література

1. **Беляев Л. А.** Христианские древности. Введение в сравнительное изучение / Л. А. Беляев. – СПб., 1998. – 360 с.
2. **Білоусько О. А.** Середньовічна історія Полтавщини (VI – перша пол. XVI ст. н. е.): Підручн. для 7-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. – Полтава : Оріяна, 2004. – 200 с.: 450 іл., VIII вкл. карт і схем.
3. **Гавриленко І. М.** Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 93–95.
4. **Гончаров В. К.** Райковецьке городище / В. К. Гончаров. – К. : Вид-во АН УРСР, 1950. – 219 с.
5. **Івакін Г. Ю.** Київ та бива на Ворсклі 1399 р. / Івакін Г. Ю. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 121–123.
6. **Корзухина Г. Ф.** Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реликварии X – XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова; РАН, ИИМК. – СПб. : Петербург. Востоковедение, 2003. – 432 с. – (Труды, т. VII. – Archaeologica Petropolitana, XIV).
7. **Коротя О. В.** Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / О. В. Коротя, О. В. Кравченко, В. В. Приймак та ін. // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]. – К. – Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 83–93.
8. **Кулатова І. М.** Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА. – К. – Полтава : Археологія, 2005. – 100, 2 с.
9. **Малоперещепинське диво** / Зарецький І. А., Кулатова І. М., Приймак О. В., Супруненко О. Б. / ЦОДПА; [упорядн. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: ТОВ «АСМІ» 2013. – 104 с.
10. **Мокляк В. О.** Документальні свідчення XVI – XVII ст. про події на річці Ворсклі 1399 року / Мокляк В. О. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 123–125.
11. **Пастернак Я.** Перші розкопки на «Золотому Тоці» у Крилосі / Ярослав Пастернак // Сьогодні і минуле: зб. ст. – Львів, 1939. – Вип. 1. – С. 5–15.
12. **Пескова А. А.** Предисловие / А. А. Пескова // Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реликварии X – XIII вв. / РАН, ИИМК. – СПб. : Петербург. Востоковедение, 2003. – С. 5–7.

13. **Супруненко О. Б.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. — К. — Полтава : Археологія, 2004. — 84 с.
14. **Фёдоров Ю. А.** Образ Креста. История и символика православных нагрудных крестов / Ю. А. Фёдоров. — СПб., 2000. — 29 с.
15. **Ханенко Б.И.** и **В.Н.** Древности русские: Кресты и образки. — К., 1899. — Вып. I. — 36 с., XXXVI табл.
16. **Ханенко Б.И.** и **В.Н.** Древности русские: Кресты и образки. — К., 1900. — Вып. II. — 64 с., LX табл.

О. Н. Шапорда, А. Б. Супруненко

Створка древнерусского креста-энколпиона из Котельвы на Полтавщине

Резюме

Публикуется выявленная недавно на левобережье Ворсклы в пгт Котельва Котелевского района створка бронзового позолоченого древнерусского креста-реликвария первой половины XIII в.

Ключевые слова: Котельва, Поворсклье, Полтавщина, древнерусское время, энколпион.

O. M. Shaporda, A. B. Suprunenko

Leaf of Kiev Rus reliquary cross from Kotelva Poltava

Summary

Published recently revealed leaf gilded bronze Kievan Rus' reliquary cross of the first half of the XIII century. It was found on the left bank of the Vorskla in the village Kotelva of Kotelevsky district.

Keywords: Kotelva, Povorskliia, Poltava, Kievan Rus' time, reliquary cross.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЗОЛОТОЇ ОРДИ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

*Про початок, особливості і зміст археологічних досліджень
пам'яток часу Золотої орди у Харківській обл.*

Ключові слова: Золота Орда, Харківська область,
пізні кочівники, поселення, нумізматики.

Протягом тривалого часу наявність поселень часу Золотої Орди на території Харківської області лише припускалася, враховуючи велике число окремих знахідок і скарбів синхронних монет.

Першим огляд монет, що знайдені на території Харківської губернії, здійснив В. Є. Данилевич за підготовки до XII Археологічного з'їзду у Харкові. Ним була написана узагальнююча робота по всіх нумізматичних пам'ятках регіону, включаючи і золотоординські матеріали. Питанням імовірності відкриття пам'яток цієї епохи присвятив окрему публікацію О. С. Федоровський [3]. Пізніше, знахідки монет XIV ст. фіксувалися авторами-укладачами «Справочника по археологии Украины. Харьковская область» [8]. Найбільш повно інформація про ординські монети з Харківщини висвітлена Г. В. Бейдіним і М. М. Григор'янцем [5], які не тільки уклали звід відомих даних, а й картографували їх, що дозволило більш наочно окреслити ймовірний ареал розселення місцевої людності у кінці XIII – XIV ст.

Поховання, які можуть належати пізнім кочівникам, виявлені на території Харківської області Б. А. Шрамком. Це впускне підкурганне захоронення біля с. Станіславка Шевченківського р-ну [9] та поховання у кургані «Весела могила» неподалік с. Берестове Близнюківського р-ну (звіт з невідомих причин дослідником не підготовлено, знахідки зберігаються в Музеї археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна і введені до нау-

кового обігу Є. В. Астаховою та Т. М. Крупою [4; 7]). Останньою також були оглянуті синхронні пам'ятки в околицях м. Ізюм.

Уперше пам'ятка другої половини XIV ст. на Харківщині була відкрита В. М. Окатенком. Це — безшарове поселення «Олешки». Проте, після проведення досліджень [10] (вказана територія на сьогодні знаходиться під діючим міським кладовищем), стало зрозумілим, що воно було лише сезонним стійбищем, котре існувало порівняно нетривалий час. На це вказує не тільки фактична відсутність культурних нашарувань, а й малочисельність отриманих археологічних матеріалів.

Поселення часу Золотої Орди з вираженими і достатньо збереженими культурними нашаруваннями (0,35 м) виявлене та досліджувалося автором у 2008–2009 рр. в центральній частині міста Харкова по вул. Квітки-Основ'яненка [1; 2]. Розкопки на ньому носили охоронний характер під забудову, проте дозволили зробити висновки щодо характеру та потужності культурних нашарувань. Крім того, вдалося дослідити ряд господарських і культових об'єктів, залишки житла, а також отримати виразну колекцію артефактів. Розкопки цього поселення автором, але вже в інших частинах міста (по вул. Римарській, 3/5 у 2012 р. та по Університетській, 16 — у 2015 р.) дозволяють стверджувати, що воно мало не лише потужні культурні нашарування, а й розвинену систему забудови, було значним за розміром. Його межі є більшими за розміри Харківської фортеці разом із передмістям XVII ст.

Відкриття і введення до наукового обігу матеріалів ще одного селища часу Золотої Орди стало можливим завдяки відомостям про знахідку синхронного монетного скарбу. Воно отримало назву «Стромоухове» від свого часу існуючого поряд хутора. Поселення знаходиться на перспективній, зі врахуванням топографічних особливостей, частині мису, що утворений яругами коліна річки Уди. Орієнтовні межі можна визначити за западинами від житлових і господарських комплексів. У різних частинах пам'ятки на поверхні зібрано окремі вироби, виготовлені із заліза, що лежали поряд із ямками металодетекторщиків. Нам це дозволило накопичити доволі репрезентативну речову вибірку, що передана для здійснення металографічних досліджень (*публікація за їх результатами готується до друку*).

Кераміка золотоординського часу представлена дрібними фрагментами гончарного посуду, знайденими на поверхні та в шурфах на поселенні. Зразки кераміки дають можливість визначити її культурно-хронологічну належність, проте не дозволяють поки що надати узагальнюючу характеристику гончарному виробництву в цілому.

Вироби із заліза і чавуну представлені наральником, череслами, серпами, фрагментами казана(ів), уламком шаблі, збруйним кільцем, пряжками, ножами й уламками інструментів. Попередньо зауважимо, що металографічний аналіз окремих виробів свідчить про досить високий рівень розвитку металообробної справи.

З бронзи виготовлені гудзик-бубонець і пластина.

Скарб монет — найінформативніша, як на наш погляд, знахідка (кол. вкл. IV). Він складався з більше 300 монет, серед яких викупити для дослідження вдалося 153 прим. Їх передано до Харківського історичного музею. З-поміж монет скарбу було чимало рідкісних екземплярів. Можна зробити висновок, що особи, які його знайшли, залишили собі монети, керуючись тільки станом їх збереженості. Для кращого розуміння складу скарбу вважаємо за необхідне розглянути монети за роками карбування (роки Хіджри), ханами, які їх карбували, та місцем випуску і вагою.

За правителями та роками монети скарбу розподіляються наступним чином: Мухамед Буляк (2 прим. — 773 та 777 р. Х., карбовані в Орді); Мухамед Челебі (1 прим. 782 р. Х., Еретна); Таш-Тимур (2 прим. 796 р. Х., Крим); Тимур-Кутлуг (6 прим., серед яких рік встановлено для трьох — 789, 799 і 801 р. Х., Крим). Переважна більшість монет належить емісіям хана Токтамиша. Серед монет останнього (142 прим.) для більшості екземплярів вдалося встановити рік і місце карбування (від 782 до 796 рр. Х.; Азак, Азак-ал-Махруса, Орда-ал-Муазам, Сарай-ал-Джедід, Крим, Орда, Орда Сетудан, Сарай).

Місцями карбування монет цього скарбу були Азак (Токтамиш), Азак-ал-Махруса (Токтамиш), Орда-ал-Муазам (Токтамиш), Сарай-ал-Джедід (Токтамиш), Крим (Таш-Тимур, Токтамиш, Тимур-Кутлуг), Орда (Мухамед Буляк), Орда Сетудан (Токтамиш), Сарай (Токтамиш), Еретна (Мухамед Челебі).

За вагою можна виділити такі групи: до 1,0 г – 4 прим. (Токтамиш); від 1,0 до 1,1 г – 32 прим. (Тохтамиш, Мухамед Челебі), від 1,1 до 1,2 г – 97 прим. (Мухамед Буляк, Таш-Тимур, Тохтамиш, Тимур-Кутлуг), від 1,2 до 1,3 г – 12 прим. (Тохтамиш, Тимур-Кутлуг), від 1,3 до 1,4 г – 5 прим. (Тохтамиш) та понад 1,4 гр. – 3 прим. Найлегша і найважча монети належать карбуванню Токтамиша та мають масу відповідно 0,65 і 1,9 г.

Таким чином, попередньо проаналізувавши склад скарбу з поселення «Стромоухове», ми дійшли наступних висновків.

- Переважне надходження на нашу територію монет кримського карбування свідчить, по-перше, про активізацію монетного двору у Старому Криму в останній чверті XIV ст., а, по-друге, про орієнтацію місцевого ринку на кримську емісію.
- Спостерігаємо зменшення ваги диргемів при хані Токтамиші (у кінці його правління).
- Залишається поки що дискусійним питання про час та місце достатньо рідкісного надкарбування на передньоазійській монеті XIV ст. (782 р. Х., Мухамед Челебі, Еретна).
- Відсутність у складі скарбу дрібної мідної монети та аналогічна ситуація на синхронних пам'ятках цієї території не тільки у складі скарбів, а й у культурних нашаруваннях і комплексах, свідчить про відсутність дрібної торгівлі й орієнтацію місцевого ринку на «оптові» партії товарів.
- Поселення «Стромоухове», за скарбом і супутніми матеріалами, можна попередньо датувати, як мінімум, другою половиною XIV ст. Швидше за все, воно припинило своє існування у час правління хана Тимур-Кутлуга, ймовірно, невдовзі після битви на Ворсклі 1399 р.

Здійснені попередні дослідження на золотоординському поселенні «Стромоухове» мають важливе значення для регіону і Сходу України в цілому, адже наразі це єдине, відоме науці і придатне для масштабних археологічних досліджень золотоординське поселення зі збереженими нашаруваннями у межах Харківської області. Наукове значення цієї пам'ятки підсилюється відсутністю більш ранніх та пізніших шарів, що дозволяє з більшим коефіцієнтом корисної дії шляхом археологічних досліджень надати детальну характеристику матеріальній

культури і побуту населення, яке тут мешкало, зробити низку висновків щодо мікрохронології окремих категорій знахідок та особливостей розвитку мешканців Дешт-і-Кипчака. Факторами, що ускладнюють роботи, є зайнятість пам'ятки лісовими насадженнями та відсутність облаштованого під'їзду. Проте вказане, з іншого боку, сприяє збереженості поселення. Подальші дослідження мають бути перспективними також для вивчення відносин між слов'янським осідлим і кочовим населенням порубіжжя. На поселенні візуально простежуються наявність вулиці (дороги) та елементи розпланування (западни об'єктів), а тотожність останніх з археологічними комплексами доведена в результаті розкопок. Достатньо потужні для зазначеного часу культурні нашарування пам'ятки і насиченість комплексів знахідками доводять перспективність її для археологічного вивчення.

Отже, наявні матеріали дозволяють припустити, що, поселенські утворення у м. Харкові й Олешках зникли за часів смути в Орді у 60-х рр. XIV ст., а поселення «Стромоухове» — після битви на Ворсклі. Проведення розвідок, а також стаціонарних розкопок пам'яток XIII–XIV ст. на території області дозволить у майбутньому зрозуміти характер розселення й особливості побуту місцевого населення у золотоординські часи.

Джерела та література

1. **Голубєва І. В.** Археологічні дослідження середньовічних пам'яток Харкова у 2008 році / І. В. Голубєва // АДУ — 2008: зб. наук. ст. — К. : Академперіодика, 2008. — С. 21–23.
2. **Голубєва І. В.** Дослідження в історичній частині м. Харків у 2009 році / І. В. Голубєва // АДУ — 2009: зб. наук. ст. — К. — Луцьк : Волин. старожитності, 2010. — С. 78.
3. **Федоровський О.** Рештки культури татар Золотої Орди на Україні / О. Федоровський // Східний світ. — Харків, 1928. — С. 288–289.
4. **Астахова Е. В.** Микробиологическая экспертиза археологического текста XII в. из раскопок «Веселой могилы» (Фонды Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В. Н. Каразина) / Е. В. Астахова // Тез. доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток». — К., 2005. — С. 10–11.
5. **Бейдин Г. В.** Клады и монеты Харьковщины. История в памятниках нумизматики / Г. В. Бейдин, М. Н. Григорьянц — Харьков : Курсор, 2012. — 122 с., 167 илл.

6. Данилевич В. Е. Карта монетных кладов и находки единичных монет в Харьковской губернии / В. Е. Данилевич // Тр. XII АС / МАО. – М., 1905. – Т. 1. – С. 374–410.
7. Крупа Т. Н. Научно-исследовательская экспертиза археологического текстиля XII в. из раскопок «Веселой могилы» (Фонды Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В. Н. Каразина) / Т. Н. Крупа // Тез. доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток». – К., 2005. – С. 168–171.
8. Шрамко Б. А. Отчет о научно-исследовательской работе по исследованию археологических памятников в зонах строительства мелиоративных систем в Шевченковском, Золочевском, Изюмском районах Харьковской области / Б. А. Шрамко, С. И. Берестнев, Ю. В. Буйнов. – Харьков, 1990 // Архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины. – Ф. 1. – Оп. 9. – Д. 7. – 37 л.
9. Шрамко Б. А. Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова; ИА АН УССР; УТОПИК; [отв. ред. Д. Я. Телегин]. – К. : Наукова думка, 1977. – 155 с.
10. Шрамко И. Б. Поселение XIV века «Олешки» на Северском Донце / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. науч. тр. / Дон. НУ; [гл. ред. А. В. Евглевский]. – Донецк, 2010. – Т. 8. – С. 163–230.

И. В. Голубева

Исследования памятников Золотой Орды на территории Харьковской области

Резюме

В работе собраны и проанализированы результаты исследований памятников эпохи Золотой Орды в Харьковской области. Начавшись с фиксации нумизматических находок, эти исследования стали более содержательными благодаря обнаружению и раскопкам поселений поздних кочевников и золотоордынского населения.

Ключевые слова: Золотая Орда, Харьковская область, поздние кочевники, поселения, нумизматика.

I. V. Holubieva

Archaeological reserches of Golden Horde in Kharkiv Region

Summary

Data about archaeological researches of Golden Horde in Kharkiv region were collected and analyzed in this paper. Started with simple fixation of numismatic findings it becomes wider by recovering and field excavations of the settlementes of Late Nomads.

Keywords: settlement, Golden Horde, Kharkiv region, Late Nomades, numismatic.

ЛИТОВСЬКЕ МІСТО «ПЛОТАВА»

У статті на основі комплексного аналізу історичних та археологічних джерел здійснюється спроба реконструкції складових Полтавського поселення часу його перебування у складі Речі Посполитої. Головна увага приділена аналізу документальних свідчень, пов'язаних з військовими виправами часів Смоленської війни.

Ключові слова: Полтава, «Плотовский город», Смоленська війна, Річ Посполита, Московія, міська територія, великий острог, малий острог, посад, слобода.

Сучасне місто Полтава належить до числа найдавніших населених пунктів України. Згадки про нього знаходимо в літописних повідомленнях, а також у більш пізніх історичних документах. На сьогодні, завдяки археологічним дослідженням в історичній частині обласного центру, встановлено час заснування поселення, намічені етапи розвитку міської структури, отримані численні матеріали для реконструкції історичної топографії міста і матеріальної культури його мешканців. У той же час, нові відкриття археологів поставили чимало питань, що потребують додаткового та більш ретельного вивчення.

Одним з найбільш дискусійних залишається питання безперервності розвитку міста та типу поселення у часи перебування українських земель в складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої: була це пустка, слобода, замок або ж місто? Безумовно, однозначних відповідей на ці питання поки що одержати неможливо. Втім, комплексний аналіз доступних джерел дозволяє дещо прояснити історію Полтави у першій пол. XVII ст.

Науковий інтерес до вивчення Полтавської фортеці виник ще в XIX ст. Він був викликаний передусім тією історичною роллю, яку зіграла облога Полтави та подальша баталія для становлення Російської імперії. Для більшості представників імперської історіографії історія міста до і після битви 1709 р. залишалася своєрідною «білою плямою». До того ж нерівно-

мірно висвітлювалися ранні етапи існування Полтави й її роль у регіоні. Спроби реконструкції процесу виникнення та розвитку фортеці і міста базувалися на обмеженій кількості джерел, серед яких головна роль відводилася картографічним матеріалам XVIII ст. Практично будь-яке дослідження про Полтаву не обходилося без посилань на плани І. Бішева і В. Кутузова [3]. Незважаючи на інформативність міських планів, все ж мусимо визнати їх обмежені можливості.

На сьогодні, завдяки археологічним розкопкам стародавньої частини Полтави, зібрані досить переконливі матеріали для реконструкції історичної топографії міста на різних етапах його існування [детал. див.: 15, с. 9–28]. Також у науковий обіг поступово вводяться письмові і картографічні джерела, що містять цінні відомості про полковий центр [Напр.: 8]. Виходячи з практично повної відсутності фортифікаційних споруд старого міста (за винятком ескарпів), у дослідженні варто застосувати комплексний аналіз доступних джерел: археологічних, історичних і картографічних.

Якою ж була Полтава, до того, як стала центром одного з найбільших полків на Дніпровському Лівобережжі та найбільш східним містом, що володіло Магдебурзьким правом? Більшість дослідників відносять його заснування до перших десятиліть XVII ст., спираючись на те, що в 1608 р. Великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський облаштував Полтаву як справжнє місто для свого зятя Станіслава Конєцпольського [2, с. 29; 9, с. 37]. За іншою версією, фортеця засновується у тому ж році, але вихідцями з Миргородського полку [1, с. 279–280]. Наступні згадки про Полтаву пов'язані з видобутком селітри — масштабного виробничого процесу на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя XVII ст., який здійснювався під контролем Речі Посполитої. У 1630 р. порожня слобода Полтава віддається Сигізмундом III Бартоломею Обалковському, керуючому селітряними варницями у Київському воєводстві [4, с. 10–11; 11, с. 58–59]. Надалі Полтава згадується вже як місто в руках магнатів Калиновських, Конєцпольських та Вишневецьких [детал. див.: 13, с. 10–15]. Таким чином, ці уривчасті дані не дають конкретної відповіді про характер поселення, не кажучи вже про час його заснування.

Дещо інші відомості доступні з повідомлень, пов'язаних з подіями Смоленської війни 1632–1634 рр. Ця подія не привертала до себе особливої уваги істориків. Проте, останнім часом вона вивчається активніше. На сьогодні вітчизняними дослідниками введені до наукового обігу матеріали з історії подій того військового конфлікту [6; 7, с. 213–218; 12, с. 77–79]. Деякі з епізодів цієї війни безпосередньо пов'язані з Полтавою, особливо ті, що відбувалися на польсько-московському прикордонні, на території Сіверщини, Задніпров'я і Білгородщини. Частина цих подій висвітлена в матеріалах московського наказного діловодства, інша – в польських документах.

Особливий інтерес викликають повідомлення про облогу Полтави в листопаді 1633 р. оскольськими ратними людьми. Метою дій загону було не тільки «повоювати Литовскую землю», а також з'ясувати обстановку в порубіжних фортецях, зокрема в «Плотавском городе». Доповідаючи білгородському воєводи Волинському, вони рапортували про взяття Плтави (Полтави), захоплення двох литовських старшин (Івашки Ординця і Якушки Неуструя), а також про відсутність у місті військ, які пішли в Лубни [16, с. 194]. Також вони перерахували руйнування, нанесенні Полтаві та околицям. За їх словами, був узятий «Плотавский город», його великий острог, посади та слободи спалені. Цілим залишився лише малий острог, в якому сховалися захисники міста [16, с. 194].

Варто зазначити, що відомості про облогу Полтави знаходимо і в повідомленнях іншої сторони конфлікту. У листі королю Станіслав Конєцпольський повідомляє про напад у середині грудня 1633 р. загону прирубіжних воєвод на Полтаву. Захисники міста зуміли вистояти, сховавшись у замочку і дочекавшись підкріплень, прогнали нападників, захопивши при цьому ворожі військові регалії [6, с. 130]. Незважаючи на те, що інформація про результати бойових зіткнень дещо суперечлива, для нас є важливою доповідь оскольських ратних людей, в якій містяться відомості про Полтаву на початку другої чверті XVII ст. Важлива вона також і тим, що термін «город», яким охарактеризовано Полтаву, в Московії XVI – XVII ст. мав кілька значень. Він вживався для позначення: а) особливого типу укріплень, на протипагу острогу; б) укріпленого поселення з

адміністративними функціями; в) території повіту, центром якого він був [5, с. 20].

Виходячи з наявних відомостей, Полтава представляла собою досить велике поселення. До його складу входив великий і малий остроги (замочок), а в околицях розміщувалися посади і слободи. На сьогодні територія міста практично не зберегла слідів укріплень того часу, у зв'язку з багаторазовими переплануваннями. Однак, деякі дані про них можна отримати під час аналізу різночасових міських планів. Завдяки накладанню плану В. Кутузова на сучасний, фортеця 30-х рр. XVIII ст. співпала з головними архітектурними домінантами та з місцями можливого розташування міських стін і воріт. Лінію стін маркують широкі вулиці, влаштовані на розкатах валів в XIX ст., повторюючи конфігурацію фортечних стін.

Подібна ситуація спостерігається в Полтаві і на Соборному майдані, місці ймовірного розміщення городища літописної Лтави. Широка вулиця, що відокремлює простір площі з собором, має схожу конфігурацію до лінії розташування стін фортеці XVIII ст., що дає можливість стверджувати про існування тут укріплень, зведених на більш ранніх давньоруських спорудах. Особливий інтерес представляє собою південно-східний край мису. Його сучасні розміри коливаються у межах 60 × 120 м, площа становить 0,7 га. Ймовірно, що в давнину майданчик був більшим і його площа досягала 1,0 га. У часи Полтавської битви на цьому місці розташовувався один зі сторожових бастионів, за яким власне і починалася фортеця. Положення цього майданчика на місцевості дозволяє припускати, що тут знаходилося найперше укріплення сіверян, влаштоване в середині IX ст.* Зручність цієї території, а також напівзруйно-

* На це вказують ряд факторів. У першу чергу, відокремленість краю мису, яка в минулому була більш значною від сучасної, частково збережений у західній частині вибалок, що відділяє зазначений масив від садиби музею І. П. Котляревського. З півночі і північного сходу мис опоясує кілька доріг. Одна з них, імовірно, влаштована на терасі колишнього ескарпу, а нижня, більш давня, огинає мис біля підніжжя, різко піднімаючись у південному напрямку. Розташування цієї дороги позначає розміщення в'їзду на городище. Підтверджують припущення про розміщення тут укріплення сіверян й розміри майданчика, які є цілком характерними для ареалу поширення роменських городищ. Аналогії з сіверянською фортифікаційною традицією простежуються також у влаштуванні ескарпів, у розміщенні валу з боку поля й у в'їзному

вані укріплення давньоруського часу були принагідно використані у XVII ст. Повторна відбудова фортець більш ранніх епох є однією з характерних особливостей урбанізації на східній околиці Великого князівства Литовського [10, с. 109]. Не стала винятком і Полтава, вали й ескарпи якої у часи Речі Посполитої необхідно було відновити.

Виходячи з викладеного, структура Полтавського міста початку XVII ст. була наступною: малий острог займав місце завершення виступу мису на Івановій горі, відокремленого від нього невеликим перешийком і стіною (?), а також воротами, які з'єднували його з великим острогом і нижнім посадом (рештки цього узвозу збереглися й до сьогодні); великий острог знаходився на місці Соборного майдану, укріплення якого простежуються на сучасній дрібномасштабній мапі міста*. Цілком імовірно, що тут були влаштовані ворота, від яких відходила найдавніша вулиця Полтави — Київська (сучасна Жовтнева) та паралельна їй — сучасна вул. Паризької Комуні. Посади розмішувалися на захід від великого острогу, вглиб плато, а також край підніжжя мису, біля його північної і північно-східної частин. Частково ці припущення підтверджуються археологічними розкопками 2011 і 2014 рр., в результаті яких отримані відомості про наявність житлово-господарських комплексів того часу зі слідами пожежі. Також у результаті досліджень 2014 р. на території можливого посаду в об'єктах першої половини XVII ст. були виявлені знахідки, пов'язані з військовою справою, деформовані кулі, а також нумізматичні матеріали часу правління Сигізмунда III Вази і характерний для цього часу гончарний посуд.

Література

1. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. — Репр. изд. / В. Е. Бучневич. — Харьков : Сага, 2008. — 3, 449, 24 с.

вузлі [14]. Однак, для більш конкретних історичних висновків необхідні додаткові археологічні дослідження.

* На можливість існування на цій території укріплень вказують і дані археологічних розкопок. Зокрема, в цій частині Соборного майдану, з боку поля, виявлено рештки основи дерево-земляної стіни, шириною 5–6 м і залишки заплилого рову завширшки 7–8 м. Хронологія цих споруд не встановлена [15, с. 21, рис. 8], а тому не можна відкидати і гіпотезу про залишки укріплень великого острогу, що був влаштований на місці фортифікації часу Київської Русі.

2. **Вечерский В. В.** Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // КСП: зб. наук. пр. / ЦОДПА. — Полтава : Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 26–43.
3. **Гольденберг Л. А.** План города Полтавы 1722 года Ивана Бишева / Л. А. Гольденберг // Города феодальной России: сб. ст. памяти Н. В. Устюгова. — М. : Наука, 1966. — С. 425–427.
4. **Грушевський М. С.** Слобода Полтава в 1630 р. / М. С. Грушевський // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 10–11.
5. **Загоровский В. П.** Белгородская черта / В. П. Загоровский. — Воронеж : Изд-во ВГУ, 1969. — 304 с.
6. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складів Речі Посполитої (1618–1648) / Петро Кулаковський. — К. : Темпора, 2006. — 496 с.
7. **Мицик Ю. А.** Італійська брошура 1633 р. про участь запорожців у Смоленській війні (1632–1634 рр.) / Ю. А. Мицик, Н. Я. Пухальська // УІЖ. — К., 2010. — № 3. — С. 213–218.
8. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / [упорядк., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина]. — К. : Наш час, 2012. — 576 с.
9. **Мокляк В. О.** Полтавщина козацька: (Від Люблінської унії до Коломацької ради) / В. О. Мокляк. — Полтава : АСМІ, 2008. — 264 с.
10. **Осадчий Є. М.** Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий. — Суми : Джерело, 2011. — 346 с.
11. **Падалка Л. В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. — Полтава, 1914. — 239 с.
12. **Папков А. И.** Поход российских войск на Миргород осенью 1633 г. / А. И. Папков // Древняя Русь. Вопросы медиевистики: тез. докл. участ. III междунар. конф. «Комплексный подход в изучении Древней Руси». — М., 2005. — Вып. 3 (21). — С. 77–79.
13. **Пуголовок Ю. О.** Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто / Ю. О. Пуголовок, Є. С. Калашник. — К. — Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. — 132 с.
14. **Пуголовок Ю. О.** Характеристика та основні будівельні рішення городищ літописних сіверян / Ю. О. Пуголовок // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Зб. праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. — К. : Стародавній Світ, 2013. — С. 262–271.
15. **Супруненко О. Б.** Дослідження літописної Лтави: Іванова Гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. — Частина перша. — 180 с.
16. **Танков А. А.** Историческая летопись курского дворянства / А. А. Танков. — М., 1913. — Т. I. 684 с.

Ю. А. Пуголовок

Литовский город «Плотава»

Резюме

В статье на основе комплексного анализа исторических и археологических источников осуществляется попытка реконструкции составляю-

ших Полтавского поселения времени его пребывания в составе Речи Посполитой. Основное внимание уделено анализу документальных свидетельств, связанных с военными походами времени Смоленской войны.

Ключевые слова: Полтава, «Плотовский город», Смоленская война, Речь Посполитая, Московия, городская территория, большой острог, малый острог, посад, слобода.

Yu. O. Pugolovok

Lithuanian city «Plotava»

Summary

The article is based on a comprehensive analysis of historical and archaeological source is an attempt of reconstruction of the Poltava city components since its stay in the Rzeczpospolita . The main attention was paid to the analysis of documentary evidence relating to military expeditions of Smolensk War time.

Keywords: Poltava, «Plotavskyy gorod», Smolensk War, Rzeczpospolita, Moskowia, urban area, a large fort, a small fort, posad, sloboda.

**Олександр Васильович
ШКУРКО
(1963 — 2015)**

ПАМ'ЯТІ ВИДАВЦЯ

Відійшов у вічність неодмінний виконавець більшості видавничих проектів не тільки полтавських, а й київських, дніпропетровських та харківських археологів, краєнавець, людина активної громадянської позиції — Олександр Васильович Шкурко. Наразі досить рідко можна зустріти людей, які йдуть назустріч науці, пам'яткоохоронництву, збереженню набутків історії та культури. Саме таким був О. В. Шкурко. Гірко усвідомлювати, що маємо наводити слова уклінної вдячності тоді, коли нашого колеги і товариша вже немає з нами.

Олександр Васильович Шкурко народився 10 травня 1963 р. у м. Миргороді в робітничій родині. Через кілька років, разом із батьками, переїхав до м. Полтави, де пройшли його дитинство та юність. Навчався у Полтавській середній школі № 32. Перед службою в армії більше року працював фрезерувальником на Полтавському турбомеханічному заводі.

Військову службу проходив на кордоні, був залучений до зйомок відомого пригодницького художнього фільму кіностудії ім. М. Горького (режисер — Віктор Живолуб) «Наказано взяти

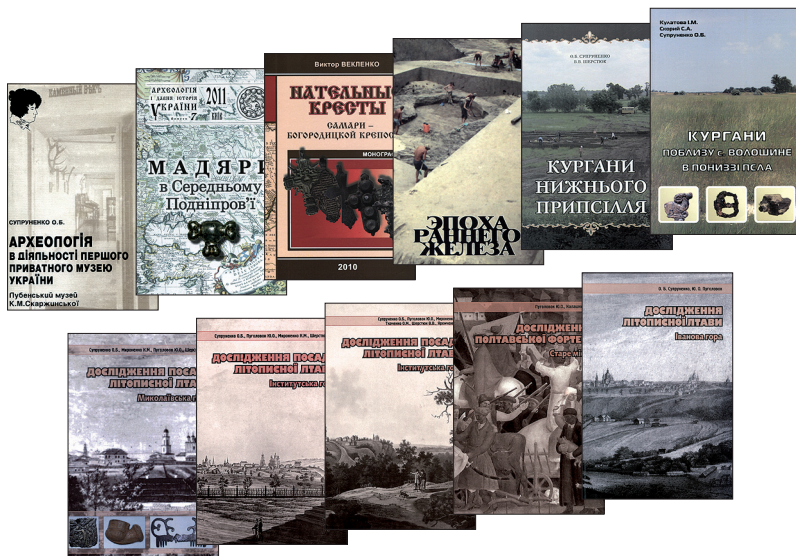

живим» (1984 р.), за що мав відзнаки від командування і потрапив до акторського складу фільму.

Після повернення до Полтави пішов працювати майстром з обслуговування поліграфічних машин у друкарні управління внутрішніх справ Полтавської області. Навчався у Полтавському будівельному інституті, отже спробував себе як майстра та начальника однієї з діляниць об'єднання «Полтаватеплокомуненерго». Хоча останнє не стало професією.

Тому 1993 року він повернувся до поліграфічної справи і книгодрукування. Спочатку очолював поліграфічну діляницю відомого полтавського Інформаційно-видавничого агенства «Астрей», де побачили світ чимало книжок полтавських літераторів, наукових та публіцистичних праць учених і краєзнавців, а 1997 р. перейшов до власної справи — очолив видавництво «Гротеск», яким керував упродовж 18 років.

Наша співпраця з цією видавничою фундацією розпочалася влітку 1995 р. За 20 років «Гротеск» перетворився на добре знане на Лівобережжі Дніпра видавництво, яке забезпечило появу в світ понад 150 монографій, окремих науково-популярних книжок, брошур, буклетів та ін. видань з історичної та археологічної проблематики. А були ще й інші видання, художні та краєзнавчі книги (понад

500 видань). Часто-густо на видавничі проекти у науковців не вистачало грошей, тому О. В. Шкурко згоджувався виконувати замовлення лише за собівартістю матеріалів та енергоносіїв.

У видавництві «Гротеск» побачили світ чимало наразі відомих монографічних досліджень та збірників наукових праць, з-поміж яких акуратністю й якістю виконання відзначалися: брошура «Більське городище» (авт. В. Мурзін, Р. Ролле, О. Супруненко; 1999), монографії «Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської» (авт. О. Б. Супруненко; 2000), «Українська лінія» (авт. Г. П. Заїка; 2000); «З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис» (авт. О. Супруненко; 2007); «Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости» (авт. В. Векленко; 2010); «Кургани скіфського часу західної округи Більського городища» (авт. І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; 2010); збірники наукових статей: «Епоха раннього заліза: К 60-літтю С. А. Скорого» (К. – Полтава, 2009), «Мадяри в Середньому Подніпров'ї» (К., 2011), «Древности Восточной Европы: К 90-літтю Б. А. Шрамко» (Харьков, 2011), випуски збірки наукових праць «Старожитності Лівобережного Подніпров'я» (К. – Полтава, 2011–2015) та ін. Видавництвом, разом із Центром охорони та досліджень пам'яток

археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, започаткована серія бібліографічних покажчиків наукової спадщини археологів, в якій, зокрема, побачили світ реєстри наукових доробків Б. А. Шрамка, В. Є. Лобурця і М. Я. Рудинського, бібліографічні покажчики до ювілеїв відомого архітектора В. М. Вадімова, археологів І. М. Кулатової, О. Б. Супруненка та ін.

Але не тільки видавничі справи поєднували дослідників й видавця. Часом Олександр Васильович приїздив на археологічні розкопки, де не цурався брати лопату в руки. Інколи всі ми подорожували, знайомлячись з красою і розмаїттям природи Полтавщини та об'єктами її історико-культурної спадщини. І завжди він цікавився побаченим, почутим, радо брав участь у пошуку ймовірних знахідок, передавав такі «цікавинки» до музеїв.

У виробничому процесі в друкарні Олександр Васильович відзначався спокоєм і впевненістю. Долав виробничі перешкоди, не кажучи зайвих слів, зі співробітниками завжди був привітним та уважним. Вирішував проблеми, не підвищуючи голос, тому й користувався заслуженою повагою.

Останні півтора роки його життя були стривожені через участь сина Євгена у антитерористичній операції на Сході України. Це вимагало надзвичайної душевної напруги, картало батьківське серце. Слава Богу, що син повернувся живим і здоровим...

17 червня 2015 р. після тяжкої хвороби Олександр Васильович Шкурко залишив цей світ, сподіваючись на продовження справи свого життя, вдячну пам'ять нащадків і колег, щасливу долю рідної землі.

Висловлюючи наш смуток і щиру повагу, співчуття рідним, наводячи ці рядки слів на спомин колеги і друга, будемо завжди пам'ятати громадянина-полтавця, який доклав чимало зусиль до культурного поступу краю кінця ХХ — початку ХХІ ст., сприяючи своєю видавничою діяльністю розвитку науки і культури на Полтавській землі.

*Наукові співробітники Центру охорони та досліджень
пам'яток археології Управління культури
Полтавської облдержадміністрації,
Інституту археології НАН України,
колектив видавництва «Гротеск»*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	– Археологический альманах, Донецк
АВУ	– Археологічні відкриття в Україні, Київ, Запоріжжя
АДБГ	– Археологічні дослідження Більського городища – Київ–Котельва
АДУ	– Археологічні дослідження в Україні, Київ, Київ–Запоріжжя, Київ–Луцьк, Київ–Полтава
АЛЛУ	– Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН РМ	– Академія наук Республіки Молдова
АН СССР	– Академія наук Української ССР, Київ
АН УРСР	– Академія наук Української РСР, Київ
АС	– Археологический съезд
АС ГЭ	– Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград, Санкт-Петербург
БИ	– Босфорские исследования, Симферополь, Керчь
ВКНІКМ	– Велико-Кринківський народний історико-краєзнавчий музей, с. Великі Кринки Глобинського р-ну Полтавської обл.
ВУАК	– Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ВЦ	– Видавничий центр
ГИМ	– Государственный исторический музей, Москва
ГУ	– государственный университет
ГУГК	– Главное управление геодезии и картографии, Москва
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ	– Державне підприємство НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ
ДПУ	– Державний педагогічний університет
ДТУ	– Державний технічний університет
ДУ	– Державний університет
ІА НАНУ	– Інститут археології Национальной Академии наук Украины, Киев
ІА РАН	– Інститут археології Российской Академии наук, Москва
ІГАІМК	– Известия государственной академии материальной культуры, Ленинград
ІД	– Издательский дом
ІІМК	– Інститут історії матеріальної культури, Ленинград, СПб.
ІКЗ	– Историко-культурный заповедник
ІКМ	– историко-краеведческий музей
ІА НАН	– Інститут археології НАН України, Київ
ІМК	– Інститут історії матеріальної культури АН України, Київ
ІКЗ	– Историко-культурный заповідник
ІКМ	– історико-краєзнавчий музей

КГУ	– Курский государственный университет
КМ	– краєзнавчий музей, краєведческий музей
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСОГАМ	– Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея, Одесса
КСП	– Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава
МАЭСУ	– Музей археологии и этнографии Слободской Украины, Харьков
МГУ	– Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР, Москва–Ленинград
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ПКМ	– Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ХОІМ	– Науковий архів Харківського обласного історичного музею, Харків
НА ЦОДПА	– Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НАНУ	– Національна Академія Наук України, Київ
НДІ	– Науково-дослідний інститут
НДЦ	– науково-дослідний центр
НТШ	– Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, Львів
НУ	– національний університет
ОІМ	– Обласний історичний музей
ОКМ	– обласний краєзнавчий музей, обласной краєведческий музей
ПАЗ	– Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДІКМ	– Полтавський державний історикокраєзнавчий музей, Полтава
ПИФК	– Проблемы истории, филологии и культуры
ПКМ	– Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПКМВК	– Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава
ПОО	– Полтавская областная организация
ПУАК	– Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
РА	– Российская археология, Москва
РАН	– Российская Академия наук, Москва
РИО	– Редакционно-издательский отдел
СА	– Советская археология, Москва
САИ	– Свод археологических источников, Москва
СЛП	– Старожитності Лівобережного Подніпров'я, Київ–Полтава

УІЖ	– Український історичний журнал, Київ
УК ПОДА	– Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
УООПИК	– Украинское Общество охраны памятников истории и культуры
УРЕ	– Українська Радянська Енциклопедія, Київ
УТОПІК	– Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ХНУ	– Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків
ЦОДПА	– Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	– Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЮНЦ РАН	– Южный научный центр Российской Академии наук

АВТОРИ

Бовкун Іван Васильович – краєзнавець, директор ПП «Корал»

Горбаненко Сергій Анатолійович – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Голубева Ірина Володимирівна – директор ДП «Слобідська археологічна служба» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Колода Володимир Васильович – завідувач науково-дослідною археологічною лабораторією, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди кандидат, історичних наук

Котенко Вікторія Володимирівна – аспірантка кафедри археології Національного університету «Кієво-Могилянська академія», молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України

Кулатова Ірина Миколаївна – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації

Маєвська Світлана Василівна – викладач Полтавського політехнічного коледжу Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Пуголовок Юрій Олександрович – старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Ромашко Володимир Андрійович – професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олесь Гончара, доктор історичних наук

Сидоренко Олександр Володимирович – молодший науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

Скорий Сергій Анатолійович – завідувачий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор

Супруненко Олександр Борисович – провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській обл., заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Шерстюк Вячеслав Вікторович – завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України

Шапорда Олег Миколайович – головний зберігач Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

ЗМІСТ

О. Б. Супруненко (м. <i>Полтава</i>). Енеолітичні поховання в кургані поблизу кол. с. Лавриківки на Кременчуччині.....	3
В. А. Ромашко (м. <i>Дніпропетровськ</i>). Ливарна форма пізнього бронзового віку з с. Іллінка Дніпропетровської області.....	13
І. В. Бовкун, А. В. Коверко (с. <i>Лівенське Новосанжарського р-ну Полтавської обл., м. Полтава</i>). Знахідки з Нижнього Поорілля.....	22
С. А. Скорый, А. В. Сидоренко (гг. <i>Київ, Лубни</i>). Скифський меч из кургана в Посулье: новые элементы в оформлении оружия	29
С. В. Маевская (м. <i>Полтава</i>). Отпечатки органических структур на скифском мече с Нижнего Посулья	36
П. Я. Гавриш (м. <i>Полтава</i>). Матеріали селища Царина у Більському городищі.....	39
В. В. Котенко (м. <i>Полтава</i>). Світильники з поселення Маслини у Північно-Західній Тавриці.....	61
І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко (м. <i>Полтава</i>). Дві фібули сарматського часу з Поворскля	70
С. А. Горбаненко, В. В. Шерстюк, О. В. Сидоренко (мм. <i>Київ, Полтава, Лубни</i>). Скарб господарських знарядь давньоруського часу з околиць с. Городище на Полтавщині	77
В. В. Колода (м. <i>Харків</i>). Новий могильник салтівської культури на Харківщині	97
О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко, Є. Є. Пономаренко (мм. <i>Полтава, Лубни, с. Великі Кринки Глобинського р-ну Полтавської обл.</i>). Про деякі пам'ятки і нові знахідки з території Полтавщини	111
Є. Є. Пономаренко (с. <i>Великі Кринки Глобинського р-ну Полтавської обл.</i>). Хрест-енколпійон з с. Проценки на Лівобережжі Дніпра	174
О. М. Шапорда, О. Б. Супруненко (сmt. <i>Котельва Полтавської обл., м. Полтава</i>). Стулка давньоруського хреста-енколпіона з Котельви на Полтавщині	178
І. В. Голубєва (м. <i>Харків</i>). Дослідження пам'яток Золотої Орди на території Харківської області.....	184
Ю. О. Пуголовок (м. <i>Полтава</i>). Литовське місто «Плотава».....	190
Пам'яті видавця: Олександр Васильович Шкурко (1963–2015)....	197
Список скорочень	202
Автори	205

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я 2015

Збірник наукових праць

На обкладинці: 1 стор. – стулка давньоруського енколпіона з смт Котельви
Полтавської обл., знахідка 2015 р. *Бронза*. Фонди ІКЗ «Більськ»; 4 стор. –
давньоруський амулет-сокирка з околиць с. Бієвці Лубенського району на
Полтавщині. *Бронза*. ПКМВК.

Відповідальна за випуск – **І.М. Кулатова**.

Відповідальний редактор – **О.Б. Супруненко**.

Коректор – **О.Б. Супруненко**.

Художник – **Т.В. Менчинська**.

Комп'ютерний набір – авторський та **А.В. Коверко**.

Технічний редактор – **С.В. Хорев**.

Комп'ютерна верстка – **А.В. Коверко**.

Переклад на англійську мову – **В.В. Котенко, Ю.О. Пуголовок**.

Здано в набір 03.06.2015 р. Підписано до друку 18.06.2015 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 10,77. Ум. друк. арк. 12,32.

Тираж 300 прим. Вид. № 176. Зам. 03/2015.

Віддруковано: ПП видавництво «Друкарня «Гротеск»,
тел. (053-2) 66-16-85

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.